

BALŠÍCI

Biblioteka KULTURA I ISTORIJA

BALŠIĆI

Zbornik radova sa skupa

Balšići

Ivanova Korita, 21 - 22. septembra 2011.

MATICA
crnogorska

Cetinje – Podgorica

2022

BALŠÍCI

Čedomir Drašković

Balšići su druga po redu crnogorska (dukljanska, odnosno zetska) srednjovjekovna dinastija (poslije Vojslavljevića, koji su vladali od kraja X do kraja XII vijeka). Bili su veoma moćna posjednička i vlastelinska porodica i u vrijeme nemanjićke okupacije Zete, da bi na zetski tron došli poslije povlačenja raške dinastije. Gospodarili su Zetom od 1360. do 1421. godine. Po nekim navodima (najčešćim), porijeklom su francuske aristokrate.

Prvi predstavnik Balšića, Balša I (Đurađ I Balšić) – bio je najuspješniji predstavnik Dinastije. Djelom se potvrdio kao veoma energična, preduzimljiva i istovremeno mudra ličnost. Za neprijatelje, bio je – opasan protivnik: „gnjevan čovjek koji se ne da razlogu“... U njegovo vrijeme Balšići su bili najmoćniji gospodari u širem okruženju. *Dominus* Balša I vladao je (iz Ulcinja, prijestonog centra Balšića): veoma prostranom „zemljom Zetskom i Pomorskom, i polovinom srpske zemlje, a dijelom i grčke“ – od rijeke Maće u srednjoj Albaniji pa do Dubrovnika, i od Lovćena do Prizrena (Zeta, Albanija, Kosovo, Hercegovina). Bio je katolik, kao i njegova dva nasljednika – Balša II i Đurađ II Stracimirović Balšić,

dok je četvrti i posljednji Balšić, Balša III umro relativno mlad. Živio je, odnosno vladao i ratovao pod snažnim uticajem svoje majke Jelene, kćerke srpskog kneza Lazara Hrebeljanovića – i pod njenim uticajem prešao je u pravoslavni obred.

Slično najjačim suparnicima u regiji, Balšići su bili politički veoma okretni i okrutni, i nemilosrdni feudalci. Neumorni u ratnom nadmetanju sa okolnim rivalima za teritorije i posjede, radi što veće ekonomske i vojničke moći! Česti su njihovi ratni pohodi i isto tako iznenadna primirja, po potrebi i veoma spretna politička laviranja – prema Kotoru, a naročito albanskim vlastelinskim i posjedničkim porodicama (čije je teritorije Venecija imenovala kao Mletačku Albaniju sa fiktivnim granicama čak i prema Budvi). Njihovi veliki istorijski protivnici, a po potrebi i saveznici (često naizmjenično) bili su i Mletačka republika, takođe i Ugarsko kraljevstvo, pa srpski car Uroš, zahumsko-raški moćnik Nikola Altomanović, bosanski kralj Tvrtko, te srpski despot Vuk Branković... Naročito interesovanje ispoljavano je za njihovo porijeklo, zatim za njihovo vojničko angažovanje i posjedničko raspolaganje, a takođe i za njihove porodične i međudinastičke veze – u cilju njihova što većeg političkog autoriteta i dinastičkog osamostaljenja. Poslije raspada Nemanjićkog, Dušanovog carstva, osnivač dinastije Balša I mudro je stvarao veliki uticaj i preko moćnih prijateljskih, ženidbenih veza: sinove Stracimira i Đurđa „oženio je kćerkama Vukašina Mrnjavčevića“,

dok je najmlađeg Balšu II oženio kćerkom Jovana Asena, Komninom, brataničnom Dušanove udovice Jelene. Ubrzo se oslobodio i dominacije srpskog keza Lazara...

Počev od rodonačelnog Balše I, moć Balšića ogleda se, primjera radi, i u njihovoj posebnoj Povelji Dubrovčanima (1373) – kojom im garantuju „sva prava koja su imali i za vrijeme cara Dušana“, ali za uzvrat – kao priznatim vladarima – Dubrovčani su im isplaćivali poznati Svetodmitarski porez, odnosno dohodak na ime Balšićkog prava na poluostrvo Ston (kasnije Pelješac). Ili, već 1372. godine iz prizrenske kovnice počele su prve emisije njihovog novca, „Balšićkog dinara“, sa njihovim heraldskim simbolom: vučjom glavom sa šljemom. (Po nekim zapisima, Đurađ Balšić je „kovao sedam različitih tipova novca“). Numizmatika kao materijalni dokaz, odnosno novčarstvo Balšića posebno je značajno i zbog toga što je na dvije njihove serije novca bila utisnuta i titula vladara – sa natpisom kralj. To je bilo vrijeme Đurđa i Konstantina Balšića, što možda i nije toliko važno zbog oblika vlasti – koliko zbog stepena ostvarene samostalnosti. To podrazumijeva ne samo da su Balšići zadobili dukljansku (crnogorsku) nezavisnost, nego da su nominalno obnovili i dukljansko kraljevstvo! S druge strane, Crna Gora im se u svom „stilu“ odužila: npr. u uglednom glasilu crnogorske historiografije *Zapisi / Istorijski zapisi* (počev od 1927. godine) objavljena su svega četiri priloga o Balšićima, od čega su čak trojica autora – stranci (Ž. Andrijašević).

Da li ponekad neodmjereno „preduzimljivi, neobuzdani i sirovi“, ali kad zatreba i „mudri, oštroumni i vješti na oružju“, tek Balšići su svakako i kulturno-istorijska i etnogenetska tapija crnogorska. Matica crnogorska – kao matica kulture, i matica moralnog građanskog suživota u Crnoj Gori – organizuje i ovaj simpozijum o Balšićima, odnosno o Zeti, tj. Crnoj Gori u vrijeme dinastije Balšića: sa prevashodnim ciljem da se odgovorno poradi na kritičkoj valorizaciji toga dijela prošlosti crnogorskog prostora, i njegovom ukupnom činjeničnom i vrijednosnom sistematizovanju.

Međutim, organizator Simpozija nije imao uslova (finansijskih, kadrovskih i sl.) da se istraživački bavi ovom temom. To bi značilo razučeno i dugoročnije projektovanje istraživačkog rada i na domaćem terenu, i u inostranim bazama podataka. Oslonili smo se na afirmisane domaće, tj. crnogorske kadrove. I uspjeli, takođe, da obezbijedimo učešće stranih respektabilnih stručnjaka (Paskal Milo i Pelumb Džufi, Albanija; Jakov Sabljčić, Hrvatska), tako da je skup i međunarodnog naučnog karaktera.

Meni kao operativnom organizatoru ovog skupa, predstavniku i koordinatoru bilo je posebno važno da sadržaj Simpozija, odnosno njegov zbornik radova – bude knjiga o trajnim kulturno-istorijskim, kulturološkim i umjetničkim vrijednostima epohe Balšića. Kao suštinskim, pa s toga i neprikosnovenim sadržajima i šedocima vremenima.

U Zborniku će se naći radovi *Umjetnost u doba Balšića* (dr Aleksandar Čilikov), *Arhitektura Balšića* (dr Čedomir Marković), *O književno-jezičkome nasljeđu epohe Balšića* (dr Adnan Čirgić i Aleksandar Radoman) i saopštenje *O slojevitosti romana „Kostadin Balšić“ Milana Šufaja* (dr Jakov Sabljic).

Kumulativno o Balšićima, slijede radovi: *Balšići - od oblasnih gospodara do moćnih dinasta* (dr Božidar Šekularac), *Dinastički simboli Balšića* (Aleksandar-Saša Samardžić), *Ekonomske prilike u državi Balšića, kroz literaturu* (Marijan-Mašo Miljić), i *Balšići u školskom sistemu Crne Gore* (dr Šerbo Rastoder).

O pojedinačnom i lokacijski posebno karakterističnom bave se radovi *Osvrt na neka istoriografska tumačenja o dinastiji Balšića* (dr Živko Andrijašević) i *Balšići i Barska krajina* (mr Ivan Jovović).

Kompleksnim crnogorsko-albanskim odnosima iz vremena Balšića bave se referati *Albansko - crnogorska podudaranja u srednjem vijeku* (dr Pelumb Džufi), zatim *Balšići u crnogorskoj i albanskoj istoriografiji* (dr Đorđe Borozan), i *Balšići i albanska vlastela* (mr Vasilj Jovović). O suštini crnogorsko-srpskih odnosa toga doba bave se autorski prilozi *Jelena Balšić i srpski despoti prema Zeti* (dr Radoslav Rotković) i *Đurađ II Balšić i Kosovski boj 1389. godine* (dr Novak Adžić).

U *Zborniku* će biti tekstovi čelnika Matice crnogorske, predsjednika Branka Banjevića: *Uvodna riječ* i generalnog sekretara Marka Špadijera: *Skadarsko jezero - park kulture*, u kojima je iznesen odnos Matice crnogorske prema temi *Balšići* i saznanjima koja je donio ovaj Simpozijum.

Neko je nedavno realno i sugestivno primijetio da ga Crna Gora podseća na izmorenu i pretovarenu kamilu, koja trpeljivo i do iznemoglosti „vuče“ svoj ogromni tovar – a da ne zna ni što je u tovaru, ni đe je kraj puta... O „odgovornom“ gazdi koji je timari, da i ne govorimo. To je ubjedljiv „lakmus“ o crnogorskom zanimanju za sopstvenu prošlost (zarad savjesnog odnosa prema svojoj budućnosti): ukupnim bibliografskim pregledom o Balšićima, na nivou svih relevantnih zapisa u crnogorskoj kulturi i nauci, pokazala bi se tradicionalna crnogorska površnost i smušenost – u vezi sa položajem i pozicijom države Crne Gore, na njenom putu u zasluženu i „svijetlu budućnost“!

Na kraju, u ime organizatora (Matice crnogorske) i lično imam obavezu da zahvalim svim autorima, koji su prihvatili da budu saradnici na ovom projektu. Naravno, posebnu zahvalnost dugujemo preduzeću „Lovćen-Bečići“ i njegovom direktoru gospodinu Sretenu Mrvaljeviću – koji se već drugu godinu zaredom javljaju kao ljubazni i nesebični domaćini, odnosno odgovorni suorganizatori naših programa.

ZETA / MONTENEGRO IN THE TIME OF THE BALŠIĆ DYNASTY (1360–1421)

Čedomir Drašković

The Balšić dynasty is the second medieval ruling dynasty of Montenegro (also Doclea or Zeta) after Voislavljevići who ruled between the end of the tenth and the end of the twelfth century. They were already a very powerful family of aristocratic landowners in the time when Zeta was occupied by Nemanjići, and they took over the throne of Zeta after the retreat of the dynasty from Raška. They ruled Zeta from 1360 to 1421. According to some sources (which occur most frequently) they descend from French aristocrats.

The first ruler from the Balšić family, Balša I (Đurađ I Balšić) was the most successful representative of the Dynasty. His deeds proved him a very energetic, venturesome but also wise person. He was a dangerous opponent to his enemies: „an angry man who can not be reasoned“... In his time Balšići were the most powerful lords in the region. Dominus Balša I ruled (from Ulcinj, the centre of Balšići) over a very wide „land of Zeta and Littoral, half of the Serbian land, and part of the Greek land“ – from river Maća in the middle Albania to Dubrovnik, and from Lovćen to Prizren (Zeta, Albania, Kosovo, Herzegovina). He was a catholic, just like his

successors – Balša II and Đurađ II Stracimirović Balšić, whereas the fourth member of the dynasty Balša III died relatively young. He lived and ruled under a strong influence of his mother Jelena, a daughter of the Serbian prince Lazar Hrebeljanović – and under her influence he accepted rites of the Eastern Orthodox Christianity.

Just like their strongest rivals in the region, Balšići were very clever and cruel in politics, and relentless feudalists. They were tireless in war competing with the surrounding rivals for territories and possessions for the purpose of greater economic and military power. Frequent were their war campaigns as well as sudden truces, and if necessary, very smart political vacillations – towards Kotor, and especially towards Albanian powerful families and landowners (whose territories Venice treated as the Venetian Albania with fictive borders, even towards Budva). Their great historical enemies, and sometimes allies (often by turns) were also the Republic of Venice, the Hungarian Kingdom, Serbian tsar Uroš, Nikola Altomanović, baron of Zahumlje and Raška, Bosnian king Tvrtko and Serbian despot Vuk Branković. What drew special attention was their origin, their military engagement and control of possessions, as well as their family and inter-dynastic relations – with the goal of achieving greater political authority and dynastic independence. After the dissolution of the Nemanjić empire of tsar Dušan, the founder of the Balšić dynasty was wisely building great influence

through powerful friendship and marital connections: his sons Stracimir and Đurađ were married to daughters of Vukašin Mrnjačević, whereas the youngest Balša II was the husband of Komnina, a daughter of Jovan Asen and cousin of Dušan's widow Jelena. Soon, he released himself from the domination of Serbian prince Lazar...

Beginning with the establisher Balša I, the power of the dynasty also reflected in their special Charter to the People of Dubrovnik (1373) – which guaranteed „all rights which they had had during the rule of tsar Dušan“, but in return the people of Dubrovnik had to pay a tax (the famous St Dmitar Tax), which was an income on the claim that the Balšići had upon the peninsula Ston (later Pelješac). Furthermore, already in 1372, the mints in Prizren started with the emission of their money, (Balšić dinar) with their heraldic symbol: head of a wolf with a helmet. (According to some sources, Đurađ Balšić had minted seven different types of coins). Numismatics as a material proof and the money of Balšići are specially important because two series of coins had the impressed title of the ruler – with the inscription „king“. That was the time of Đurađ and Konstantin Balšić, which maybe is not so important because of the form of ruling – as much as because of the level of the achieved independence. That meant not only that Balšići won Montenegrin (Doclean) independence but also that they had restored the kingdom of Doclea! On the other side, the people of Montenegro have repaid

them in their own „style“: for example, in the respectable journal of the Montenegrin historiography Documents/Historical Documents (starting from 1927) there were only four published texts on Balšići, three of which were written by foreign authors!

Although sometimes tactlessly „venturous, unruly and crude“ but also „wise, sharp-witted and skilled soldiers“, Balšići have certainly remained Montenegrin cultural-historical and ethno-genetic valuable heritage. The Matica Crnogorska (the Central Montenegrin Cultural and Publishing Society) as the central society of culture and moral civil coexistence in Montenegro – organises this symposium on Balšići and Zeta, or Montenegro in the time of the Balšić dynasty, with the primary purpose to remind the public that we should act responsibly in the critical valorisation of that part of the Montenegrin history and its overall factual and evaluation systematisation.

However, the organizer of this symposium had no financial means or people to do a thorough research on this topic which would involve a dissected and long-term projecting of the research work in Montenegro, as well as in foreign data bases. Therefore, we relied on recognised Montenegrin experts, and we also managed to provide the participation of foreign respectable experts (Paskal Milo and Pelumb Džufi from Albania, Jakov Sabljčić from Croatia) which gives this assembly international and scientific character.

It was very important to me as the operative organiser, representative and coordinator of this assembly that the content of the Symposium or its anthology of works is turned into a book on the lasting cultural-historical, cultural and art values of the Balšić époque as the essential, and therefore, unquestionable contents and witnesses of time.

The Anthology will contain the following works: „Art in the time of Balšići“ (Aleksandar Čilikov, PhD), „The Balšić Architecture“ (Čedomir Marković, PhD), „On the Literary – Language Heritage of the Balšić Epoque“ (Adnan Čirgić PhD and Aleksandar Radoman), and „On the Complexity of the Novel *Kostadin Balšić* by Milan Šuflaj“ (Jakov Sabljčić, PhD).

There are also few works with more general approach to the topic of Balšići: Balšići – From Regional Landlords to Powerful Dynastic Rulers (Božidar Šekularac, PhD), Dynastic Symbols of Balšići (Aleksandar-Saša Samardžić), Economic Circumstances in the Balšić State Through Literature (Marijan-Mašo Miljić), and Balšići in the Educational System of Montenegro (Šerbo Rastoder, PhD).

The works which are dealing with certain details and location characteristics are The Essay on Some Historiography Interpretations on the Balšić Dynasty (Živko Andrijašević, PhD) and Balšići and Bar Border (Ivan Jovović).

The complex Montenegrin – Albanian relations from the time of Balšići are the topic of papers: Albanian –

Montenegrin Correspondences in the Middle Ages (Pelumb Đufi, PhD); Balšići in the Montenegrin and Albanian Historiography (Đorđe Borozan, PhD) and Balšići and the Albanian Aristocracy (Vasilj Jovović). The essence of Montenegrin – Serbian relations of that time is the topic of authorial papers: Jelena Balšić and Serbian Despots Towards Zeta (Radoslav Rotković, PhD) and Đurađ II Balšić and the Battle of Kosovo in 1389 (Novak Adžić, PhD).

The Anthology will also include texts of heads of the Matica Crnogorska, the president Branko Banjević who wrote the Introduction and the general secretary Marko Špadijer: Lake Skadar – Cultural Park. These texts reflect the general stand of the Matica Crnogorska and their knowledge on this matter.

In the end, on behalf of the organiser (Matica Crnogorska) and my own, I would like to thank all authors who have accepted to be our associates in this project. Of course, we owe special thanks to the company Lovćen-Bečići and their director Mr Sreten Mrvaljević who kindly offered themselves, the second year in a row, to be generous and responsible co-organisers of our programmes.

(Translated by **Jelena Samardžić Kotri**)

POZDRAVNA RIJEČ

Branko Banjević

Prošle godine na Ivanovim Koritima održali smo skup o Crnojevićima. Ove godine je tema – Balšići.

Mi znamo da se istorijski kontinuiteti ne iscrpljuju dinastičkom istorijom, ali neophodno je istražiti vremena i sa tog stanovišta.

Matica crnogorska želi da savremenim i budućim generacijama rehabilituje istinite istorijske činjenice na osnovu kojih će se zasnivati njihova svijest o sebi i našoj prošlosti. Nije slučajno rečeno da samo *saznana stvarnost*, odnosno istorija, oslobađa ljude od istorije. Mi smo imali nesreću da se istoriji, uglavnom, ne prilazi naučnim metodima, nego istorijskim anahronizmom. To znači – prošlosti se nameću interesi savremenih država, pojedinaca, društvenih slojeva. Tako iskrivljenu prošlost unosili su u školske programe i predavali generacijama kao istoriju. Ta istorijska laž, sto puta ponovljena, postaje ne samo istina, nego, nažalost, i emocija mnogih ljudi. Bolje je neznanje, jer neznanje reprodukuje samo neznanje, nego kriva slika o sopstvenoj istoriji koja sve okreće na naopaki put.

Mi želimo ovim skupom, i svim skupovima koje će Matica crnogorska organizovati, da saznamo prošlost

da bi se od nje oslobodili, da bi je uključili u savremenu svijest, u samosvijest mladih generacija. I tako im omogućiti zdravu, aktivnu, okrenutost budućnosti. Siguran da ćete i vi tome doprinijeti na današnjem skupu, sve vas pozdravljam.

Zahvaljujem se našem domaćinu gospodinu Mrvaljeviću. Nadam se da je sastanak na Ivanovim Koritima postao tradicija. Mi želimo da na našim skupovima učestvuju i naučnici iz okruženja, iz naših prijateljskih država. Na osoben način naša prošlost, naše istorije se dodiruju. I to bi pomoglo da ubuduće saradujemo kao moderni ljudi, kao moderne države, kao moderna društva. Da se zajednički oslobađamo od prošlosti.

Želim da se svi stvaralački osećamo u domu Crnojevića na Lovćenu.

*Odavde je prva iskra šekla,
u predjele noći uskočila
i svjetlosti oblik pokazala...
Odavde se sa svjetlošću,
prva, svemu biću nasmijala zora.*

BALŠIĆI – OD OBLASNIH GOSPODARA DO MOĆNE DINASTIJE

Božidar Šekularac

Propašću srpskog carstva sredinom XIV vijeka nastupa period nestabilnih prilika u carstvu, na koje su počeli da djeluju i međunarodni događaji. U tome su prednjačili Venecija i ugarski kralj Ludovik, koji su se sve više uključivali, čak i direktno, u unutrašnje prilike u raspadajućem carstvu.

Istovremeno se javljaju velikaši i vlastela koji se osamostaljuju od centralne vlasti, među kojima su bili i Balšići u Zeti.

Balšići se javljaju kao velmože i gospodari, o kojima u istoriografiji postoje različita tumačenja i kontroverze, posebno o njihovom porijeklu i pojavi. Obično se polazilo od priča dubrovačkog historičara Mavra Orbinija (1601), koji kaže da je Balša I, rodonačelnik, bio „siromašni plemić, koji je u vrijeme cara Dušana posjedovao svega jedno selo“.¹ Međutim, isti Orbini, dodaje da je polazna tačka uspona Balšića bila Donja Zeta, sa centrom Skadrom, koji je Balša I zadobio.

Ovu priču Orbinija o siromašnom plemiću, uglavnom su koristili svi koji su pisali o Balšićima, bez pozivanja

¹ *Istorija Crne Gore* II/2, Titograd 1970, 7.

na bilo koji drugi izvor za potvrdu. Mnogo je realnije ono tumačenje da je Balša I bio vojvoda u doba cara Dušana, čovjek koji je sa svojim sinovima stvarao novo jedinstvo teritorija, osamostalili se i učinili mnogo da prošire svoju državu na prostoru đe je svijest o dukljan-skoj državi Vojislavljevića još uvijek bila živa. Uostalom, zar neki „siromašni plemić“, koji poseduje samo jedno selo može tako brzo da preuzme vlast i obnovi crnogorsku državu Zetu, da djeluje samostalno? To je mogao samo oblasni gospodar velikog ugleda i feudalac od povjerenja, koji je imao i podršku crkve, kao najmoćnijeg feudalca.

Kada se šezdesetih godina XIV stoljeća Raška srpska država, poslije smrti cara Dušana, počela raspadati u zasebne oblasti i samostalne države, Zeta se pokazala najspremnijom da počne svoj samostalni život, jer je ona u Raškoj državi imala svoju zasebnost i individualnost. Njome su u doba Nemanjića vladali prijestolonasljednici kojima je bila „poverena samostalna uprava jednoga dela države. Stoga je Zeta, kao samostalna celina često dolazila u opreku sa državom: ona je od Vukana pa do Dušana vođa opozicije“.²

Međutim, ovima nije bilo teško pokrenuti snage Zetskog plemstva, pa je ono svjesno svoje efikasnosti posezalo da se digne čak i protiv kralja, kome su prije toga pomogli da stigne do prijestola. Tako se već 1332. godine

² St. Stanojević, *Borba o nasledstvo Baošino*, Sremski Karlovci 1902, 3.

odmetnuo od kralja Dušana zetski vojvoda Bogoje koji je bio gospodar Svetog Srđa, glavnog centra za trgovinu u Zeti. Da bi preduprijedili štete za svoje trgovce Dubrovčani šalju brod u Sveti Srđ i obavještavaju Dušana da to čine u njegovom interesu, da Bogoja načeraju na poslušnost kralju. Odmetnici, kako ih ovđe nazivaju, su pravili štete i mletačkim trgovcima. Slično je bilo i sa Bogojevim sušedom, arbanaškim vlastelinom Dimitrijem Sumom. Kako su ovi ustanici završili u izvorima nema vijesti, ali to, svakako govori da je pobuna ugušena i Dušan obnovio vlast u Zeti.

No, nije samo vlastela bila protivnik Nemanjića, već i barski nadbiskup Gijom Adam u jednom spisu poručuje francuskom kralju da „kraljevstvo Raške“ može osvojiti hiljadu konjanika i pet do šest hiljada pješaka uz pomoć ugnjetenih Latina i Arbanasa. Međutim, ispostavilo se da su pobunjenici Bogoje i Dimitrije ostali usamljeni.³

Propast Srpskog carstva poslije Dušanove smrti bila je prilika da se težnje za samostalnošću ostvare. Nestalo je moćne centralne vlasti, pa je to iskorišteno kao signal oblasnim namjesnicima i vlasteli da otkazu poslušnost Carstvu i svoje oblasti pretvore u nezavisne teritorije, odnosno države. Mladi car Uroš faktički je odmah bio razvlašten, vladao samo onoliko koliko su mu dopuštali Mrnjavčevići, Hrebeljanovići, Vojislav Vojinović, ban Tvrtko, Balšići, Topije i dr.

³ S. Ćirković, „Zeta u državi Nemanjića“, *Istorija Crne Gore*, II/1, Titograd 1970, 74.

Rodonočelnik zetske dinastije Balšića Balša I, u Dušanovo vrijeme bio je plemić, a naročito se isticao nakon što je dijelom albanske obale zavladao princ Anžijski. U narodnom predanju on je poznat kao Balša Zecanin, jer se rodio u Zeti, ovđe je rastao i imao svoje pošede. Još u vrijeme cara Uroša on je sa sinovima zavladao Skadrom i Primorjem do Kotora, bolje reći u Donjoj Zeti, nastojeći da obnovi zetsku državu u granicama nekadašnje Dukljanske zemlje.⁴

Očigledno je da pored carske zemlje car Uroš priznaje postojanje Zete Balšića, kako se to jasno kaže u njegovoj povelji Dubrovniku. Iako se Balšići prvi put kao gospodari određene teritorije pominju 1360. godine, ipak su zabilježeni kao oblasni gospodari i ranije.⁵

„Zahvaljujući ličnoj hrabrosti, preduzimljivosti i ambiciji Balšići su već 1360. godine svoj položaj u Zeti toliko učvrstili, da tada javno istupaju s namerom da svoju oblast prošire“.⁶

Mada je prvi pomen gospodara Zete za pomenutu povelju srpskog cara Uroša Dubrovniku u septembru 1360. godine,⁷ đe se govori o Zeti Balšića, ipak je teško reći kada je došlo do potpunog raskida, zbacivanja centralne

⁴ P. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti I*, 294.

⁵ *Istorija srpskog naroda I*, Beograd, 1994, 579.

⁶ Đ. Lazarević, *Istorija Crne Gore*, 10.

⁷ F. Miklošić, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Wienae, 1858, 168.

vlasti i proglašenja samostalnosti jer su izvori o tome šturi i nejasni. Međutim, u Veneciji se 1368. godine smatralo odvajanje Balšića kao „odmetništvo“ od srpskog carstva. Događaji koji su slijedili jasno su pokazali da su Balšići itekako imali za cilj obnovu nezavisnosti svoje zemlje. Naravno, taj put je bio težak i pun neizvjesnosti i prepreka. Zemlja je bila okružena, uglavnom, neprijateljima koji su posezali za njenim teritorijama, kao što je bila moćna Mletačka Republika, kasnije Otomanska imperija, a naročito oblasni gospodari - Vojinovići, Nikola Altomanović, Topije, car Uroš, brojni preteđenti na srpski prijesto, te pojedina vlastela unutar zemlje. Zbog toga su Balšići morali da se dovijaju na razne načine da bi stvorili kompaktnu teritoriju u svojoj zemlji: stvaraju prijateljstva ženidbenim vezama, mudrim pregovorima sa Dubrovnikom, crkvom, sklapanjem raznih ugovora, tj. političkim djelovanjem, ali i ratovima. O statusu Zetske države u doba Balšića dosta govore titule ovih dinasta kojima su se titulirali oni sami, ili su ih oslovljavali drugi.

U početku vladavine nosili su titulu župana. Tako ih oslovljava papa Urban V u poslanici na latinskom jeziku od 25. maja 1368. godine, što u prijevodu glasi: „Slavnim ljudima Stracimiru i Đurđu i Balši, braći, županima Zete, blagodat na ovom svijetu...“.⁸

⁸ A Milošević, „Istorijska građa, Srednjovjekovne latinske povelje i bule“, *Istorijski zapisi* 3-4, Cetinje 1949, 184.

Istu titulu braći Balšić čitamo i iz latinske povelje od 29. januara 1369. godine: *Stracimirus et Georgius ac Balsa fratres Zupani Zente*.⁹

Očigledno je da je ova titula bila u rangu kneza jer Đurađ I Balšić je imao i druge titule, kao:

Jure de Balsa, dominus zente, castellanus Budue,¹⁰

Balša II: magnificus dominus Balsa Balsich, Gente Canine et Aualone dominus,¹¹

No, postavši *samodržavni* gospodari, Balšići su sebe nazivali gospoda ili gospodari zetske zemlje ili duke.

Balša II od 1385.: Ja Balša, po milosti Božijom duka drački i jošte.¹²

Đurađ II Stracimirović, 1386.godine: Ja u Hrista Boga blagovjerni i samodržavni gospodar Đurađ svoj zetskoj i pomorskoj zemlji;¹³

Balša III od 1420.: Ja samodržavni gospodin Balša, po milosti Božijoj duka veliki i gospodar zemlji zetskoj i svemu Zapadnomu primoriju.¹⁴

Balša II, 1379.: Ja gospodin Balša, po milosti Božijoj.¹⁵

⁹ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium*, I, Romae, 1862, 261.

¹⁰ Č. Mijatović, „Balšići“, *Glasnik SUD*, XLIX, 173.

¹¹ K. Jireček, *Spomenici srpski*, Beograd 1892, 11.

¹² F. Miklošić, *Monumenta Serbica*, 202.

¹³ F. Miklošić, n. dj., 203.

¹⁴ B. Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, 141.

¹⁵ F. Miklošić, *Monumenta Serbica*, 193.

Dakle, ovđe se jasno dokumentuje da su Balšići bili samostalni gospodari u nezavisnoj Zetskoj državi.

Tokom srednjeg vijeka riječ *gospodar* imala je više značenja i koristila se u svim slovenskim jezicima. Osnova je staroslovenska - *gospodar*. Ovaj pojam je bio podesan za vladarsko zvanje, mada su pojedinci kod nas više željeli i uzimali zvučne strane titule. U početku su to bili feudalcı koji su posedovali određene župe i pripadali su povlašćenim slojevima. No, kasnije termin gospodar postaje opšti termin za državnike bez obzira na njihovu vladarsku titulu. Ovu titulu poslije Nemanjića nosili su osamostaljeni Balšići, pa još kasnije i Crnojevići i Petrovići.

Balšu III Balšića savremenici su oslovljavali kao *Signor Balsa* ili *signer Balsa*, dakle, gospodin.¹⁶ Međutim, u darovnici Sv. Nikoli na ostrvu Vranjini on je „samodržavni gospodar Balša, po milosti Božijoj duka veliki i gospodar zemlji zetskoj i svemu Zapadnome pomorju.“ Njegov predak Balša II Balšić, poslije zauzimanja Drača, postao je *duka drački*, titula koja je slavenizirani oblik od strane riječi *dux*.¹⁷

Titulu *samodržavni* je koristio u povelji srpski kralj Milutin od 15. marta 1306. godine koja je data manastiru sv. Bogorodice Ratačke: „Az Stefan Uroš, samodržavni kralj srpski i pomorski...“.¹⁸

¹⁶ S. Ljubić, *Listine*, X, 67.

¹⁷ R. Mihaljić, „Gospodar – vladarska titula Ivana Crnojevića“, *Istorijski zapisi* 3-4, Podgorica 1999, 7-14.

¹⁸ F. Miklošić, *Monumenta Serbica*, 67-69.

Kao i svaki pravi vladari u srednjem vijeku Balšići u svojoj tituli imenuju zemlje kojima vladaju što ima poseban istorijski značaj, ali i aktuelni pravni značaj kao *titulus* u strogo pravnom smislu, tj. kao pravni osnov za posjedovanje pojedinih zemalja. „Čim je neka zemlja bila uneta u vladalačku titulu to se smatralo kao stečeno pravo na nju. A jedanput stečeno na koju zemlju, nikad se nije gubilo, jer je vredeo princip neotuđivosti državne oblasti ili krunskog domena“.¹⁹ Sami epiteti i prilozi uz titulu kao što je „po milosti Božijoj“ i „samodržac“, preuzeta je iz Vizantije. „Milost Božija“ krijevala je i podizala vladaočevu vlast unutar u državi i svjedočila o potpunoj samostalnosti i nezavisnosti vladaoča spolja, dakle o „spoljašnjoj suverenosti njegove države“. Dakle, po milosti Božijoj vlada samo onaj vladalac koji nije bio zavisan ni od čije ljudske milosti, bez vrhovnog gospodara.

S a m o d r ž a c je tačan prijevod grčkog termina *autokrator*. Samodržac je onaj, ko sam po sebi drži državu, ko nema nad sobom nikakvog gospodara, jer je sam vrhovni gospodar. Termin samodržac u doba Balšića je dobio značaj neograničene, ili apsolutne vlasti vladaoča u državi. U Srbiji Nemanjića i Rusiji značio je prije toga pojam koji je označavao „aposolutnog monarha“.²⁰

Na vrhuncu moći Balšići su imali više zemalja čak i od nekadašnjih dukljanskih kraljeva i veliki dio prava

¹⁹ T. Taranovski, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi*, I, Beograd 1931, 128.

²⁰ T. Taranovski, n. dj., 130-131.

koji su imali Nemanjići. Tako Đurađ uzima vladarske carine i svetodmitarski dohodak od Dubrovnika, postavlja lokalne organe vlasti, učestvuje u sazivanju sabora i jača diplomatske veze sa drugim državama. Dakle, Đurađ je imao faktički sve što su imali savremeni vladari. Upravo tada, na vrhuncu moći, on je volio da upotrebljava neodređeni naslov „gospodin“, valjda zato što ga je to podsećalo na svoj plemićko porijeklo.²¹

Još od vremena Nemanjinih osvajanja rušenja i razaranja Dukljanske države, „srpska vlast je na osvojenim teritorijama bila tanka i djelovala je samo na površinu dok su se djelotvorne pokazivale lokalne ustanove izrasle iz potreba privrednog i društvenog života. U vrijeme prvoga cara slabosti nove vlasti nijesu se u znatnijoj mjeri pokazivale“. Odmah posle Dušanove smrti uzdrimalo se iz temelja čitavo srpsko-grčko carstvo.²²

Prema kazivanju savremenika Jovana VI Kantakuzena nastade tada borba oko prijestola između Dušanovog brata Simeona, sina Uroša i majke Jelene. Najmoćniji velikaši prigrabiše svoj dio teritorije i gradove. Odmetnu se i Urošev ujak despot Jovan Komnin Asen, namjesnik u Albaniji i susjed zetski.²³

²¹ S. Ćirković, *Doba Balšića, Istorija Crne Gore*, II/2, Titograd 1970, 33.

²² S. Ćirković, n. dj., 3-4.

²³ G. Ostrogorski, *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Beograd 1965, 3-6.

Prvih dana rasula srpskog carstva u Zeti se jedan od prvih gospodara javlja izvjesni vlastelin Žarko, čije je porijeklo nepoznato. Njega poznajemo na osnovu dokumenta iz 1356. godine, u kome se dubrovačke vlasti žalale mladom caru Urošu da je Žarko na trgu Sv. Srđa na Bojani, oduzeo njihovim trgovcima neku robu. Izgleda da je tužba imala rezultat jer već naredne godine Uroš obećava Dubrovčanima slobodnu i bezbjednu trgovinu i naknadu štete pretrpljene u njegovoj državi. U cilju čuvanja trgovaca od Žarka i držanja obećanja car šalje vlasteličića Vukšu na trg Sv. Srđa. Očigledno da Žarkovu samovolju nije suzbio jer već 1357. godine on nanosi štetu i jednom mletačkom trgovcu. Ovaj spor je sa Venecijom riješen tako što je Žarko primljen kod Mlečana za „barona raškog kralja, koji gospodari u krajevima Zete, Bojane i tamošnjeg Primorja“ i postao mletački građanin²⁴.

Tadašnje okolnosti, međutim, jasno pokazuju da vlastelin Žarko nije gospodario Zetom, niti su granice njegove teritorije bile stalne, jer već u ljeto 1358. godine Uroš dolazi u Zetu da odbije napad svog strica Siniše, koji je pokušao da osvoji Skadar, a „zetski trgovci“ i grad Ulcinj bili su u vlasti carice Jelene.

S druge strane vanjske okolnosti značajno utiču na prilike u već raspadajućem carstvu. Ugarski kralj Ludovik I uspješno završava rat sa Venecijom, koja je

²⁴ D. Živković, *Istorija crnogorskog naroda I*, Cetinje 1989, 255.

mirom u Zadru 1358. godine morala da se povuče sa cijele Jadranske obale od Drača do Kvarnera, čime su stvoreni uslovi za obračun protiv „šizmatila Raške“. Čak i Dubrovnik prelazi pod vrhovnu vlast ugarskog kralja, doduše, uz određene privilegije definisane poveljom od 1359. godine.²⁵

Sve je to, naravno, imalo za posljedicu i promjene u Zeti. Onako kako je u okruženju Dubrovnika gospodario knez Vojislav Vojinović, u Zeti na političku scenu stupaju Balšići, čije zemlje prvi put spominje i sam Uroš 1360. godine.

Balšići su se kao ratnici – pronijari uzdigli do redova plemstva, zatim velikaša, a njihova polazna tačka uspona bila je Donja Zeta, sa centrom Skadrom koji su prvi zadobili. Balša je tako brzo uznapredovao da su njegovi sinovi naslijedili centar države i prijesto, stvorili jedinstvenu teritoriju od isparčanih dijelova slamaajući otpor i potiskujući svoje rivale. Oni su tako brzo ojačali da se više ne pominje car Uroš, a ubrzo im je pristupio i zapovjednik Budve Površko. U to vrijeme Dubrovnik je bio u sukobu s Kotoranima i knezom Vojislavom Vojinovićem, trpeći velike materijalne štete. Stoga se Dubrovčani obraćaju Balšićima za posredovanje, što govori u prilog činjenici da su oni već bili značajan činilac na političkoj sceni. Zahvaljujući Balšićima mir je uspostavljen, a u znak zahvalnosti Dubrovčani proglase

²⁵ S. Ćirković, n. dj., 5-6.

Balšiće za svoje počasne građane. Tokom 1362. godine rat je ponovo nastavljen. Car Uroš šalje u Dubrovnik svoga emisara Ivana Golubića, a sam je došao u Zetu Balšića sa ciljem da izbliza utiče na događaje. To je dalo rezultate, pa car Uroš 22. VIII 1362. godine u Onogoštu piše povelju Dubrovčanima kojom im potvrđuje ranije privilegije raških kraljeva i stečene teritorije. S druge strane, Dubrovčani su se obavezali da Kotoranima nadoknade štete učinjenje u ratu. Uslove mira propisane carskom poveljom prihvata i knez Vojislav Vojinović.²⁶

Dubrovčani su sve vrijeme održavali veze sa Đurđem Balšićem preko svoga poslanika, ali u metežima na relaciji Boka – Dubrovnik – Budva, očigledno nisu učestvovali jer ih izvori ne spominju. Dakle, Balšići su se ponašali shodno svojim interesima. Carska vlast je simbolično došla do izražaja kod sklapanja mira između Dubrovnika, Kotora i kneza Vojislava, đe je Kotor najviše izgubio jer ga car nije mogao zaštititi, a sam grad nije imao ni vojne ni političke snage za samostalnu zaštitu. Stoga, već od prve opsade grada 1361–62. počinje naglo da opada moć Kotora.

U borbama oko srpskog prijestola između cara Uroša i cara Simeona, Balšići su držali stranu Uroševu i uživali njegovu povjerenje. Međutim, oni ove borbe koriste za proširenje svojih teritorija u čemu su imali velikog uspjeha, obnovivši već 1360. godine jezgro države sa Barom kao centrom. Već u julu 1362. godine, kada

²⁶ D. Živković, n. dj., 256.

Mletačka Republika prima Balšiće u svoje građanstvo potvrđeno poveljom i srebrnim pečatom, „braća Balšić su potpuno odbacili srpsku vlast u vreme rata srpske države protiv Dubrovnika 1361–62. godine.“²⁷

Međutim, Balšići su imali još od početka problema s nemirnom arbanaškom vlastelom, te su ponekad bili prinuđeni da se umiješaju u sukobe. To su prije svih bili Topije, odnosno Karlo Topija, gospodar oblasti između rijeke Mata i Škumbe, koji se uzdigao istovremeno kad i Balšići, u vrijeme borbi cara Uroša i strica mu Simeona, u Albaniji. Karlo je bio toliko ojačao da je čak i od napuljskih Anžujaca 1368. godine zauzeo Drač. Upravo ovaj strateški važan i slavan grad je bio često predmet spora između Topija i Balšića. Balšići su dva puta uspijevali da ga zauzmu, ali su ga držali samo kratko u svojim rukama.²⁸

Poslije smrti Balše I 1360. godine, njegovi sinovi Stracimir, Đurađ i Balša, zajedno vladaju. Odmah su nastavili politiku svoga oca i proširili vlast na cijelu Gornju Zetu, čime su utemeljili državnu teritoriju na obje Zete. Jedino je Kotor odbio da prihvati vlast Balšića, pošto je želio da zadrži svoju autonomiju. Istovremeno dolazi do rivalstva između Kotora i Dubrovnika, posebno zbog ostrva Mljet, koje je car Uroš bio poklonio katorskoj vlasteli. Stoga Dubrovčani pokreću rat s Kotorom i mobilišu mljetsko stanovništvo.

²⁷ *Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1994, 579.

²⁸ Đ. Lazarević, *Istorija Crne Gore*, Beograd 1935, 11.

Sada već moćni, braća Balšići, kreću u širenje svoje države čime dolaze u sukob sa sušedima, posebno sa humskim knezom Vojislavom. Kako su u sukobu Kotora i Dubrovnika Balšići stali na stranu Dubrovčana, 1361. godine oni dobijaju dubrovačko građanstvo. Time su stupili u prijateljske odnose sa Dubrovčanima. Balšiće je slijedio i kaštelan Budve Površko, koji prima dubrovačko građanstvo i svrstava se na stranu Dubrovnika u srpsko-dubrovačkom ratu. Dubrovčani su zetske gradove Skadar, Ulcinj, Bar i Budvu pošteđeli ekonomske blokade, a zetskom mitropolitu je dozvoljeno bilo da održava veze s gradom Dubrovnikom.²⁹

Pri sukobu Kotora i Dubrovnika, dubrovački zapovjednik brodovlja 20. oktobra 1361. godine dobi nalog „da mora zarobiti sve brodove naših neprijatelja, ljude i sve što može. Mora zarobiti sve Slavene iz Slavenije (Srbije) i podanike raškog kralja. Neka ne napada one iz Budve, Ulcinja, Bara i Skadra, podanike Balšića i ljude mitropolije Sv. Mihovila“.³⁰

Koliko su Balšići bili silni govori podatak da su bez problema zauzeli kotorsku župu Grbalj i Lušticu, a Dubrovčani poslaše svoju galiju na Prevlaku.³¹

Humski knez Vojislav se nije mogao oduprijeti i spriječiti blokadu Kotora, te preko cara Uroša zatraži mir.

²⁹ R. Mihaljčić, *Kraj srpskog carstva*, Beograd 1975, 48 i dalje.

³⁰ *Monumenta Ragusina III*, 131.

³¹ *Monumenta Ragusina III*, 131.

Mir je sklopljen 22. avgusta 1362. godine u zetskom gradu Onogoštu (Nikšiću) i potvrđen poveljom Uroševom, đe se kaže: „Bijahu se Dubrovčani poplašili od carstva mi, i svadili s bratom carstva mi, s knezom Vojislavom, i s gradom carstva mi, s Kotorom... i smirih ih s bratom carstva mi, i s knezom Vojislavom i s gradom carstva mi Kotorom“.³²

Istim ugovorom car Uroš uzima pod svoje okrilje grad Kotor. Balšiće ovaj ugovor nije obavezivao jer u njemu nijesu učestvovali.

U martu 1363. godine, knez Vojislav traži od Dubrovnika galiju da napadne Balšiće, no ovi gledajući svoje interese, nijesu mu izašli u susret, niti su se miješali u sukob.³³

Tri brata Balšića: Stracimir, Đurađ I i Balša II, postali su dubrovački građani i sklopili savez sa Dubrovnikom protiv Vojislava Vojinovića i Kotora. Dok je Kotor bio pod dubrovačkom opsadom, u Budvi se osamostalio vlastelin Površko, a Bar prihvata vlast Balšića. No, zetske gradove je 1363. godine zadesila velika nevolja, harala je kuga, koja je pomorila na hiljade ljudi. Stradao je i veliki neprijatelj Balšića, Vojislav Vojinović.³⁴

³² St. Novaković, *Zakonski spomenici*, 183-185.

³³ *Monumenta Ragusina, Libri Reformatiorum III*, Zagreb 1879, 256.

³⁴ *Bar – grad pod Rumijom*, Bar 1984, (S. Ćirković, Pod vlašću Balšića), 29-34.

Sklapanjem mira u Onogoštu Dubrovčani se sasvim povlače, a prevlašćki mitropolit je ostao uz Balšiće, koji su tada pošedovali Primorje, od Trašta do Ulcinja. Dubrovčani su održavali kontakte sa Đurđem Balšićem 1366. godine jer su smatrali da se nalazi na Prevlaci. Oni šalju svoga izaslanika i nekoliko godina kasnije na Prevlaku Balšićevim ljudima i dubrovačko poslanstvo Balše II, išlo je 1382. godine, „do Sv. Mihaila i oko kotskih granica“. Sve ove činjenice govore da se Metohija nalazila u sklopu Balšića države.³⁵

Specifičan je i način upravljanja Balšića. Oni su stvorili jedinstvo kojim su zadržali stare patrijarhalne odnose u upravljanju, pošedovanju i porodičnih imanja. Samim tim oni su bili u skladnim porodičnim odnosima i zajedno su upravljali državom. To se očituje iz zajedničkog izdavanja povelja, zajedničkog potpisivanja isprava, davanja povlastica. Kada je Karlo Topija zarobio Đurđa, braća su ga otkupila uz velike ustupke i visoku cijenu.

Zabojana i predjeli južnije od Bojane bili su poprište borbi za njihovo pošedovanje, između Balšića, Karla Topije, Blaža Mataranga i Aleksandra, gospodara Valone i Kanine, jer onaj ko pošeduje ove teritorije stiće prevlast nad primorskim krajevima i gradovima.

Sevastokrator Blaž Matarango je upravljao ravnicama između rijeka Vrega i Devola, a posljednji put se pominje

³⁵ M. Dinić, *Odluke veća Dubrovačke republike*, Beograd 1951, 296.

1367. godine. Princeps Albanije, Karlo Topija, u martu 1368. godine zauzeo je Drač, čime postaje gospodar ravnice uz jonsku obalu i ovdje glavni feudalac. Napredovanje prema severu su mu spriječili Balšići, sa kojima je vodio dugogodišnje ratove. U njima je ponekad imao dosta uspjeha, kao onda kada je zarobio Đurđa, najspособnijeg i najpoznatijeg brata i držao ga u zarobljeništvu od 1364. do 1366. godine, što je bio faktor usporavanja zaokruživanja države Balšića.

Godine 1365. Đurđev tast Vukašin Mrnjavčević krunisan je za kralja srpskog, što je bilo od značaja i za Balšiće jer on postaje oslonac za Stracimira i Balšu II. To se ogleda i u činjenici da u proljeće 1371. godine kralj Vukašin, njegov sin Marko i braća Balšići pripremaju zajedno napad na Nikolu Altomanovića, kao nastavak ranijih sukoba.

Dubrovčani istovremeno preko tek oslobođenog Đurđa pokušavaju da od cara Uroša dobiju darovnicu o pravu na ostrvo Mljet. U julu 1368. godine Uroš piše Mlečanima da se odmetnuo Đurađ Balšić, srodnik kralja Vukašina.³⁶

Poslije smrti Površka 1367. godine, Balšići postaju gospodari Budve preuzevši i titulu kastelan i gospoda, čime su zaokružili svoju dinastičku imovinu te Đurađ Balšić sebe nazva „veličanstveni baron Slovenskog mora“.³⁷

³⁶ *Istorija srpskog naroda I*, 292-293.

³⁷ G. Gelcich, *La Zedda la dinastia dei Balšidi*, Spalato, 1899, 39.

U vrijeme dok je Đurađ bio u zarobljeništvu braća Balšići su se bili primirili do njegovog oslobođenja da bi potom krenuli po starom. Nakon što su uspostavili prijateljske odnose sa Dubrovnikom i sa njim imali tijesne veze, o čemu šedoči povelja od 17. januara 1368. godine, kojom braća oslobađaju Dubrovčane carine na njihovu robu kroz Danj u Donjoj Zeti. Povelju su pisali „niže Širokoga Broda u Lješū, kada Stracimir i Đurađ padoše na Mati, pri pohodu na Karla“. Ovaj pohod se odnosi na onaj protiv Karla Topije, a desio se zbog zauzimanja Drača. Međutim, taj sukob je brzo izglađen jer su oni s Karlom uspostavili prijateljske odnose davši mu svoju sestru za ženu.³⁸

Balšići su uspostavili dobre odnose sa Dubrovnikom u vrijeme kad su vladali Zetom i Ševernom Albanijom, teritorijom koja je prije osvajanja Nemanjića bila centar crnogorske države Duklje. To je i vrijeme kada su Dubrovčani nastojali da sa srpskim kraljem Vukašinom i Urošem uspostave dobre odnose, što im i uspijeva, jer Vukašin 5. aprila 1370. godine izdaje ispravu kojom potvrđuje sve povelje cara Dušana, a da Dubrovnik plaća svetodmitarski dohodak Urošu. Međutim, Nikola Altomanović dohodak traži za sebe, te kad Dubrovčani odbiše, ovaj vrši provalu na dubrovačku teritoriju hvatajući, ubijajući i odvođeci ljude, radi dobijanja otкупа. Ometao je i trgovinu Dubrovčanima.³⁹

³⁸ B. Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Titograd 1987, 159.

³⁹ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine I*, Zagreb 1980, 154.

U januaru 1368. godine Balšići izdadoše u Lješu povelju Dubrovčanima kojom ih oslobadjaju plaćanja carine koju su bili uveli na Danju, dopuštajući slobodnu trgovinu u svojoj državi.

U međjuvremenu Altomanović je počeo nasrtati na Dubrovčane i na moru, zbog čega oni šalju u maju 1371. godine naoružani brod u Boku Kotorsku radi uništenja njihovih ljudi na moru.

Tada je sasvim bila opala moć cara Uroša pa se i Kotor otcijepi od srpske države i priznade vlast ugarskog kralja Ludovika. Dubrovčani zbog toga daju uputstva zapovjedništvu broda da izbjegava sukobe s Kotoranima.

Istovremeno Altomanoviću zaprijetiše ratom kralj Vukašin i Balšići, primoravši ga na pregovore s Dubrovčanima. Međutim, okolnosti su uskoro bile potpuno izmijenjene, za svega nekoliko mjeseci: kralj Vukašin gine u boju s Turcima kod Černomena 26. septembra 1371. godine, a dva mjeseca kasnije nastupila je smrt cara Uroša. Altomanović koristi priliku i započinje rat s Dubrovčanima koji je izgubio od dubrovačkih saveznika, a sam bio zarobljen, oslijepljen i razvlašćen.

U opštoj pometnji poslije smrti cara Uroša 4. decembra 1371. godine i trci za teritorije, svoju šansu su iskoristili i Balšići pa je Đurađ Balšić, krajem 1372. godine zauzeo Prizren, zbog čega su dobili za neprijatelja Nikolu Altomanovića.

Isto tako, Balšići su, poslije Maričke bitke i prihvatanja turske vlasti od Marka Kraljevića oteli grad Kostur, ali ga nijesu dugo zadržali.⁴⁰

Ovakvo stanje koristi Đurađ Balšić te 1373. godine zaposijeda Trebinje, Dračevicu i Konavle. Na taj način oni postaju sušedi Dubrovniku, sklopivši ugovor o miru i prijateljstvu. Time se Dubrovčani obavezuju da mu plaćaju svetodmitarski dohodak, pošto je već bio ustaljen princip da onome ko pošeduje Trebinje, Konavle i okolinu Dubrovnika, pripada ovaj dohodak, što je značilo cijenu za slobodnu trgovinu i mir na granici. Zanimljiv je podatak tog ugovora će se Đurađ obavezuje da neće za sebe tražiti taj dohodak ukoliko se vaspostavi srpsko carstvo, ili ukoliko prestane biti gospodarem dvaju zemalja u zaleđu Dubrovnika. Ugovorom se Balšić obavezuje na prijateljstvo s Dubrovnikom, da štiti njegove trgovce u svojoj zemlji, te da neće biti carine veće nego u doba cara Dušana. Ovaj ugovor je sadržan u povelji od 30. novembra 1373. godine koju je izdao prilikom boravka u Dubrovniku, će se u katedrali zaklinje na krst i mošti Sv. Vlaha i ostalih svetitelja.

Đurađ Balšić je vladao Travunijom, Konavlima i Dračevicom sve do 1377. godine i sve vrijeme živio u prijateljstvu s Dubrovnikom koji mu je plaćao svetodmitarski dohodak. Te, 1377. godine ovim zemljama je zavladao bosanski vladar Tvrtko. Naredne, 1378. godine umire Đurađ Balšić, a godinu kasnije, 1379. njegov

⁴⁰ Đ. Lazarević, *Istorija Crne Gore*, 13.

brat nasljednik Balša ponovo potvrdi Dubrovčanima da mogu slobodno trgovati po njegovoj zemlji, s time da plaćaju propisane carine, a na Danju i Krivoj Rijeci onako, kako su već i prije plaćali, dok je Đurađ bio živ.⁴¹

S druge strane, Balšići su imali pohode i prema jugu, u želji da prošire svoju državu i učvrste njene granice. U pohodima prema jugu bili su uspješni zahvativši veliki dio Albanije, Valonu, Kaninu i Berat, a od nasljednika kralja Vukašina oteli su i Kostur. Mlađemu nasljedniku Ivanišu vratili su dio teritorije onda kada je odlučio da se oslobodi Turaka. Očigledno je da su Balšići još tada shvatili da im najveća opasnost prijeti od Turaka.

Mada su u vrijeme sukoba Dubrovnika i Nikole Altomanovića bili njegovi protivnici, braća Balšići – Đurađ i Balša, te njihov sinovac Đurađ, sin Stracimirov (umro 1373. godine), dali su utočište Altomanoviću, koji je po naređenju Lazara Hrebeljanaovića bio oslijepljen, te su ga držali kod sebe do njegove smrti 1376. godine. Kada su srpski knez Lazar i bosanski ban Tvrtko počeli da dijele Altomanovićeve zemlje, Balšići tada zauzimaju dio njegovih teritorija – Trebinje, Konavli i Dračevicu.

Ban Tvrtko se 1376. godine proglašava za kralja Bosne. Pomenuta područja pod njegovim pritiskom, ustaju protiv Balšića i prelaze Tvrtku. To je bio razlog da Đurađ Balšić, zajedno sa Karlom Topijom, napada Tvrtka sa strane Onogošta, predajući sve ognju i maču,

⁴¹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I*, 104-105, 109, 114-115; V. Foretić, n. dj., 155.

prodrijevši sve do Nevesinja, pa se sa velikim plijenom vratiše kući.⁴²

Dakle, Balšići su sa okolnim gospodarima bili čas u dobrim odnosima, a čas u ratu. No, sve balkanske države su bile ugrožene od Turaka, a najugroženiji svakako Mrnjavčevići. Balšići, samostalni od ranije, 1368. godine bili su tada u stalnim sukobima sa Karlom Topijom i uspijevaju da prošire svoju teritoriju na jugoistoku, na račun Topije. Dakle, Balšići su imali moćne neprijatelje na svojim granicama, na zapadu i jugoistoku, tako da nijesu ni za trenutak mogli napustiti svoju državu Zetu. Oni su se sve vrijeme spremali za napad na protivnike Zete, a ne da pomažu drugima, kao ni kralju Vukašinu, zbog čega poslije 26. septembra 1371. godine dolazi do raskida prijateljstva. Raskinut je i politički brak između Đurđa Balšića i Vukašinove kćerke Olivera. Đurađ proćeruje Oliveru, te s braćom proširuje svoju teritoriju na račun nasljednika srpskog kralja.⁴³

Stalna meta želja Balšića u to vrijeme bila je zauzimanje Kotora i njegovo vraćanje u krilo matice zemlje. Međutim, Kotorani se nijesu mirili sa tim, pa osećajući stalnu opasnost od sušeda, zatražili su, a zatim prihvatili pokroviteljstvo ugarskog kralja Ludovika I, da bi zatim sa svojom vojskom krenuli 1371. godine na Dubrovnik. Tada dolazi do rata između ova dva grada koji je trajao nekoliko godina, uz obostrano velike gubitke.

⁴² P. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, 295-6.

⁴³ *Istorija srpskog naroda*, 598.

U takvoj situaciji Kotor zatraži pomoć od bosanskog kralja Tvrtka, koji im pritekne u pomoć. Uz to uvede i zabranu trgovine za Dubrovčane na svojoj teritoriji. Ovđe su se umiješali i Balšići, stavši na stranu Dubrovnika, napadajući i pustošeći kotorske pošede, čime su ih naćerali da sklope mir s Dubrovnikom.

Nakon što je 1379. godine, poslije smrti Đurđa, došao na zetski prijesto, Balša II, najmlađi brat, koristi vanjske povoljne okolnosti i nastoji da sredi unutrašnje prilike u zemlji. Poslije nekoliko godina, taćnije 1383. godine dolazi do pobune u Napulju, nakon dolaska u ovaj grad anđujskog princa, što koristi Balša i zavlada Draćem, koji se tada nalazio u italijanskim rukama.⁴⁴ Ovo je godina kada poćinju kontinuirani napadi Turaka u Albaniji. Balšići nastoje da pomognu albanskoj vlasteli da „odbiju Osmanlije“. Uz to, opet je pomogao Dubrovniku u novom sukobu s Kotorom, što je bio povod da ga ovi uzdignu na rang dubrovaćkog patricija, a bio je izabran i za nobila u Senatu Dubrovaćke republike, a sve zbog zahavalnosti za ućinjene usluge Dubrovniku, zajedno sa braćom u dućem periodu.

Balša II se suoćio sa brojnim problemima koji su ga pratili, spoljašnjim i unutrašnjim neprijateljima. U jesen 1385. godine turska vojska već prodire duboko u teritoriju Albanije. Da bi zaštitio svoje pošede u Albaniji Balša II se uputi na jug zemlje s vojskom. Oćigledno,

⁴⁴ Jean-Claude Faveyrial, *Histoire de l'Albanie*, 1884-1889, građa, s. 185, doc. 58.

loše procijenivši snagu neprijatelja, sudari se sa malo svoje vojske na Surskom Polju kod Berata, sa jakim turskim snagama, đe u boju doživi težak poraz, ali i sam pogibe, 18. septembra 1385. godine. Balšinu glavu Hajrudin Paša odseče i posla sultanu u Jedrene.

Balšu je naslijedio sinovac Đurađ II Stracimirović (1385–1403). Balšina pogibija bila je povod da protivnici razgrabe dio njegovih zemalja. Karlo Topija odmah zauzima Drač, a Berat i Avlonu u srednjoj Albaniji naslijedi Balšina žena Komnina. Ona je održavala prijateljske odnose s Mlečanima i Dubrovnikom, da je iz straha od Turaka ponudila svoju zemlju Mlečanima, no ovi nijesu prihvatili. Komninu je naslijedio njen i Balšin zet Mrkša Žarković (1391–1412), muž ćerke Rudine, a sin Žarka Mrkšića i Teodore, ćerke sevastokratora Dejana. Mrkša je živio u tvrđavi pored Avlone, ali ubrzo, poslije njegove smrti Turci su zauzeli ovaj grad, a Ruđina pobjegla na Krf (1417. godine).⁴⁵

Dakle, dio zetske države do Drima više nije bio pod vlašću Đurđa Stracimirovića, koji je imao prijestonicu u Skadru i u Ulcinju. On je istovremeno naslijedio i ogromne probleme: najezde Turaka, samovolju pojedinih velikaša kao što su bili Radič Crnojević i braća Leka i Pavle Dukadini iz Lješa. Upravo zbog toga Đurađ II traži rješjenje na drugoj strani, pa se ženi Jelenom, ćerkom kneza Lazara, čime je stekao prijateljstvo sa srpskim vladarima i time osigurao ševernu granicu svoje države.

⁴⁵ Đ. Lazarević, *Istorija Crne Gore*, 16-17.

Još jedna okolnost nije išla u prilog Đurđu II, jer se u to vrijeme javlja i Konstantin Balšić, sin Đurđa I Balšića i druge mu žene Teodore, sestre Dejanovića. Konstantin je držao tvrđavu Danj s carinom, a kasnije se oženio Jelenom, sestrom Karla Topije, od koga je dobio tvrđavu Kroju, a jedno vrijeme je držao i pokrajinu Skuriju, istočno od Drača. Konstantin prihvata tursko vazalstvo, čime je stupio u neprijateljstvo s Mlečićima, koji su ga uhvatili i pogubili.

Turci nastavljaju dalje prodore u zetsku zemlju. Đurađ je dospio u njihovo zarobljeništvo pa je, da bi se oslobodio, Turcima morao ustupiti gradove Skadar i Drivast i trg Sv. Srđa na Bojani. U isto vrijeme Dukađini predadoše Lješ Veneciji. Time je Đurađ zapao u još veće teškoće.

Đurađ Stracimirović je u početku svoje vladavine uglavnom imao dobre odnose sa Venecijom. Čak je za svoga protovestijara uzeo Mlečanina Filipa Barelija, koji je prethodno bio u službi i strica mu Balše II. Međutim, 1390. godine došlo je do toga da je Bareli osumnjičen za izdaju, bačen u tamnicu i konfiskovana mu je imovina. To je bio razlog da Venecija iskoristi sva moguća sredstva da ga oslobodi, što im je i uspjelo početkom 1392. godine. Od tada je Venecija sve prisutnija u Zeti što jasno potvrđuje njihovo opredjeljenje da pomažu Đurđeve protivnike, posebno Radiča Crnojevića „gospodara Zete i Budve“.

Nakon oslobođenja od Turaka on se morao prikloniti Veneciji, po čijem je nagovoru, energičnom akcijom u oktobru 1395. godine preoteo od Turaka svoje gradove

Skadar, Drivast i Sv. Srđ. Vratio je Danj sa carinom i tvrđavu Šati koju je oteo od Konstantina Balšića. Od tada on vodi pomirljivu politiku s Venecijom nudeći im svoje gradove Skadar, Drivast, Danj i trg Sv. Srđa, jer je procijenio da ih ne može zadržati pod navalom Turaka.

Đurađ je bio u teškoj situaciji i na drugom dijelu svoje zemlje. Braća Crnojevići zauzimaju Grbalj u jesen 1395. godine, a pomažu im Paštrovići i Luštica.

U takvoj situaciji on predaje Skadar Veneciji u maju 1396. godine, a nakon ubistva Radića Crnojevića povratio je teritorije koje je bio ovaj osvojio. Ne samo to, nego je znatno ojačao pozicije kada je ugarski kralj Žigmund Luksemburški (1387–1437), poslije poraza od Turaka kod Nikopolja (1396) bio u Dubrovniku, dobio od njega na upravu Brač, Hvar i Korčulu, ali i titulu „princepsa od Albanije“. Međutim, to je sve izazvalo protivljenje Venecije ali i nezadovoljstvo mjesnog stanovništva u gradovima, posebno Skadru zbog velikih dažbina, što je dovelo do bune 1399. godine u skadarskoj i drivastskoj oblasti. Buna je trajala dvije godine i ugašena je tek početkom 1401. godine.

Đurađ je sve to vrijeme tajno održavao veze sa Turcima što su Mlečani teško prihvatili, tako da postaju njegovi žestoki protivnici.

Đurađ II Stracimirović Balšić umire 1403. godine a naslijedio ga je sin Balša III (1403–1421), mladić od 17 godina. U upravljanju zemljom pomagala mu je majka Jelena. Upravo ova gospodarica zetska, kako su je Mlečani nazivali, sa svojim sinom, je bila njihov veliki protivnik. Od

samog početka su krenuli da vrate svoje teritorije koje su u doba Đurđevo zapošeli Mlečani, u čemu im je pomagao srpski despot Stefan Lazarević, ujak Balše III.

Jelena i Balša su, uz to, podsticali na bune i mletačke podanike, što im je i pošlo za rukom da početkom 1405. godine bukne ustanak u cijelom skadarskom kraju. Balša to koristi i zapošeda oblasti Skadra i Drivasta, čime započinje višegodišnji rat između Zete i Venecije.

Međutim, Mlečani ubrzo preuzimaju izgubljene teritorije, Jelena i Balša se sklanjaju u tvrđavu Drivast, a Venecija zauzima Bar, Ulcinj i Budvu. Mlečani uskoro zauzimaju i Drivast, tako da se Jelena i Balša sklanjaju u Gornju Zetu.

Balša III je za to vrijeme tražio pomoć od Turaka, koji šalju svoje pljačkaške odrede, a sam Balša postaje turski vazal koji je plaćao harač. U jesen 1405. godine Turci su prodrli u skadarski kraj uz pomoć jakih srpskih konjičkih odreda Vuka Lazarevića, sina Lazara Hrebeljanovića. Tada je opljačkano tamošnje stanovništvo i dio odveden u ropstvo.

Uzalud je bila raspisana mletačka nagrada od dvije hiljade dukata, jer Balša III nastavlja borbu s Mlečanima, koje su vođene 1405, 1406. i 1407. godine kada dolazi do primirja. Naredne, 1408. godine i tokom 1409. vodjeni su teški diplomatski pregovori, ali su sva primirja bila kratkog vijeka. Jelena Balšić je bila glavni pregovarač sa zetske strane, ali je ona nastojala da na svaki način izigra primirje. Početkom 1410. godine neprijateljstva su obnovljena. Balša napada mletačke posede u skadarskom

kraju. Mlečani ponovo pregovaraju o miru a vođeni su sve do novembra 1412. godine. Jelena se krajem 1411. udaje za bosanskog velikaša Sandalja Hranića. Opet su sva primirja bila samo privremena. Balša uspijeva da ugovorom o miru 26. novembra 1412. godine povрати Budvu, Bar i Ulcinj i proviziju od 1.000 dukata. Tako je završen Prvi skadarski rat (1405–1412).

Naredni period između 1413. do 1418. godine i pored sklopljenog mira, bio je period neprestanih sukoba različitih razmjena, jer je Skadar bio veliki ulog da bi mir bio trajan. Zategnuti odnosi su 1418. godine doveli do novog rata, posebno nakon izbivanja drugog rata između Ugarske i Venecije u Flamanskoj (1418–1420).

Balša je sve vrijeme nastojao da povрати Skadar, dok Mlečani podstiču njegove protivnike na otpor, čime su dobili sopstvenu pomoć.

Koliko su dinasti Balšići u određenom periodu bili moćni govori i podatak da su oni imali svoga izaslanika (ambasadora) kod pape, koji je imao stalne kontakte sa kotorskim biskupom, preko njih su vođeni pregovori, čime su dali do znanja da su već proklamovani kao katolici i prihvatili status Kotora, koji je takođe bio pod stalnim papskim nadzorom.⁴⁶

Đurađ II je išao i dalje od toga, obećavši, više simbolički papi Bonifaciju IX svoju zemlju ukoliko ostane bez muškog nasljednika, bilo zakonitog, bilo nezakonitog.⁴⁷

⁴⁶ G. Gelcich, *La Zedda*, 42.

⁴⁷ *Istorija Crne Gore*, II/2, 56-57.

Nestankom centralne carske vlasti gubi se moć Srpske pravoslavne crkve i njeno jedinstvo. Visoki crkveni dostojanstvenici, pod vlašću svojih političkih gospodara odricali su poslušnost vrhovnom poglavaru – pećkom patrijarhu, koji je bio pod vlašću drugog vladara. To se naročito osetilo poslije smrti patrijarha Save IV 1376. godine. Da bi bio izabran novi patrijarh knez Lazar je morao da se dogovara sa zetom Đurđem Balšićem, koji je tada gospodario Zetom, Prizrenom i Peći (Hvostanskom Diokliom). Sazvani crkveni sabor je iskazao neslogu zato što su duhovnici zastupali interes svojih vladara i vlastele. Nakon duge rasprave i pod dominantnim uticajem Zećanina Đurđa Balšića, bi izabran za patrijarha starac Jefrem „pobožan i valjan čovek, ali ne poznavашe sveta i života“. Svjestan svoga položaja on je tražio da bude razriješen ove dužnosti, pa će se sam povući sa prijestola 1382. godine, promjenom političkih odnosa.⁴⁸

Zetski vladari Balšići su kovali svoj novac nastavljajući tako viševjekovnu tradiciju kovanja novca na prostoru Crne Gore. Utvrđeno je da su u XIII-XV vijeku kovali svoje vlastite novce i gradovi Kotor, Brskovo, Skadar, Bar, Ulcinj i Svač.

Balšići su imali slovensku kancelariju, ali na njihovim pečatima nalazimo ćirilicu i latinicu. Doduše, 1369. godine braća Balšić su imala zajednički pečat. Na njihovim ispravama korišćena su tri pismena jezika – latinski, grčki i slovenski, naročito na Primorju.⁴⁹ To je

⁴⁸ R. Grujić, *Pravoslavna srpska crkva*, Beograd 1921, 33.

⁴⁹ M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, 131-132.

takozvana latinsko – slovenska, odnosno grčko – slovenska – latinska simbioza u pismu i jeziku.

Balšići su raspolagali i značajnim vojnim snagama, *odnosno držali su regularnu vojsku* koja je vodila stalnu borbu za teritorije i odbranu zemlje. Vojskom je komandovao lično gospodar iz kuće Balšića, kao ono kada je ubijen pobunjeni Radič Crnojević 25. aprila 1396. godine. Balša Balšić gine direktno u bici s Turcima na Saurskom polju kod Berata (1385).

U novembu 1420. godine, u vrijeme kada Balša III nastoji da povрати izgubljene gradove, Mlečani pokušavaju da preko Stefana Balšića Maramonte dođu do mira sa Balšom, ali uzalud. Rat je nastavljen svom žestinom početkom 1421. godine. U rat se uključio i Kotor protiv Balše, oduzevši mu Lušticu. Tek će u aprilu 1421. godine doći do novih pregovora.

No, Balša teško bolestan obećava da će Zetu ostaviti u nasljeđe Stefanu Balšiću Maramonte. Međutim, Balša odlazi u Srbiju, na dvoru despota Stefana Lazarevića umire 28. aprila 1421. godine. Umjesto Stefanu Balšiću, Balša je ostavio Zetu u nasljeđe svom ujaku Stefanu Lazareviću.

Nakon toga Mlečani zauzimaju pošede i gradove u Zeti, te despot Stefan Lazarević nastavlja borbu sa Venecijom oko pošeda Balšića.⁵⁰

⁵⁰ Ž. Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 1796. godine*, Podgorica 2002, 70-80.

OSVRT NA NEKA ISTORIOGRAFSKA TUMAČENJA O DINASTIJI BALŠIĆ

Živko Andrijašević

Osvrt na istoriografsku obradu dinastije Balšić, u suštini je osvrt na pravce i domete crnogorske istoriografske škole i institucija koje su njen dio. Ukažimo najprije na učinak Istorijskog instituta Crne Gore, naše vodeće naučno-istraživačke institucije za oblast istoriografije, u izučavanju dinastije Balšić. Istorijski institut Crne Gore je u izučavanju crnogorske istorije XIX i XX vijeka, napravio možda i najveći istraživački iskorak u sferi društvenih nauka u Crnoj Gori, ali za period srednjeg vijeka, rezultati su sasvim skromni. Samo djelimično, krivicu za to snosi Istorijski institut, jer je procjena nadležnih državnih institucija bila da prioritet treba da bude izučavanje novovjekovne istorije Crne Gore. Da li zbog procjene da nam za formiranje identiteta društva, nacionalnog i svih drugih, nije potrebno znatniju pažnju posvećivati izučavanju srednjovjekovne istorije, Crna Gora je ostala uskraćena za mnoge neophodne istraživačke poduhvate. Za razliku od nas, istoriografije Srbije i Hrvatske, svakako zahvaljujući drugačijem rangiranju prioriteta, pa i drugačijoj percepciji temelja identiteta njihovih društava, učinile su ogroman napredak u

izučavanju srednjovjekovnog perioda. Nažalost, ni danas se ne oseća potreba da se takav pristup koriguje. U Istorijskom institutu nema nijednog istraživača koji se bavi crnogorskom istorijom srednjeg vijeka, osim u vidu kompilatorske djelatnosti. Takođe, i naučnici koji se kao kompilatori bave Balšićima, ne poznaju ni jedan strani jezik na kome su brojni izvori iz njihovog doba nastali. No, ukoliko neko kaže da se ipak nešto radi, a pri tome misli na značajnu publikaciju kakva je „Monumenta Montenegrina“, čiji je Istorijski institut samo finansijer i izdavač, ili na istraživanja epohe Balšića, koji su rezultirali dobijanjem desetak nevažnih izvora, onda je riječ o percepciji koja se po više osnova može smatrati upitnom. Ne možemo sporiti ni vrijednost publikacija u kojima se zbirno objavljuju i analiziraju uglavnom objavljene povelje iz vremena Balšića, ali nakon tih publikacija suma znanja o njima nije znatnije uvećana. Osporiti ili potvrditi sve ove sudove, u našoj nauci najlakše je učiniti – bibliografijom. Napravimo bibliografski pregled radova o Balšićima u crnogorskoj istoriografiji u posljednjih pedeset godina, pa ćemo videti što su istraživanja, a što su kompilacije. Prema bibliografiji „Istorijskih zapisa“, na Balšiće se direktno odnose četiri naučna rada.

Inferiornost crnogorske medijavelistike najdrastičnije se pokazala objavljivanjem višetomne „Istorije Crne Gore“, kada su o epohi Balšića pisali srpski istoričari

Sima Ćirković i Ivan Božić, nesumnjivo velika imena istorijske nauke. Ne možemo reći da je problem u tome što je pisanje istorije Crne Gore povjereno nekome izvan Crne Gore, posebno ako je riječ o istoričarima koji su značajna imena i u evropskoj historiografiji, ali je problem što Crna Gora u to vrijeme nije imala medijavelistu, koji bi bio značajan čak ni na jugoslovenskom prostoru. Od pojave ove knjige, 1970. godine, nijedan pregled istorije Crne Gore u vrijeme Balšića, nije uspio da nadiđe njene saznanje domete. Dakle, već četiri decenije koristimo jednom oblikovanu sumu znanja. Naravno da ne možemo sporiti smisao i svrhu ponovnog čitanja nekih istorijskih činjenica i epoha, kao i potrebu da na neke događaje i ličnosti ponovo ukažemo, ali su nova znanja, stečena na osnovu novih istraživanja, znak da historiografija pravi korak naprijed.

U crnogorskoj historiografiji, prve podatke o Balšićima saopštava mitropolit Vasilije u svojoj „Istoriji Crne Gore“ (1754). Mitropolit Vasilije za Balšiće kaže da su bili zetski i crnogorski hercozi, i pominje ih u vezi sa Kosovskom bitkom. O Balšićima u njegovoj knjizi nema ni desetak redaka. Još manje pažnje Balšićima, posvetio je mitropolit Petar I u svojoj „Kratkoj istoriji Crne Gore“, koja je publikovana 1835. godine. Nešto više podataka o Balšićima imamo tek u crnogorskim školskim udžbenicima istorije, koji su se počeli pojavljivati krajem XIX vijeka. Zbog namjene udžbenika,

logično je da su ta prva veća znanja o Balšićima data s jasnom ideološko-političkom tendencijom. U udžbenicima istorije, istorija Crne Gore kao nezavisne države počinje tek od perioda Balšića. Do tada je ona, kako se tvrdi, bila dio jedinstvene srpske države. Raspadom Srpskog carstva, na istorijsku scenu stupaju Balšići.

U prvom crnogorskom udžbeniku istorije (1868), istorija Crne Gore počinje tek u doba Balšića. Time se hoće reći da je nezavisna crnogorska država stvorena tek nakon nestanka Srpskog carstva, silom istorijskih neprilika, a ne posljedicom nekih političkih težnji dinastije Balšić. Crna Gora koju su stvorili Balšići, sačuvala je svoju slobodu i onda „kad su Srbi svuda na sve strane svoju samostalnost izgubili“. Crna Gora je, kako se objašnjava, bila jedina zemlja će se neprekidno održala „srbska sloboda“ i će se nezavisna politička vlast nije nikada prekidala. Nakon Balšića, Crnom Gorom su upravljali Crnojevići, a kada je posljednji Crnojević napustio zemlju, vlast je prešla na cetinjskog mitropolita, kome je Đurađ Crnojević dobrovoljno predao vlast. Ovaj udžbenik istorije bio je u upotrebi tačno tri decenije. Godine 1872. pojavilo se njegovo drugo izdanje, nešto izmijenjenog naziva, a 1887. treće izdanje sa nešto obimnijim pregledom vladavine gospodara iz dinastije Petrović-Njegoš.

I u udžbeniku istorije koji je publikovan 1898. godine, istorija Crne Gore kao nezavisne države počinje tek

od perioda Balšića. Do tada je ona, kako se tvrdi, bila dio jedinstvene srpske države. Za pisce udžbenika, vrijeme poslije smrti cara Uroša predstavlja period u kome se razvilo nekoliko srpskih državnosti (srbijanska, bosansko-hercegovačka, zetska, odnosno, crnogorska). Tek od tada, istorija Crne Gore ima prepoznatljiv, i u odnosu na Srbiju i ostale „srpske zemlje“, poseban državotvorni hod. Uzrok za to je, naravno, slabljenje državnog jedinstva Carstva nakon smrti cara Dušana i stalni turski upadi u srpske zemlje, što je onemogućavalo njihovo ponovno državno objedinjavanje. To je, dakle, koncepcija nacionalne istorije koja je imala svoju zvaničnu verifikaciju, i koja se preko školskog sistema željela nametnuti crnogorskim đacima. Istorija Crne Gore u ovom udžbeniku počinje razdobljem Balšića, koji su vladali Zetom od 1367. do 1421. godine. Porodica Balšić, koja je upravljala Zetom u vrijeme cara Dušana, bila je, kako se tvrdi, u srodstvu s carskom porodicom, a njen rodonačelnik Balša I, bio je „srpski plemić“. Političko osamostaljivanje Balšića, u udžbeniku je objašnjeno na sljedeći način: „No, kad se dogodi nesreća u srpskoj carevini, smrt Uroševa, sila Vukašinova i otimanje oko vlasti ostalih velikaša, tada se Balša sa svojijem sinovima odvoji od srpskoga carstva“. Period Balšića obrađen je u nekoliko nastavnih jedinica. Svaka od njih odnosi se na doba vladavine jednog od Balšića (Balša I, Stracimir, Đurađ, Balša II, Đurađ II,

Balša III). U obradi ovog perioda glavna pažnja posvećena je sukobima Balšića s Turcima, pokušajima Balšića da sa okolnim velikašima postignu sporazum o saradnji protiv Osmanlija, kao i njihovoj saradnji s Mletačkom republikom. Za posljednjeg Balšića kaže se da je ostavio Zetu na upravu svom ujaku despotu Stefanu Lazareviću, budući da nasljednika nije imao. No, kako ni despot Stefan „nemađase od srca poroda“, on je svoju državu ostavio u nasljeđe sestriću Đurađu Brankoviću. Tada dolazi i do pobune Zećana, jer je, kako se objašnjava, Đurađ bio potčinjen Turcima, a Zećani nijesu htjeli da njima upravlja vladar koji je potčinjen Turcima. I kada su se oslobodili vlasti turskog vazala Đurađa Brankovića, Zećani su prihvatili za vladara Stefana Crnojevića, zetskog vlastelina i rođaka porodice Balšić.

Kao što se iz ovog pregleda može zaključiti, historiografska obrada dinastije Balšić nije izlazila iz poželjnih ideološko-političkih okvira. Znanje o Balšićima nije bilo prioritarno, već njegova upotreba u formiranju poželjne svijesti crnogorskih državljana. Ako se zna da su se krajem XIX vijeka planovi o državnoj ekspanziji Crne Gore odnosili na prostor Kosova kojim su nekada vladali Balšići, onda je jasno čemu su znanja o Balšićima mogla da koriste. Takođe, ako se zna da je tada u sferi crnogorskih državnih aspiracija bio i Skadar, kojim su vladali Balšići, jasno postaje da su ova znanja trebalo da

pruže istorijsko utemeljenje ovih političkim ciljevima i da stvore svijest kod crnogorskih državljana, koja će pohod na Skadar smatrati pravednim činom. O tome kako se pripremala istorijska osnova za državnu politiku u najvišim institucijama crnogorske vlasti, može da pokaže jedno pismo, upućeno dr Lazaru Tomanoviću: „Ponedjeljak 10 sati uveče / Mnogo poštovani gosp. doktore, Radi nekog Gospodarevog pisma od važnosti bi bilo znati odmah, koliko je vremena Skadar bio u posjedu stare zetske države i kad je prestao biti prestolnica Zete; te mi je čast uljudno vas zamoliti, da mi gornje podatke još večeras izvolite uputiti...“ Tako su se, za političke potrebe, u deset sati uveče prikupljale informacije o crnogorskom istorijskom pravu i vladavini Balšića.

U našem vremenu, dinastija Balšić predmetom je neobičnih historiografskim tumačenja u historiografijama naših sušeda. Sistematski se osporava pripadnost Balšića Crnoj Gori i njenoj državnoj tradiciji, a pripisuju im se etničke, nacionalne, vjerske i ideološke oznake koje odgovaraju našem, a ne njihovom vremenu ili njima samima. Ne sporimo da u ovim historiografijama, prije svega mislim na srpsku i albansku, ima ozbiljnih radova o periodu Balšića, pa čak i tendencija koje proističu iz naučnog uvjerenja, a ne iz političke namjere. U nekim radovima to se možda i ne čini da bi se osporilo državno nasljeđe Crne Gore, već da bi se utemeljilo sopstveno. Činjenica da su Balšići u srednjem vijeku vladali

Skadrom i dijelom ševerne Albanije, kao i da su bili u rodbinskim vezama s albanskim vlastelinskim porodicama – Topijama i Zakarijama, uticala je da budu tretirani kao „albanska dinastija“ i dio albanske državne tradicije. Kao u mnogim ideologiziranim projekcijama na Balkanu, u istoriji srednjeg vijeka traže se uporišta i dokazi da novovjekovnu državu nijesu izgradili na teritorijama koje su odskora vaše. Shodno tome, ako Balšići nijesu „vaša dinastija“, onda je problematično istorijsko ili etničko pravo kojim dokazujete „vlasništvo“ nad određenim državnim prostorom. Tako se čak i u nekim istoriografskim radovima koji su objavljeni u Crnoj Gori, navodi da su crnogorskoj državi 1878. godine „pripojene neke albanske teritorije“ (N. Draga, Albanci u Crnoj Gori, Ulcinj, 1995). U ovom slučaju, teritorija koju je Crna Gora uzela, odnosi se na Ulcinj i ulcinjski kraj. Najprije treba reći da je Crna Gora 1878. godine, tokom oslobodilačkog rata, preuzela Ulcinj od Osmanskog carstva, a ne od Albanije, koja sve do 1912. godine i ne postoji kao nezavisna država, niti je postojala u srednjem vijeku. Crnogorci su, dakle, 1878. oslobodili Ulcinj koji je bio pod osmankom, a ne pod albanskom vlašću. Naravno, dominacija jednog etničkog elementa na određenom prostoru, stvorena u posebnim političkim okolnostima, nije princip na kome se može temeljiti tzv. „istorijsko pravo“. Za osporavanje ove konstrukcije dovoljna je samo jedna činjenica - da

je ovaj grad u XIV vijeku bio prijestonica Balšića. Budući da je nelogično da se za prijestolnicu uzima tuđinski grad, i da je istorijska svojina Balšića prvjestveno crnogorska, moralo se pristupiti građenju konstrukcije koja će ovu činjenicu anulirati. A ta historiografska konstrukcija je da su Balšići Albanci, odnosno, albanska dinastija. Iz toga jasno slijedi: ako su Balšići albanska dinastija, onda je njihov prijestoni grad – albanski.

I u dijelu srpske historiografije Balšići se tretiraju kao srpska dinastija, a njihova država kao jedna od „srpskih zemalja“. Dinastija Balšić je, recimo, dobila mjesto u publikaciji „Srpske dinastije“, autora Andrije Veselinovića i Radoša Ljušića, iako oni sami kažu da su Balšići najvjerovatnije porijeklom „slavizirani Vlasi“. Na osnovu čega bi se njihova država mogla smatrati srpskom, a ovi „slavizirani Vlasi“ – Srbima, autori detaljnije ne objašnjavaju. Ako su srpske dinastije one dinastije čiji su vladari bili Srbi po narodnosti, onda je nemoguće u srpske dinastije ubrojiti i Balšiće, jer oni zasigurno nisu etnički Srbi. Nemoguće je dokazati i da su podanici Balšića bili većinom Srbi, tako da se ni njihova država ne može smatrati srpskom. Naravno, ona ne na osnovu etničkog karaktera ne može smatrati bilo čijom, jer je na njenom prostoru živjelo stanovništvo etnički raznoliko. I inače je princip „etničke čistote“ i porijekla, veoma problematičan u historiografiji, jer se ne može

dokazati bilo kakvim istraživanjem koje je primjereno istorijskoj nauci. O etničkim odnosima mogu se izvoditi zaključci jedino na osnovu posrednih ili neposrednih iskaza, ali se njihova istinitost ni na koji način ne može provjeriti. Ono što je nesporno, jeste da dinastija Balšić pripada istorijskom i državnom nasljeđu Crne Gore. Ona je vladala na prostoru koji najvećim dijelom – istorijski, politički, kulturološki i civilizacijski, pripada Crnoj Gori. Dinastija Balšić, s Vojislavljevićima ispred i Crnojevićima iza njih, prepoznaje se kao dio jedinstvenog državnog, istorijskog i kulturnog nasljeđa Crne Gore u srednjem vijeku.

UMJETNOST U DOBA BALŠIĆA

Aleksandar Čilikov

Nakon dugogodišnje nemanjičke uprave Dukljom – Zetom, njena državna samostalnost se obnavlja početkom druge polovine XIV vijeka kada vladarske prerogative preuzima dinastija Balšića – „samodržavnih gospodara Zete i zapadnog Pomorja“, kako se u pojedinim dokumentima titulišu. Preuzevši dukljansko – zetske teritorije, Balšići su, između ostalog, naslijedili i jedan veoma specifičan kulturno – umjetnički ambijent u kome se kao osnovna karakteristika ukazuje simbioza umjetničkih iskustava pravoslavnog Istoka i katoličkog Zapada. Takvo stanje dualiteta na području Zete može se lako objasniti činjenicom da u njoj vjekovima egzistiraju paralelno kanoni obje velike hrišćanske konfesije – rimokatoličke na Primorju i pravoslavne u zaleđu i centralnim djelovima. I pored činjenice da su Balšići tokom svoje šezdesetogodišnje vladavine dominantno naginjali rimskoj kuriji, najviše podataka o umjetničkim aktivnostima, kada je riječ o sakralnoj arhitekturi, odnosi se na pravoslavne manastirske komplekse – uglavnom skoncentrisane u basenu Skadarskog jezera. Glavne karakteristike balšićke sakralne arhitekture pravoslavne konotacije čine građevine u obliku trikonhosa

– oblik poznat još u ranoj srednjovjekovnoj arhitekturi sa koncepcijom tri spojene kapele – konhe, što osnovi građevine daje oblik trolista.

Zadužbina duhovnika, starca Makarija, izgrađena između 1376. i 1378.g. sa crkvom posvećenom Uspenju Bogorodice, Manastir Starčevo – Starčeva Gorica spada u najstarije sačuvane objekte crkvenog graditeljstva iz vremena vladavine Balšića Zetom. Manastirska crkva, jednobrodne osnove, flankirana je sa tri polukružne apside – dvije na jugu i severu; treća u širini broda na istoku. Iako skromnih dimenzija – 6,5 x 3,5 m. – hram zidan od dobro tesanih kamenih kvadara podijeljenih u redove po horizontali, spolja djeluje znatno monumentalnije. Na poziciji iznad bočnih apsida podignuta je okrugla kupola sa kružnim tamburom i postoljem – oslonac joj čine, sa istočne i zapadne strane, blago prelomljeni podužni svod; sa južne i severne prstenasti segmenti iznad bočnih apsida. Naglaskom pomoću posebnih krovova bočnih kapela, vizuelizuje se spolja utisak o postojanju poprečnog broda koji u unutrašnjosti nije formiran. Veoma interesantnim čini se funkcionalno rješenje postavljanja niza niša, različitih dimenzija, na zidovima i u apsidama crkve – služile su za odlaganje odeždi i bogoslužbenih predmeta. O mogućnosti da je neko od crkvenih dostojanstvenika najvišeg ranga svojevremeno stolovao Zetskom episkopijom u Manastiru Starčevo, svjedoči ozidano episkopsko sedište u centralnoj apsidi. Kako se pretpostavlja, nedugo nakon podizanja starčevačkog hrama, uz njegovu zapadnu fasadu je

dograđena kamena priprata sa poluoblčastim svodom kakav imaju i uz nju dva bočna paraklisa namijenjena sahranjivanju uglednih ličnosti. Južni je paraklis sa apsidalnim dijelom, a sjeverni bez apsidalnog dijela. Od ostalih arhitektonskih segmenata starčevačkog kompleksa mogu se identifikovati: poveća zgrada manastirskih konaka na jugozapadnoj strani i kameni pločnik koji je vodio prema glavnoj kapiji u okviru južnog ogradnog zida porte. Patronalna crkva manastira Starčeva ističe se prefinjenom harmonijom komponovanih proporcija – kako eksterijera tako i enterijera – stvorenog idejama i zidarskim umijećima primorskih neimara koji su starom trikonhalnom vizantijskom prostornom rješenju podarili romano – gotičko ruho.

Sljedeća, hronološki posmatrano, trikonhalna crkva iz vremena Balšića, izgrađena je neđe tokom posljednje dvije decenije XIV vijeka na skadarskom ostrvu Beška (Gorica, Brezavica), u istoimenom manastiru koji je podigao, kako se vjeruje, Đurađ II Stratimirović Balšić. Posvećena je imenjaku ktitora – Sv. Đorđu – i dimenzijama nadilazi starčevački hram (9 x 5m; sa pripratom 15 x 5 m). Manastirska trikonhalna kamena crkva i priprata podignute su u istovremeno. Unutrašnjost crkve je prevođena podužnim svodom direktno oslonjenim na vijenac zida. Zasvođivanje priprate upućuje na model primjene rebrastog gotičkog svoda sa rebrima oslonjenim na konzole u uglovima građevine, a dodatno ojačanje čine i dva prislonjena luka koji izrastaju iz ugaonih pilastara. Sistem koncipiranja okrugle kupole nešto se razli-

kuje od kupolnog rješenja Bogorodičine crkve na Starčevu. Ona, naime, počiva dijelom na pilastrima uz upotrebu zakržljalog kvadratnog postolja. Zidan grubo tesanim kamenom dosta proizvoljnog sloga, beški trikonhos ima veoma kvalitetno izidanu glavnu, zapadnu, fasadu iznad koje figurira visoki zvonik tipa „preslice“ sa tri okna. Na zapadnoj fasadi uočljivi su i otvori za grednu konstrukciju nekadašnjeg otvorenog trijema, koji je suđeci po materijalnim nalazima, imao kameni pločnik. Kompleks Beške sačinjavali su i masivni objekat konaka, te ogradni zid porte sa ulaznom kapijom.

Najmlađa od skadarskih ostrvskih trikonhalnih crkava izgrađena je na ostrvu Moračniku po nalogu Balše III, između 1404. i 1417. g. Posvećena Uspenju Bogorodice, veoma je skromnih dimenzija (7,5 x 4 m.) a osnova joj pokazuje simetričnost prostora iskazanu u okviru identičnih razmjera zapadnog i oltarskog traveja. Poput Starčeva i Beške, crkva na Moračniku ima okruglu kupolu oslonjenu nad lukovima koji počivaju na pilastrima. Pada u oči niska visina kapela koje sačinjavaju oblik trikonhosa. Vjerovatno istovremeno – svakako neposredno nakon gradnje patronalne crkve – nastali su i svi ostali objekti u sakralnom kompleksu Moračnika. Uz hram se doziđuje, sa zapadne strane, kamena priprata kojoj se sa južne strane – obuhvata i dio spoljašnjeg zida zapadnog traveja – pridružuje bočna kapela sa polukružnom apsidom. U okviru Manastira Moračnika nekada su bila izgrađena i tri veća kamena objekta – zgrade konaka i manastirske trpezarije, te masivna odbrambena kula.

Pomenuta kula je imala četiri sprata i u okviru drugog, sa krstastim svodom i apsidalnim dijelom, nekada je bio funkcionalan prostor male kapele. Sve građevine Moračnika izvedene su grubo tesanim kamenom nepravilnog horizontalnog sloga. Pored patronalne crkve i kapele u kuli, vjersku funkciju na Moračniku je imala i mala jednobrodna crkvice, nepoznate nominacije, čiji su ostaci otkriveni na najvisočijoj koti ostrva.

U okviru površina skadarskih ostrvaca izgrađena je još jedna trikonhalna crkvice. Nalazi se na ostrvu Tophali – najjisturenijem prema albanskoj granici – đe su pored masivne odbrambene kule – pirga otkriveni ostaci jednog trolisnog hrama nešto različitiije osnove od balšićkih građevina sličnog arhitektonskog oblika. O tome govori izgled savršeno pravilnog trolista. Crkvice na Tophali, čiji patron nije poznat, izgrađena u doba Balšića, imala je kupolu sudeći po otkrivanju djelova nekadašnjih pilastara.

Najveća trikonhalna crkva, izgrađena u vrijeme vladavine Balšića Zetom, nalazi se u kompleksu starog i čuvenog Manastira Prečiste Krajinske kod mjesta Ostros u predjelu Krajine. Posvećena Uspenju Bogorodice, bila je duga 16,5, široka 4,5, u bočnim kapelama 8 metara. Crkvena priprata dozidana je istovremeno – pretpostavlja se da je zidanje obavljeno u 1403. godini, u vrijeme kada na vladarski prijesto stupa Balša III. Niz građevina, različitih namjena, nadovezivalo se na nukleus trikonhosa sa pripratom: uz pripratu pravougaona zgrada konaka; sa njene južne strane neka zgrada ekonomske

namjene a sa ševerne otvoreni trijem. U okviru pobrojanih najveće dimenzije – 14,5 x 7 metara – imao je objekat konaka uz pripratu koji je nekada imao sprat i bio pokriven drvenom tavanicom sa dvoslivnim krovom nad njom. Postoje mišljenja da je ova spratna zgrada imala funkciju spoljašnje priprate – u njoj su se mogli održavati crkveni sabori a na spratu je, moguće, bio prostor katihumene na kome je obitavalo više sveštenstvo tokom liturgije ili obavljanja nekih drugih crkvenih rituala. Shodno karakteru funkcija manastirskih katihumena, u Prečistoj Krajinskoj na ovom mjestu je mogla biti rezidencija mitropolita pa, vrlo moguće, i skriptorija – prepisivačka radionica. Impozantna kula Prečiste Krajinske imala je pet spratova. Na najvišem, sa lođom za smještaj zvona, figuriraju gotički prozori, dok je na četvrtom spratu formirana kapela sa poluobličastim svodom i uobičajenom polukružnom apsidom. Glavna građevina kompleksa Manastira Svete Prečiste Bogorodice Krajinske, trikonhalna Crkva Uspenja Bogorodice, sa kupolom oslonjenom na lukove i pilastre, bila je zidana pritesanim kamenom složenim u horizontalne redove – identična tehnika može se uočiti i kod svih ostalih objekata krajinskog kompleksa. Veliki balšički poduhvat obnove legendarnog dukljanskog manastira bio je iniciran prelaskom središta zetske Mitropolije sa Miholjske Prevlake na prostore Krajine.

Pojava trikonhalnih crkava u periodu vladavine Balšića među pojedinim istraživačima se tumači uticajem svetogorskog graditeljstva prenijetog preko brojnog atoskog

monaštva prispjelog na prostore skadarskog basena tokom druge polovine XIV vijeka. Sa druge strane, ne treba zanemariti ni činjenicu da je u starijoj arhitekturi Prevalisa i Duklje – Zete trikonhalni oblik bio u upotrebi o čemu svjedoče ostaci crkava: u Doljanima kod Podgorice (V – VI v.), Topolici u Baru (VI v.) i Sv. Jovanu u Zatonu kod Bijelog Polja (X – XI v.). U svakom slučaju i pored mogućnosti oslanjanja na iskustva prethodne domicilne arhitekture i poštovanja svetogorskih graditeljskih obrazaca, crkve trikonhalnog tipa iz doba vladavine Balšića po mnogo čemu predstavljaju posebnu i specifičnu grupaciju pomenutog tipološkog rješenja. Za razliku od istovremenih trikonhosa Makedonije i Moravske Srbije – Sv. Andrija na Treski, Sv. Arhanđeli u Kučevištu, Lazarica, Ravanica, Gornjak, Ljubostinja.. – te objekata na Sv. Gori, Solunu i Seru, balšićke građevine nijesu poput nabrojanih građene u kombinaciji kamena i cigle. Zidane su isključivo od pravilnih kamenih kvadara ili pritesanim kamenom sa krovnim pokrivačima od tankih kamenih ploča. Brojni arhitektonski elementi balšićkih trikonhosa upućuju na jaku gotičku tradiciju – izgled lukova i otvora, oblik zvonika i svodova.

Na fonu pravoslavnog crkvenog graditeljstva, kada je u pitanju koncepcija prostora, među spomenicima identifikovanih u doba Balšića samo jedan odstupa od trikonhalne varijante. Riječ je o Crkvi Sv. Nikole paštrovskog Manastira Praskvica koju je podigao Balša III 1417. g. Ova vladarska zadužbina bila je srušena od strane francuske vojske početkom XIX v. Obnovljena je 1874. g.

zadržavši u izvornom obliku i neke manje djelove starije arhitekture – ševerna pjevnica i djelovi ševernog zida. Na osnovu njihovog izgleda i rezultata obavljenih arheoloških istraživanja može se pouzdano utvrditi da je hram Balše III bio jednobrodne osnove sa poprečnim niskim pravougaonim transeptom i dugom pripratom – takvo rješenje asocira na daleke uzore XIII v. i takozvanu rašku stilsku grupu, uz opasku da praskvički hram vjerovatno nije imao kupolu. Pojava građevine nalik na stare raške hramove može se dovesti u vezu sa sve većim otklonom Balše III od katoličke religije i naglog zaokreta ka pravoslavlju.

Sudeći po sadržini istorijskih izvora, u Zeti Balšića, tokom druge polovine XIV i početkom XV v., došlo je do izgradnje još jednog broja, moguće, pravoslavnih crkava i manastira. Bogorodičin hram kod Skadra podiže, prije 1370., Olivera – kćerka kralja Vukašina i prva supruga Đurđa I Balšića. Ostao je i pomen o manastiru Goričani blizu obale Skadarskog jezera, u plodnoj zetskoj ravnici. Smatra se da je na mjestu stare manastirske građevine podignut u XIX vijeku hram Sv. Trojice u selu Vukovci. Nepoznata je lokacija „crkve korečanske“ posvećene Sv. Trojici za koju se smatra da je nekada egzistirala na nekom od ostrva Skadarskog jezera. O arhitektonskim formama navedenih objekata do danas nemamo nikakve pouzdane podatke a, uglavnom, nijesu precizno određene ni njihove lokacije.

Vladajući primorskim oblastima Zete sa prijestonicama u Baru i Ulcinju, pretežno naseljenim katoličkim

življem, Balšići su bili u neposrednom kontaktu sa tekovinama zapadnoevropske umjetničke kulture. I sami, dominantno, naklonjeni katoličanstvu, posvećivali su dostojnu pažnju brojnim katoličkim crkvama i samostanima. Primjera radi, puno pažnje su pridavali ulcinjskoj Crkvi Sv. Katarine iz XIII v. preduzimajući brojne građevinske intervencije u cilju održavanja i popravke zdanja – u Sv. Katarini bio je sahranjen Đurađ II Stratimirović Balšić. Jedini katolički hram – kraj XIV, početak XV v. – koji se može pripisati vremenima vladavine Balšića nalazi se u starom Baru i posvećen je Sv. Venerandi. U pitanju je jednobrodna građevina, izdužene nepravilne osnove, sa polukružnom apsidom. Na glavnoj fasadi figuriraju dva portala sa polukružnim linetama, tri uska i visoka gotička prozora, te jedan jednostavan okulus. Kako se smatra, hram Sv. Venerande pripadao je dominikansakom redu – takvu pretpostavku naglašava i podatak da najbliže stilske paralele barska građevina ima sa dominikanskom crkvom u Dubrovniku, što upućuje na mogućnost da su je zidali dubrovački majstori. Među nizom neistraženih katoličkih crkvice sačuvanim na ruralnim predjelima Skadarskog basena, neke bi mogle pripadati balšićkim vremenima s obzirom na mjesne legende koje ih smatraju produktima građevinske djelatnosti kasnog srednjeg vijeka.

Po pitanju podizanja javnih građevina, saznanja su krajnje ograničena – veoma je teško identifikovati zgrade iz doba Balšića u Ulcinju i Baru. Njihovim vremenima se pripisuju takozvani „Dvori Balšića“ u Ulcinju i

nekoliko skupina stambenih kuća sa jasnim gotičkim obilježjima. Vjeruje se i da je u crmničkom selu Godinje postojao balšićki dvorac od koga su se do danas sačuvali djelovi stare arhitekture. U svakom slučaju, stambeni objekti u zetskim gradovima – prijestonicama Balšića – po svojim stilskim karakteristikama gotičkog karaktera nijesu se razlikovali od istovremenih u Kotoru i Dubrovniku. Među javnim građevinama nastalim u doba Balšića, dvije privlače posebnu pažnju – moćna kula – pirg na skadarskom ostrvu Tophala i arhiepiskopska palata u starom Baru. U približno isto vrijeme kada su građene balšićke ostvrške zadužbine pristupilo se izgradnji monumentalne kule – pirga koja je imala fortifikacioni karakter u smislu zaštite prilaza ka istoku i lokacijama ostrvskih manastira. Sa svake strane, kamena građevina je bila duga 12 metara, dok je debljina zidova dostizala dva metra. Kao osnovno arhitektonsko obilježje padaju u oči jaki pilastri istaknuti čitav metar od spoljne ravni zida – na svakom uglu i po sredini strana građevine. Uzor ovakvom sistemu gradnje bio je koncept kula – pirgova koje su branile pristup uglednim svetogorskim manastirima – Vatopedu, Pantokratoru, Lasvri, Hilandar.. Neđe između XIV i XV vijeka sagrađena je monumentalna arhiepiskopska palata u Baru. Na ovoj povećoj građevini sa spratom i dvadesetak prostorija posebnu vrijednost predstavlja jugozapadni dio, okrenut ka moru, sa fasadom izgrađenom 1400. godine. Zidana od solidno klesanih kvadara, poseduje centralni portal polukružno završen i tri visoka gotička prozora. Njena

izgradnja svjedoči o brizi dinastije Balšića prema uglednoj barskoj arhiepiskopiji.

Kao neizostavan dekor srednjovjekovnih hrišćanskih bogomolja i u doba Balšića je egzistiralo slikarsko ukrašavanje. Pravoslavne vladarske zadužbine posedovale su u enterijeru zidno slikarstvo. Tragovi nekadašnjeg freskopisa, nastalog u vremenima neposredno nakon zidanja hramova, konstatovani su u svim balšićkim jezerskim kompleksima – Starčevu, Beškoj, Moračniku i Prečistoj Krajinskoj – a ispod slikarstva sa početka XVII v. u Crkvi Sv. Nikole Manastira Praskvice takođe postoje tragovi starijeg živopisa. Kvantitet i stanje očuvanosti minornih ostataka balšićkog zidnog slikarstva ne daju bilo kakvu mogućnost za pouzdane stilske analize – pretpostavke o isključivo vizantijskom karakteru se ne mogu naučno opravdati. Stanje krajnjih nepoznanica evidentno je i u pokušaju analize karaktera djela iz sfere ikonopisa. I pored izvora koji, na primjer, svjedoče da je Balša III posedovao ikonu Bogorodice pripisivanu kistu samog Sv. Luke, ne postoji, za sada, bilo koje pouzdano datirano ikonopisno djelo za koje bi se moglo utvrditi da je nastalo u Zeti Balšića. Sumirajući naša skromna saznanja o slikarstvu druge polovine XIV i početka XV vijeka na zetskim prostorima, možemo pretpostaviti da je stilski aranžman bio, vjerovatno, diktiran iz slikarskih ateljea uglednog Kotora, đe su djelovali „*pictores graeci*“ osposobljeni za zadovoljavanje kanonskih i estetskih zahtjeva kako pravoslavnih tako i katoličkih sredina. U njihovim djelima često provijavaju

gotičke stilske naznake u kombinaciji sa elementima tradicije vizantijskog poimanja slike. O mogućnostima da su u doba dinastije Balšića postojale novoformirane slikarske radionice nemamo konkretnih saznanja – ako ih je i bilo, egzistirale su pri manastirskim kompleksima i u urbanim sredinama poput Skadra, Ulcinja i Bara.

Izvjescni relevantni podaci upućuju i na situaciju u kojoj je za vrijeme Balšića, pored zidnog i štafelajnog, razvijano i minijaturno slikarstvo – iluminacija rukopisnih knjiga. Brojni istraživači se slažu da su na Starčevu, Beškoj, Moračniku i Prečistoj Krajinskoj postojale skriptorije – prepisivačke radionice u kojima su smjerni monasi ispisivali i ukrašavali na hiljade stranica crkvenih knjiga. Jedini iluminirani rukopis koji se može datirati u vrijeme Balšića je takozvani Cetinjski Psaltir, ispisan i ukrašen početkom XV v. – danas je pohranjen u zagrebačkoj sveučilišnoj biblioteci. Sav slikani ukras ove dragocjene knjige – pošедуje samo jednu jednostavno koncipiranu zastavicu – predstavljaju brojni ukrasni inicijali sa floralnim, geometrijskim i figuralnim motivima. Oblik slova i karakter ukrasa ukazuje na poštovanje starih prototipova vizantijske minijature XIII vijeka pri čemu se može uočiti sličnost sa Bolonjskim Psaltirom, Beogradskim Parimejnikom i Vukanovim Jevanđeljem. Pojedini istraživači uzore pisaru i iluminatoru Cetinjskog Psaltira nalaze i u grčkom minijaturnom slikarstvu X v. Iako šturi, neki podaci ukazuju i na iluminatorsku djelatnost na fonu ukrašavanja katoličkih bogoslužbenih knjiga koje su zaslugom zetskog sveštenstva dospijevale

na primorske terene. Tako 1397. g. dubrovački kanonik Marin de Maksi piše, iluminira i koriči Misal po naruđbini klera kotorske Katedrale Sv. Tripuna. U prijestonom Ulcinju, 1389. g., prezviter Marin poručuje ukrašeni Misal koji mu dostavlja dubrovčanin fra Marin Bogojević. Ne treba sumnjati da su pomenuta rukopisna djela bila ukrašena minijaturama gotičkog stila.

Na pitanje da li su u državi Balšića postojale domaće radionice iz sfere primijenjene umjetnosti – tekstilne, zlatarske, duborezne, keramičke, staklarske.. – možda je najteže dati odgovor. Ne postoje, za sada, relevantni izvori koji bi ukazivali na njihovo egzistiranje u Ulcinju i Baru, mada ih je Kotor, koji nije bio pod upravom zetskih vladara, svakako imao. Ne treba sumnjati da je dvor i njegovo okruženje, te privilegovani sloj podanika, pošedovao luksuzan nakit, namještaj, posuđe i garderobu. Svakako da se vodilo računa i o modelu izrade brojnih bogoslužbenih predmeta – katoličkih i pravoslavnih – koje su pored sakralnog imali i umjetnički status: raskošne crkvene odežde, predmeti od dragocjenih metala, okovani i duborezni krstovi, plaštanice, diskosi, svijećnjaci, aeri, ripide i dr. Moguće da se veći broj djela primijenjene umjetnosti uvezio iz Kotora, Dubrovnika i Venecije kao i, posebno kada su u pitanju predmeti pravoslavne konotacije, iz brojnih svetogorskih ateljea. Neka buduća istraživanja možda će baciti više svjetla na karakter primijenjene umjetnosti u Zeti Balšića. Za sada smo suočeni sa velikim nedostatkom podataka.

Sumirajući prezentirani, krajnje sažeti, pregled umjetničke kulture iz vremena vladavine Balšića Zetom, moramo naglasiti da nivo raspoloživih podataka ne daje kompletnu sliku o stilskim karakteristikama, radionicama, majstorima i datovanju umjetničkih djela. Ono što je izvjesno odnosi se na zaključak da su u balšićkoj umjetničkoj kulturi prisutni elementi tradicije i savremenih tokova kako vizantijske tako i zapadnoevropske umjetnosti – vizantijske, uglavnom, u ruralnim a zapadnoevropske na urbanim područjima crnogorskog primorja. Među dva pomenuta umjetnička modela, dominantniji je bio onaj vezan za zapadnoevropska umjetnička strujanja u kojima je privrženost gotičkom stilu glavna odrednica. Neka buduća, prije svega arhivska, istraživanja i proučavanja dati će više podataka o umjetnosti Zete druge polovine XIV i početnih decenija XV v. – turbulentnim vremenima u kojima je dinastija Balšića obnovila državnost Duklje – Zete ostavivši u nasljeđe i dragocjene primjere kulturno-istorijske baštine.

Osnovna literatura

Istorija Crne Gore, knj.2, tom 2., Titograd, 1970.

Rajko Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica, 2007.

Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje, 2011.

O KNJIŽEVNO JEZIČKOME NASLJEĐU EPOHE BALŠIĆA

Adnan Čirgić & Aleksandar Radoman

Iako su u potonjih nekoliko decenija istraživanjima Radoslava Rotkovića, Vojislava P. i Vojislava D. Nikčevića te Božidara Šekularca saznanja o crnogorskome srednjovjekovnom književno-jezičkome nasljeđu umnogome proširena, čini se ipak da je taj segment naše kulturne baštine ostao nedovoljno istražen. Brojni su razlozi za takvo stanje. Sve donedavno u Crnoj Gori nije postojala specijalizovana naučna institucija koja se mogla uhvatiti u koštac sa složenim poslom prikupljanja, sistematizacije i publikovanja naše kulturne baštine. Tim poslom bavili su se vrijedni pojedinci, po pravilu na vlastitu inicijativu i bez adekvatne i neophodne potpore, ipak postižući u tome domenu zavidne rezultate. Drugi problem vezan je za činjenicu da je do nas dopro tek neznatni segment bogate tradicije crnogorske srednjovjekovne pismenosti i to uglavnom pohranjen u bibliotekama i arhivima izvan Crne Gore. Pritom su čak i davno otkriveni i opisani rukopisi ostali neobjavljeni i time nedostupni javnosti. Prikupljanje, sistematizacija i publikovanje građe vezane za najstariji period crnogorske pismenosti danas bi trebalo da bude jedan od naučnoistraživačkih prioriteta u nas. Vjerujemo da će i

ovaj skup, u tom smislu, poslužiti kao dobra inicijativa da se s tim poslom i institucionalno već jednom počne.

Pod terminom književno-jezičko nasljeđe epohe Balšića u ovome radu podrazumijeva se nešto širi okvir od onoga zadatog vremenskim koordinatama početka i kraja vladavine te naše vladarske dinastije. U prvome redu prepisivačka tradicija nastala i razvijana od kraja XIV vijeka u basenu Skadarskoga jezera nastavila je da se razvija i širi i nakon silaska Balšića s istorijske pozornice.¹ Tako je najznačajniji spomenik toga perioda, *Gorički zbornik* Nikona Jerusalimca, nastao cijelih dvadeset godina nakon smrti Balše III Balšića, ali se njegova pripadnost toj tradiciji nipošto ne može smatrati upitnim. S druge strane, pod tim naslovom podrazumijevamo i književno-jezičku ostavštinu onih djelova Crne Gore kojim Balšići nijesu gospodarili, a van svake sumnje pripadaju korpusu crnogorske srednjovjekovne pismenosti.

Najcjelovitije uvide u književno-jezičko nasljeđe Balšića u cjelini do danas su u crnogorskoj historiografiji i književnoj historiografiji ponudili Božidar Šekularac u knjizi *Crna Gora u doba Balšića*² i Radoslav Rotković

¹Više o tome viđi u: Rajka Vujošević, „Skriptorij Skadarskog jezera“, *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori*, Zbornik radova sa naučnog skupa na Cetinju održanog 26. i 27. oktobra 1987, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1989, 45–48.

²Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, Štamparija „Obod“, Cetinje, 2011, 226–238.

u rukopisu *Istorije crnogorske književnosti od početaka do sredine XIX vijeka*.³ Te dvije vrijedne sinteze nude obilje dragocjenih podataka o književnim, jezičkim i kulturnim gibanjima naznačene epohe, približavajući nam kuturne, političke i ine okolnosti koje pobliže određuju tu tradiciju. Kao svojevrsan apendiks tim značajnim pregledima mi ćemo u ovome radu nastojati da ponudimo jedan mogući model klasifikacije srednjovjekovne crnogorske književnosti koji svoju primjenu može naći i u periodu naznačenom naslovom.

Imajući u vidu osobeni, žanrovski ustrojen sistem srednjovjekovne poetike, njen društveni funkcionalizam i nadnacionalni, univerzalni karakter, pitanje originalnosti književne zaostavštine te epohe nećemo posebno razmatrati. Slovenska, ćirilo-metodijevska, pismenost izgrađuje se kroz prijevode kanonskih spisa vizantijske provenijencije, dok književnost latiniteta čak i kada, preko historiografskih spisa, donosi povijest lokalnih vladara i dinastija, to čini u striktno određenim žanrovskim koordinatama i u prepoznatljivom ideološkom ključu. Ostavljajući po strani taj problem, pokušaćemo, u najkraćem, da ponudimo jednu moguću klasifikaciju crnogorskog srednjovjekovnog književnog nasljeđa. To nasljeđe bi se prema „žanrovskoj“ pripadnosti, moglo podijeliti na: *biblijsku, hagiografsku i apokrifnu, liturgijsku, teološku, dramsku* te prijevodnu, *narativnu*

³ Radoslav Rotković, *Istorija crnogorske književnosti od početaka do sredine XIX vijeka* (rukopis).

*književnost (srednjovjekovni roman).*⁴ Korpus srednjovjekovne književnosti čine još i *pravni i crkvenopravni spisi, istoriografija, te epigrafski spomenici*. Na osnovu trenutnih saznanja, uslovljenih skromnim fondom sačuvanih rukopisa, o književnosti epohe Balšića može se primijetiti da u toj epohi nijesu ravnomjerno zastupljeni svi žanrovi prisutni u crnogorskoj srednjovjekovnoj književnosti kao cjelini.

U *biblijsku književnost* ubrajaju se pojedine, izdvojene knjige Svetoga pisma, sa kulturnom, obrednom funkcijom. Kao starozavjetne knjige, u pravoslavno-vizantijskoj liturgijskoj tradiciji, javljaju se *parimejnik* i *psaltir*, dok u korpus novozavjetnih knjiga idu *apostol* i *jevanđelje*. U riznicama crnogorskih manastira sačuvan je skroman fond rukopisa koje možemo svrstati u tu grupu, a jedan dio tekstova nalazi se u bibliotekama i arhivima izvan Crne Gore. U epohi Balšića nastali su *Vranjinsko*, odnosno *Zetsko četvorjevanđelje* (1436) te *Četvorjevanđelje Starčeve Gorice* koje se čuva u biblioteci Marciana u Veneciji a datira u kraj XIV vijeka.

Kругu vizantijske *hagiografske literature* pripadaju razni oblici poput paterika, sinaksara, prologa, koje sriječemo i u riznicama crnogorskih manastira (cetinjski *Paterik grešnog Nikite*, s kraja XIV vijeka, *Gorički prolog*, iz sedamdesetih godina XIV vijeka...). Tom tipu kanonskih

⁴ Up. Dimitrije Bogdanović, „Stara srpska biblioteka“, u knjizi: *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1977, 5–79.

tekstova priključuju se djelovi biblijskih spisa namijenjeni čitanju a ne liturgijskim potrebama: jevanđelja, apostoli, psaltiri s tumačenjem i paleji poput *Tumačenja Apokalipse* iz prva četvrtina XV vijeka koje se čuva u Manastiru Sv. Trojica kod Pljevalja ili *Cetinjski psaltir s tumačenjem*, nastao u prvoj četvrtini XV vijeka u nekom od manastira na Skadarskom jezeru, danas pohranjen u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.

Izvan prostora kanonske literature javlja se, u srednjem vijeku izuzetno popularna, forma **apokrifa**. Rukopisni zbornik Manastira Savine iz XIV vijeka sadrži jednu od najbogatijih kolekcija rijetkih varijanata apokrifa. Taj dragocjeni zbornik sadrži „Knjigu o Adamu i Evi“, „Varuhovo otkrovenje“, „Avramovo gostoljublje“ te brojne druge starozavjetne i novozavjetne apokrifite.⁵ Tipu starozavjetnih apokrifa pripada „Slovo o Melhisedeku“ sačuvano u rukopisu Manastira Savine iz XIV vijeka kao i u *Goričkome zborniku* Nikona Jerusalimca.

Liturgijskoj pjesničkoj književnosti pripadaju tekstovi nastali za potrebe crkvenog rituala. U pravoslavno liturgijsko nasljeđe ulaze brojni mineji, oktoisi, služabnici, psaltiri, triodi, časlovc, trebnici itd.

Teološka književnost ove epohe po svom je karakteru uglavnom prijevodna. Nju mahom čine djela vizantijske učene književnosti. Od izuzetnog je značaja ćirilaska

⁵ V. o tome: Tomislav Jovanović, „Apokrifi u starim srpskim prepisima“, u: *Apokrifi starozavetni*, Prosveta – Srpska književna zadruga, Beograd, 2005, 42.

redakcija *Dioptr* Mihaila Psela (1018–1078), velikog vizantijskog filozofa i retora, koja se nalazi u riznici Manastira Sv. Trojice u Pljevljima i vezuje za drugu polovinu XIV vijeka, a jedina je poznata verzija tog spisa, budući da je grčki original izgubljen.⁶ Znatno broj rukopisa te grupe u fondovima crnogorskih manastira ukazuje na specifičnu kulturnu klimu XIV i XV stoljeća i živu prevodilačku i prepisivačku aktivnost učenog monaštva. Pomenimo samo nekoliko prijepisa *Ljestvice*, sinajskog igumana Jovana iz VII vijeka, potom *Pandektu* Nikona „Crnogorca“ („Crna Gora“ kod Antiohije), sirijskog monaha iz XI vijeka, *Andrijantu*, zbirku beseda Jovana Zlatoustog (V vijek), te *Pčelu*, zbirku izreka biblijskog i vizantijskog porijekla. S kraja XIV ili početka XV vijeka je pljevaljski manuskript *Poglavlje o Francima i drugim Latinima*, zbirka političko-teoloških tekstova usmjerenih protiv latinskog dogmata, čiji pojedini djelovi, po svemu sudeći, potiču iz epohe od kraja IX do kraja XI vijeka.⁷ Istom korpusu pripada i pljevaljski *Sinodik pravolsavlja* s kraja XIV vijeka.⁸ U tu grupu

⁶ V. Mihailo Psel, *Dioptra*, u: *Monumenta Montenegrina*, knj. IX, tomovi 1 i 2, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Istorijski institut, Podgorica, 2002.

⁷ Vojislav D. Nikčević, *Književnost Duklje i Prevalitane*, CID, Podgorica, 2006, 361; Up. „Poglavlja o Francima“, u: *Pisci slovenskog srednjeg vijeka*, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knj. II, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Obod, Cetinje, 1996, 147–166.

⁸ V. Vojislav D. Nikčević, isto, 411–412.

spisa treba uvrstiti i domaće manuskripte – *Šestodnevnik* iz 1439–1440. godine, i *Gorički zbornik* Nikona Jerusalimca iz 1441–1442. godine, koji sadrži naznake isihastičke vizantijske tradicije i u tom smislu je usamljen primjer u crnogorskoj srednjovjekovnoj književnosti.

Pitanje postojanja srednjovjekovne **dramske književnosti** nameće se u vezi s problemom crkvenih prikazanja, kao kompleksnije forme crkvene drame proistekle iz lauda, dramskih pohvala, u crnogorskoj književnoj tradiciji.⁹ Naime, korpus od 22 teksta nastalih na prostoru Boke Kotorske, a čiji najstariji prijepisi potiču iz sredine XVII vijeka, uglavnom je do sada bio smještan u kontekst barokne književnosti.¹⁰ Kao tipični oblik srednjovjekovne književnosti prikazanja trebaju biti sagleđana upravo iz tog rakursa bez obzira na starinu pojedinih prijepisa. To, naravno, ne isključuje prisustvo

⁹ O tome vidi iscrpnu monografiju: Radoslav Rotković, *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja. Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000.

¹⁰ Up. *Poezija baroka*, priredili Gracija Brajković i Miloš Milošević, NIP Pobjeda, Titograd, 1976, 131–218; Milorad Pavić, *Rađanje nove srpske književnosti. Istorija srpske književnosti baroka, klasicizma i predromantizma*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983, 62. Ovđe se nećemo duže zadržavati na krajnje neosnovano pribrajanje bokokotorske literature srpskom književnom nasljeđu kakvo, rukovođen tradicionalističkim stavovima, Pavić dosljedno primjenjuje.

baroknih elemenata u pojedinim tekstovima te skupine (prije svega u drami Ivana Antuna Nenadića) niti činjenicu da su do nas doprli upravo barokni prijepisi. Prikazanja kao žanr crkvene drame u tijesnoj su vezi sa pojavom bratovština u razvijenim gradskim sredinama toga vremena, Kotoru, Perastu, Dobroti i Budvi, bilo da je riječ o cehovskim bratovštinama, poput Bratovštine kotorskih pomoraca čije je postojanje dokumentovano sredinom XV vijeka a vezuje se još za IX vijek, ili religiozno-humanitarne bratovštine, kao Bratovština Sv. Krsta, ustanovljena 1298. godine, ili Bratovština Svetog Duha iz sredine XIV vijeka. Treba naglasiti da su za pojavu religioznog dramskog pjesništva na narodnom jeziku upravo u najvećoj mjeri zaslužne bratovštine i niži kler, pa su ti oblici u neku ruku postali „narodna liturgija“, ili kako to veli Ronald Harvud: „istinski narodno pozorište, naivno zato što se obraćalo jednoj široko nepismenoj publici i zato što je pozorište tako dugo stajalo na udaru, ali naivno i zato što je izražavalo do banalizovanja pojednostavljena srednjovjekovna gledišta“.¹¹ Korpus bokokotorskih prikazanja čine raznorodni tekstovi pisani osmeračkim distisima, od jednostavnijih dijaloških formi do složenijih oblika.

Tipu *legislativne književnosti* pored nomokanona, sintagmi i statuta, pripadaju povelje i testamenti. Iz epohe Balšića sačuvano je petnaestak vladarskih povelja,

¹¹ Ronald Harvud, *Istorija pozorišta*, Clio, Beograd, 1998, 107.

za nas dragocjenih utoliko što su najbolja potvrda postojanja dvorske kancelarije Balšića. Testament Jelene Balšić koji je sastavio Nikon Jerusalimac takođe je vrijedan trag kako za našu književnu tako i za političku istoriju.

Istoriografska zaostavština crnogorskoga srednjovjekovlja datira još od početka XI vijeka. Tradiciji ćirilске, pravoslavne hronografije pripadaju *Koporinjski ljetopis*, iz 1453. godine, te pozniji *Vrhobreznički*, *Podgorički* i *Cetinjski ljetopis*. Ta je forma, u okviru naše srednjovjekovne pravoslavne literature, iznikla iz vizantijske hronistike, a smatra se da je za njen postanak od posebnog značaja bio prijevod *Hronike* vizantijskoga monaha Georgija Amartola (IX vijek)¹², čiji se jedan rukopis, iz pedesetih godina XIV vijeka, nalazi na Cetinju.

Kao zaseban segment naše srednjovjekovne literature javljaju se *natpisi i zapisi*. Ćirilski zapisi koje sriječemo na rukopisnim i štampanim knjigama u crnogorskim manastirima, iz XIII–XV stoljeća, iako nastali s ciljem da se zabilježi ime pisara ili vrijeme i okolnosti nastanka spisa, a počesto i neki, za lokalne prilike, znatan istorijski događaj, u sebi često sadrže pečat autentičnog, literarnog stila zapisivača.¹³

¹² V. Dimitrije Bogdanović, „Srpski ljetopis“, u: *Istorija Crne Gore*, knjiga II, tom II, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd, 1970, 386.

¹³ Viđeti: Dr Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Cetinje, 1994.

Drugačijeg je, svjetovnog, karaktera prijevodna, *prozna narativna književnost*, tzv. srednjovjekovna beletristika. Premda njeni izvori još uvijek nijesu sasvim ispitani niti su poznati tokovi njenog ulaska u južnoslovenske srednjovjekovne književnosti, a preko njih i dalje, u ostale slovenske književnosti,¹⁴ po svom duhu, ova je literatura bliska shvatanjima i idealima zapadnoevropskog, feudalnog društva. Na osnovu poznijih prijepisa i prvih pomena tih tekstova, nauka je njihov postanak smještala u XIII–XIV vijek. Ipak, kako primjećuje Božidar Kovačević *već u inicijalima Miroslavljevog jevanđelja nalaze se motivi iz romana o Aleksandru i likovi zveri iz Fiziologa (...)* I ako se može pomisliti da su se ti motivi u inicijalima ranije javili nego sama dela iz kojih su motivi preuzeti u slikarstvo i vajarstvo, po svojoj prilici to se događalo uporedo.¹⁵ S tim u vezi, vrijedno je pažnje i mišljenje Vatroslava Jagića, koje prihvata i Radmila Marinković, da je mjesto ulaska ovih romana *na srpsko-hrvatsko govorno područje (...) – stara Duklja*.¹⁶ Tom

¹⁴ D. S. Lihačov, *Poetika stare ruske književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1972, 11.

¹⁵ Božidar Kovačević, „O srpskoj beletristici u srednjem veku“, u: *Stara književnost*, priredio Đorđe Trifunović, Srpska književnost u književnoj kritici I, Nolit, Beograd, 1972, 215.

¹⁶ Radmila Marinković, „Roman kao književni rod u srednjovekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 34, sveska 3–4, Beograd, 1968, 208.

segmentu naše književnosti pripadaju: *Aleksandrida* (roman o Aleksandru), *Roman o Troji*, *Priča o Solomunu*, *Carica Teofana*, *Stefanit i Ihnilat*, *Varlaam i Joasaf*, *Premudri Akir...* Jedna redakcija *Aleksandride*, s kraja XIV vijeka, pronađena je kod Skadra, dok se u manastiru Dobrilovina, kod Mojkovca, nalazi rukopis *Aleksandride* iz 1725. godine.¹⁷ U svjetlu navedenih mišljenja uvjerljivom se čini pretpostavka da je i roman *Devgenievo deanije*, slovenska redakcija čuvenog vizantijskog epa *Digenis Akrita*, nastao na ovim prostorima.¹⁸

Ovim sumarnim „žanrovskim“ pregledom literarne zaostavštine crnogorskog srednjovjekovlja, s posebnim osvrtom na nasljeđe epohe Balšića, željeli smo ponuditi samo jedan mogući model klasifikacije, bez iluzija da ćemo njime obuhvatiti sve pojave i osvijetliti sve bitne tokove ove epohe. Na brojna otvorena pitanja vezana za ovaj segment našeg literarnog nasljeđa – od datiranja, uticaja i doticaja, do estetske revalorizacije – buduća istraživanja tek treba da ponude nove odgovore.

Izučavanje naših najstarijih spomenika tema je o kojoj je govoreno više puta, ali i problem koji je u filologiji

¹⁷ V. Božidar Šekularac, „Aleksandrida manastira Dobrilovine“, u knjizi: *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2000, 233–242.

¹⁸ *Digenis Akrita*, priredio Vojislav D. Nikčević, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

našega vremena gotovo apsolutno zapostavljen. Najveći broj dokumenata iz perioda Balšića objedinjen je ponajprije zahvaljujući istraživanjima dr Božidara Šekularca, no od tada do danas njima se niko sistematski nije bavio. Nedostatak arhivskih istraživanja i vrlo malo dostupnoga materijala velika su prepreka u rasvjetljavanju jezika i pravopisa iz perioda Balšića. Ni ovaj kratak osvrt ne bazira se na novim arhivskim istraživanjima. Riječ je o pokušaju da se na osnovu uvida u dokumenta, koja je objedinio Šekularac,¹⁹ ukaže na pitanje pravopisnoga i jezičkoga kontinuiteta u Crnoj Gori od Miroslavljeva jevanđelja do XV vijeka.

Još je Aleksandar Belić, kao autoritet u srpskoj lingvistici, utvrdio na osnovu Miroslavljeva jevanđelja postojanje zasebne zetske, odnosno crnogorske redakcije staroslovenskoga jezika, koju je on nazivao zetsko-humskom redakcijom.²⁰ Srpska filologija takođe prihvata da su iz te redakcije nastale kasnije bosanska i srpska redakcija. No u pogledu pravopisa u Crnoj Gori poslije Miroslavljeva jevanđelja, kako je suditi po dostupnim spomenicima, nastupa diskontinuitet. Taj diskontinuitet uslovljen je slabljenjem uticaja Zete i dominacijom Raške u nastupajućem periodu. Izuzetno kratak period vladavine Balšića u pogledu pravopisa

¹⁹ Viđeti: Dr Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Cetinje, 1994.

²⁰ Aleksandar Belić, „Sv. Sava i reforma ćirilice“, u knjizi: Petar Milosavljević, *Srpska pisma*, Banja Luka, 2006, 241–252.

neće donijeti neke značajnije novine. Šezdesetak godina njihove vladavine poslije gotovo dvovjekovne srpske dominacije odveć je kratko da bi došlo do kakvoga jačeg raskida s prethodnom pisanom tradicijom. I tu odmah treba razlučiti dva sloja – jedan je jezički a drugi pravopisni. Taj kratak period nije doveo do raskida s dotadašnjom pravopisnom tradicijom, ali je jezik spomenika potvrda kontinuiteta narodnoga jezika u Crnoj Gori.

Ilustrativan je primjer jedne povelje Balše II Dubrovčanima 1385. godine.

† ја балша, милости божишмъ дѣка драчки и шце, имамъ хотеник, пишѣ и повелевамъ, да естъ въ сведение, всакомѣ человекѣ, како доге къ мнѣ поклицидарь мате жѣрѣговикъ вѣдъ града дѣбровника, и говори ми за работе и за трѣговце и за слободѣ и за повелк господина ми и брата ми гюргѣ и мое, и ја видевъ негово добро говоренк вѣдъ приатељ моихъ властель града дѣбровника хотеки, да естъ любовь стара мегю нами, паче потвѣрюю повелк брата ми гюргѣ и мое, како да сѣ твѣрде и непоколебиме, и како да ходе нихъ трѣговци по моши земли, да слободно кѣпѣшю и продаю безъ ниѣдне забаве; и ако имъ кто ѣзме цю любо силомъ, ја да плакю одъ мое кѣкѣ, а ја да ищѣ кривца...²¹

Pravopis date povelje potvrda je raskida s nekadašnjom pisarskom tradicijom iz prednemanjićkoga vremena koja se očituje u Mirosavljevu jevanđelju. Istorija srpske ci-

²¹ Božidar Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1987, 17.

rilice, kako ističe Petar Đorđić, počinje u trenutku kad se u njoj pojavilo slovo *đerv*.²² Ta bi konstatacija bila tačna kad se ne bi znalo da se to *đerv* ne javlja na početku u srpskim nego u crnogorskim spomenicima, odnosno u spomenicima pisanim crnogorskom redakcijom. No, kao što se vidi, toga *đerva* nema u povelji o kojoj je riječ jer je njen pravopis oslonjen na dotadašnju srpsku pravopisnu tradiciju, a ne na nekadašnju crnogorsku koja je nastavila da traje izvan Crne Gore. S druge strane, da je jezik te povelje vrlo blizak i današnjemu crnogorskome jeziku nije potrebno veliko lingvističko znanje da bi se to utvrdilo. Oblici tipa **ВИДЕВЪ** nijesu ni pošto potvrda ekavice na nekadašnjem crnogorskom prostoru, već samo potvrđuju da je pisarska tradicija nemanjičkoga perioda nastavila svoje trajanje i u balšićkome periodu.

Ako se zna da će pravopisna tradicija o kojoj je riječ nastaviti da traje i u epohi Crnojevića, postavlja se pitanje ima li u crnogorskoj pisanoj tradiciji toga perioda pisanih pomenika koji bi predstavljali nastavak nekadašnjega samostalnog razvoja crnogorske pisarske tradicije. Iako diplomatska prepiska i crkvene knjige daju negativan odgovor na to pitanje, jedan nedatirani pisani spomenik iz Perasta, po svoj prilici nastao neposredno poslije epohe Balšića predstavlja posrednu potvrdu toga nastavka izvan oficijelne pisane komunikacije. Riječ je

²² Petar Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*, II izdanje, Beograd, 1987, 64.

o epitafu, čiji je tekst publikovao Šefik Bašlagić.²³ Epitaf je pisan posebnim tipom ćirilice koji je poznat kao bosančica. Međutim, jezik toga spomenika potvrđuje njegovu pripadnost Crnoj Gori: NEKA SE ZNA KAKO POGIBE SĆEPAN VUKOV OD KRILAĆ NPDI BŽ.²⁴

Ako se zna koliko je mnoštvo crnogorskih kulturnih spomenika i pisanih tragova nestalo i koliko je malo brige vođeno o njihovom očuvanju i restauraciji, možemo samo pretpostavljati o izgubljenim potvrdama zasebne pisarske tradicije u Crnoj Gori perioda o kojemu je riječ. No umjesto nagađanja o tome, ovđe treba pomenuti jedan drugi problem koji – koliko nam je poznato – nije zaokupljao pažnju naše naučne javnosti. Mnoštvo pisanih spomenika u Crnoj Gori, ne samo stećaka, epitafa i sl., već i pisanih dokumenata čak iz vremena Petrovića potvrđuju široku upotrebu tzv. bosaničnog pisma kod nas. Da nije riječ samo o prostoru koji je za vrijeme osmanske vlasti bio oslonjen na bosanske i hercegovačke teritorije, svjedoče brojna dokumenta i nadgrobni spomenici s teritorije koja je pripadala i Skadarskome sandžakatu. Ako izučavani pisani spomenici potvrđuju prekid razvoja zetske redakcije u Crnoj Gori i njen kasniji razvoj u Bosni, neće li izučavanje ćiriličnih tekstova svjetovnoga karaktera pisanih tzv. bosančicom potvrditi kontinuitet još jedne pisarske tradicije u Crnoj

²³ Šefik Bašlagić, „Epitaf bosančicom u Perastu“, *Starine Crne Gore*, V, Cetinje, 1975, 265–268.

²⁴ NPDI BŽ = na pravdi Božjoj.

Gori, ortografski i jezički mnogo bliskije izvornome jeziku crnogorskom.

Dokorašnja oficijelna filologija – oslanjajući se prije svega na pravopis odnosno na tip azbuke – dvostruko je krivo sagledavala crnogorsku pisanu tradiciju. Crnogorski pisani spomenici crnogorski su po jeziku i po porijeklu, i to ne može izmijeniti činjenica ni da se oslanjaju na srpsku pravopisnu tradiciju s jedne strane, ni da su pisani bosančicom s druge strane. Za istoriju crnogorskoga jezika i istoriju crnogorske kulture naročito su značajna ta druga – pisana bosančicom. Da je Crna Gora imala dovoljno posvećenih filologa i dovoljno institucija koje bi ta istraživanja usmjeravale, možda bi i istorijat razvoja i upotrebe bosančice na štokavskome terenu imao drukčiju interpretaciju. Nedovoljno izučenost našega spomeničkog blaga zasad daje više povoda za pretpostavke, nagađanja i grabež nego za ozbiljnije sintetičke sudove o jezičkim osobinama pojedinih epoha, pa tako i epohe Balšića.

Literatura

Bašlagić, Šefik, „Epitaf bosančicom u Perastu“, *Starine Crne Gore*, V, Cetinje, 1975.

Belić, Aleksandar, „Sv. Sava i reforma ćirilice“, u knjizi: Petar Milosavljević, *Srpska pisma*, Banja Luka, 2006.

Bogdanović, Dimitrije, „Srpski ljetopis“, u: *Istorija Crne Gore*, knjiga II, tom II, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd, 1970.

Bogdanović, Dimitrije, „Stara srpska biblioteka“, u knjizi: *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1977.

Digenis Akrita, priredio Vojislav D. Nikčević, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

Đorđić, Petar, *Istorija srpske ćirilice*, II izdanje, Beograd, 1987.

Harvud, Ronald, *Istorija pozorišta*, Clio, Beograd, 1998.

Jovanović, Tomislav, „Apokrifi u starim srpskim prepisima“, u: *Apokrifi starozavetni*, Prosveta – Srpska književna zadruga, Beograd, 2005.

Kovačević, Božidar, „O srpskoj beletristici u srednjem veku“, u: *Stara književnost*, priredio Đorđe Trifunović, Srpska književnost u književnoj kritici I, Nolit, Beograd, 1972.

Lihačov, D. S., *Poetika stare ruske književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1972.

Marinković, Radmila, „Roman kao književni rod u srednjovekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 34, sveska 3–4, Beograd, 1968.

Nikčević, Vojislav D., *Književnost Duklje i Prevalitane*, CID, Podgorica, 2006.

Pavić, Milorad, *Rađanje nove srpske književnosti. Istorija srpske književnosti baroka, klasicizma i predromantizma*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983.

„Poglavlja o Francima“, u: *Pisci slovenskog srednjeg vijeka*, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knj.II, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Obod, Cetinje, 1996.

Poezija baroka, priredili Gracija Brajković i Miloš Milošević, NIP Pobjeda, Titograd, 1976.

Psel, Mihailo, *Dioptra*, u: *Monumenta Montenegrina*, knj. IX, tomovi 1 i 2, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Istorijski institut, Podgorica, 2002.

Rotković, Radoslav, *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja. Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000.

Rotković, Radoslav, *Istorija crnogorske književnosti od početaka do sredine XIX vijeka* (rukopis)

Šekularac, Božidar, *Dukljansko-zetske povelje*, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1987.

Šekularac, Božidar, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Cetinje, 1994.

Šekularac, Božidar, „Aleksandrida manastira Dobrilovine“, u knjizi: *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2000.

Šekularac, Božidar, *Crna Gora u doba Balšića*, Štamparija „Obod“, Cetinje, 2011.

Vujošević, Rajka, „Skriptorij Skadarskog jezera“, *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori*, Zbornik radova sa naučnog skupa na Cetinju održanog 26. i 27. oktobra 1987, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1989.

O SLOJEVITOSTI ROMANA
KOSTADIN BALŠIĆ MILANA ŠUFLAJA

Jakov Sabljic

U radu se na osnovi velikoga broja primjera dokazuje bogatstvo slojevitosti romana *Kostadin Balšić* Milana Šufflaya. Te slojeve generalno čine historija i fikcija, ali i romantičarska poetika, zatim heraldika, povijesni zapisi i dokumenti, elementi svakodnevnoga života, filološki i jezični komentari, politička, sociološka, antropološka i filozofska razmatranja. Iako Šufflayev roman nije estetski najuspjelije djelo, on je nesumnjivo bogata riznica i izvor znanja o albanskom i njemu susjednom području krajem 14. stoljeća te o dinastiji Balšića, posebno Konstantinu Balšiću.

*

U članku će se najprije iznijeti kratke biografske zanimljivosti o Milanu Šufflayu i recepciji njegova znanstvenoga i književnoga rada. Time će se olakšati razumijevanje njegova povijesnoga romana *Kostadin Balšić*. O njemu će se više govoriti u drugom dijelu rada. Pri tom će pozornost biti usredotočena na razmatranje svih njegovih literarnih i vanliterarnih slojeva. Rezultat je toga stvaranje pregledne slike o u romanu prikazanom razdoblju, odnosno kraju 14. i početku

15. stoljeća s osobitim obzirom na predstavnike plemenaške kuće Balšića.

Milan Šufflay rođen je 1879. u Lepoglavi, a umro je 1931. u Zagrebu. On je poznati hrvatski albanolog i balkanolog. U historijskim albanološkim istraživanjima njegov rad između dvaju svjetskih ratova zauzima istaknuto mjesto. Od planirana tri sveska o albanskoj povijesti srednjega vijeka objavljena su mu za života dva sveska (prvi dio obuhvaća izvore iz razdoblja od 344. do 1344. godine, a drugi dio razdoblje od 1344. do 1408). Posrijedi je kapitalno djelo *Acta et diplomata res Albaniae mediaeaeetatis illustrantia*. To djelo predstavlja dotad najbolju zbirku povijesnih izvora srednjovjekovne Albanije te je njome stekao svjetski glas i afirmirao jugoslavensku historiografiju preko granice. Radio je od 1902. do 1908. u bečkom Institutu za istraživanje austrijske povijesti te u Državnom muzeju u Budimpešti. Sve do umirovljenja predavao je na Zagrebačkom sveučilištu pomoćne povijesne znanosti. Budući da nije svoja istraživanja želio prilagođavati režimskim potrebama te je u političkom smislu bio pristalica nazora Ante Starčevića, bio je nepoželjan vlastima, a dugo vremena i zapostavljan u ondašnjoj Jugoslaviji. Nakon suđenja 1921. robijao je u Sremskoj Mitrovici zbog odbijanja suradnje s režimom, a nakon izlaska iz zatvora uskraćena mu je putovnica za Ugarsku pa mu je kretanje bilo ograničeno. Također je ubijen kao žrtva atentata u vrijeme kralja Aleksandra te su ga prema nalogu diktatora na smrt pretukli

policajci teškim štapovima. Milan Šufflay bio je zaista plodan znanstvenik i istraživač. Izdao je mnoge letke, članke, niz radova i znanstvenih priopćenja: „Diedalmatinische Privaturkunde“, „Nacionalne maglice srednjovjekovnih plemena Arbanije i Crne Gore“, „Srednjovjekovni dinasti Arbanije i Crne Gore“, „Biologie des albanischen Volksstammes“, „Politische SchicksalesdesThemas Durrachin“, „Die Kirchengestände im vortürkischen Albanien“, *Hrvati u sredovjечnom svjetskom viru* itd.

U okviru svojega književnoga rada Šufflay je poznat kao autor prvoga hrvatskoga znanstveno-fantastičnoga romana *Na Pacifiku god. 2255*. Budući da je osjetio opasnost koja mu prijeti, svoja je djela počeo potpisivati pseudonimima. Tako je roman *Na Pacifiku god. 2255* potpisao imenom Eamon O’Leigh. Njegovo je pak prvo djelo roman *Kostadin Balšić*. U podnaslovu mu stoji „historijski roman u tri dijela“ te vremenska odrednica 1392–1402. Dijelovi toga romana raspoređeni su ovako: I. „Borba za Drač“, II. „Vrh Timora“ i III. „Nakon šest godina“. Zanimljivost vezana uz tu prozu svakako je u činjenici da je autor djelo zbog znanih razloga objavio pod pseudonimom Alba Limi. Krešimir Nemeć, poznati izučavatelj hrvatskoga romana, smatra da se u djelu „više osjeća ruka znanstvenika nego pisca“ (LHP,¹ 2000: 715). Nadalje, da „u ideološkom smislu

¹ LHP, *Leksikon hrvatskih pisaca*.

anticipira poznatu Šufflayevu studiju *Srbi i Arbanasi* te je roman važan izvor za razumijevanje autorovih političkih nazora“ (LHP: isto). Nemeč drži da je djelo „pretrpano raznim informacijama, pisano zamornim jezikom povijesne rasprave i djeluje kao prepričan historiografski materijal“ (LHP: isto). Iako se u kritici roman *Kostadin Balšić* ne smatra estetski uspješnim djelom, on ipak ima svoju relevantnost koja se sastoji u približavanju općih znanja široj čitateljskoj publici o dotičnom povijesnom odsječku. Prema tome, njegova je vrijednost više na razini informativnosti o iznesenoj historiografskoj građi i uvida u razdoblje koje dotad ni u znanosti nije bilo jače istraženo.

Vrijednost Šufflayeva romana *Kostadin Balšić* svakako je u njegovoj slojevitosti. Iako se sadržajno čini teško prohodnim pa onda i njegovo čitanje zamornim, posebice tijekom iznošenja historiografske građe, za fikcijski dio ne može se reći da je posve promašen. Za roman koji je objavljen 1920. godine, svojstveni su određeni komentari koji će u prozama na južnoslavenskom prostoru aktualni postati tek krajem 20. stoljeća. Prema tome, dva odmah uočljiva makro sloja romana logično su *historijski* te *fikcijski*. Da i pripovjedač povlači oštru razliku između ta dva segmenta svojega izlaganja, dokaz su sljedeće karakteristične rečenice: „Kao zaglavak ovom dijelu nanizati ćemo još nekolike izvratke iz dokumenata dviju slijedećih godina. Suhoparni taj historijski materijal djelovat će ovdje možda plastičnije od rastegnuta beletrističkog

prikazivanja.“ (Limi, 1920: 138)² Valjalo bi promotriti status i odnos povijesnoga i fikcijskoga dijela naracije. Konceptija je povijesti u romanu muzealna, odnosno u službi je prikazivanja galerije historijskih likova i događaja krajem 14. vijeka na području srednje i južne Albanije. Status je povijesnoga sloja zato evokativan, a uloga književnosti ekspresivna – zadatak je obiljem faktografskoga materijala kao i fikcijskim slojem oživjeti prošlo vrijeme. Književna je izvedba u svojoj ukupnosti tradicionalna s pojedinim narativnim zahvatima karakterističnima za (post)moderne romane. O tako određenom odnosu povijesnoga i beletrističkoga sloja dokaz je niz izjava pripovjedača. One unutar fikcijskoga čine *metatekstualni sloj* romana. On je izrazito zamjetljiv u sljedećem primjeru:

U sjedište zadnjeg kršćanskog gospodara ovih krajeva prije okupacije turske vlasti uvest ćemo čitatelja. Jedamput za svagda napominjemo, da koordinate prikazivanja, to jest mjesta i napose oveći i česti razmaci, kojima bi se s gledišta dramatskog moglo prigovoriti, nijesu plod fantazije, već je kroz njih četverodimenzionalnu crtu povukao život stvoriv čudnovatu fonografsku ploču iz davnina, koja točno propisuje put šiljku i titraje membrani – stvaralačkoj mašti i peru piščevu. (67)

² U daljnjem tekstu navodit će se citati iz Šufflayeva romana *Kostadin Balšić* prema izdanju iz 1920. godine. Zbog toga će se u zagradama samo naznačivati brojevi stranica iz toga izdanja.

U tom kontekstu bitno je istaknuti da se pripovjedač izjednačuje s piscem te da slobodno komentira vlastitu govornu perspektivu i poziciju. Svoju naraciju uspoređuje s očnim hvatanjem zrake u svemir bačene prije pola tisućljeća, uvjerljivost iznošenja radnje prispodobljuje uživljavanjem u opisano vrijeme, a objektivnost dokazuje udaljenošću od pet stoljeća, čime mu je omogućeno lakše sagledavanje povijesnih odnosa i situacija jer postoji vremenska distanca (194). Pored toga, komentira se status glavnih i međusobno suprotstavljenih likova, npr. Kostadina Balšića i Filipa Barellija, kojima bi se kritičarski moglo prigovoriti da također imaju uvid u radnju i buduće događaje kao sam pisac. Međutim, njihova snažljivost i dalekovidnost opravdavaju se tako što se njih dvojica svrstavaju među silne umove kakve otkriva historija u svakoj kulturnoj epohi pa je u romanu i prikazana njihova iznimnost za tadašnje doba (194).

Historiografski dio priče naglašen je već u vremenskom određenju fabularnoga raspona. Cilj je bio prikazati jadranski kulturni krug na tlu srednjovjekovne Albanije gdje se spajaju tradicije Bizanta, Srbije i Bugarske (194). Među značajne feudalce toga prostora u 14. vijeku Milan Šufflay svrstava Balšiće. Prema autorovu mišljenju, pouzdano se zna da su Balšići vodili srpsku kancelariju, priznavali su vlast najjačima, pa i srpskom carstvu, ali je nesigurno jesu li postali njezini nasljednici. Nestankom Dušanova carstva oformili su jaku kneževinu od Bara do Prizrena i Peći te od Valone

do Berata. U romanu se o njima decidirano napominje: „Balšići su vlaškog, rumunjskog podrijetla, vrijede kao Arbanasi, drže kancelariju srpsku i smatraju se baštincima Dušanova carstva.“ (16) Unutar povijesnoga sloja romana prepoznaje se također *politički sloj*. Osim Balšića, na spomenutom prostoru svoje interese imaju Mleci, papa, Turci i Ugri. Zadatak je pak Konstantinov, tj. u Šufflayevoj imenskoj inačici, Kostadinov, spajanje državine Balšića od zetskih brda do epirskoga Pindosa (71).

Valja napomenuti da političkom sloju djela svakako pripada i odnos prema Kostadinu Balšiću. Znakovito je da njemu kao državniku divljenje iskazuje i protivnička strana, posebice Filip Barelli, današnjim rječnikom rečeno, ministar financija kneza Jurja Thopije i glavni oponent realizaciji Kostadinovih zamisli prisvajanja Thopijinih posjeda. Zato se Kostadin određuje *krvavim*, ali *velikim* čovjekom (176), zatim *silnim* i *smionim genijem* (124). Kostadin je osuđen na smrt odsijecanjem glave, a pri tom Barelli razmatra njegovu povijesnu važnost. On smatra da Balšiću ne treba suditi dnevna, „ćorava“ strast, već oko historije (186). Naime, Kostadin je u savezu s Turcima da protiv njih stvori predziđe kršćanstva. Barelli koji je zapravo glasnogovornik Šufflayevih stavova, tvrdi kako je Kostadina uništila njegova vlastita veličina i bezbroj patuljaka (198). Napokon, politička sastavnica dolazi do izražaja u sljedećem pripovjedačevu komentaru: „Tursko carstvo i oholi Mleci bit će trepetljiva sjena kad će pokoljenja žariti ideja Dušanova carstva.“ (187)

U romanu za ilustriranje političkih ciljeve nisu rijetke slikovite metafore čime se još jače ocrtavaju pojedinačne pretenzije. Tako Kostadin grad Kruju vidi kao orlovo gnijezdo, bizantsku i srpsku imperiju kao stare orlušine, a sebe kao gospodara brda koji će svojim krilima mladoga orla pokušati Dušanov silni let (93). Kostadin je odlično poslužio kao glavni pokretač radnje djela budući da se prikazuje kao „pustolovna, bezobzirna narav, puna poletnih osnova i smionih pregnuća“ (17) te kao mladić u kojem se vidi da „bukte sve strasti žestoka srca, da je tu željezna volja, koja postizava cilj mržnjom ili ljubavlju“ (67). Osim s orlom, Kostadin se višeputno uspoređuje s vukom, a njegova izabranica Jelena Thopija s vučicom. Međutim, takve usporedbe nisu slučajne. One pripadaju *heraldičkom sloju* romana budući da se u njemu raspravlja i o grbovima, a Kostadin u grbu svoje kuće ima upravo vuka. Osim toga takve su komparacije jasno u službi karakterizacije jer se taj par uspoređuje s demonskim bićima te se naglašava njihova fatalnost. Odlučnu borbu za grad Kruju Kostadin poistovjećuje s borbom za Jelenu koju kao jednu ženu ljubi prvi i zadnji putu u svojem životu (73). Tako su povijesne okolnosti zadobile i motivaciju iz intimnoga kruga djelovanja glavnoga lika. Sudbonosnost te ljubavi, demonizacija ljubavnoga para, spletke i tajnovitost dijelom su *romantičarskoga sloja* romana. Opetovano se Kostadin i Jelena infernaliziraju kako u komentarima naratora tako i drugih likova. Jelena se naziva satanelom, a Kostadin

vragom (125). Romantičarska osebnost Kostadinova lika u deskripciji njegova protivnika Filipa Barellija osobito je naglašena u sljedećem karakterološkom prikazu:

Ali vuk se spario s lisicom, Grkinjom Teodorom. Iz braka izišlo čudnovato kopile, Kostadin, u kojem su kliske i opasne osebnosti majčine uspješno prikrile oporost i grozu očeva karaktera. Tvrđim, da svima, baš svima dračkim smutnjama ravna vješta, nesmiljena ruka Kostadinova, a ne bih se nimalo začudio, kad bih ovog smionog mladića jednog dana ugledao na ulici u sijedoj maski grčkog jeromonaha ili u kuti katoličkog fratra. (18)

Jezični sloj romana zanimljiv je po obilju historizama. Ilustracija radi valja navesti neke: *pronijar* za „vlasnika posjeda“ (7), *bailo* za „mletačkoga upravitelja“ (172), *ćefalija* (74) za „glavara zamka“, *miralija* za „zapovjednika lađe, sinonimni nizovi poput ovoga za „starješinu“: *katunar*, *judek*, *premcūr*, *primikjur* itd. Kao što je vidljivo, te se riječi odnose većinom na vojničko nazivlje, tj. na militarističku hijerarhiju. Osim toga, postoje izrazne odrednice za pojedine društvene slojeve u gradovima kao i za plemenitaše. Kako bi se ono doba dočaralo s faktografskom uvjerljivošću opisuju se ondašnje građevine, odijela i oružje. Također se tumače značenja pojedinih antroponima i geonima. Recimo Žilić Vinužilić: od glagola žisti „živjeti“ i staroslavenskoga priloga vynu „uvijek“, dakle: koji uvijek živi. Tome je

dodana i pučka etimologija: „koji živi za vino“ (75). Kod likova pripadnih fikcionalnom sloju ime je također u službi karakterizacije o čem svjedoči prethodni primjer, ali i ime lika Zlogubice čije je ponašanje potpuno u skladu s danim mu imenskim određenjem. Posebnu pozornost zadobila je u romanu institucija notarijata za pismeno fiksiranje privatno-pravnih poslova. Odatle: protonotar (75), logofet (75), dijak (75), hrisovulja (75), proemij (75) itd.

U tekstu romana svoje je mjesto našao i *sloj jezično-filoloških komentara*. Primjerice, pripovjedač u jednom trenutku objašnjava da Arbanasi „dugu“ najradije imenuju izrazom koji doslovce znači „ulje i ocat“, a napominje da u okolici Skadra za „dugu“ rabe metaforu koja u biti znači „pâs djevice Marije“ (29). Ili primjer kad pripovjedač napominje nazive primitivnoga nožića: kod Hrvata „kostur“, kod Srba „škljoca“, a arbanaski je „sodž“ (9). Da je Milan Šufflay bio poliglot koji je u romaneskno štivo upletao filološke komentare, dokaz je i primjer u kojem se objašnjava značenje i preuzimanje riječi: „Kod ove se crkve danas obdržava proštenje ili bolje panagjur, kako su ovu novogrčku riječ s malim glasovnim promjenama u 14. stoljeću već prihvatili i Arbanasi i Srbi i Bugari, a doskora i Turci.“ (7-8)

Poseban pripovjedni segment romana čine pasaži u kojima se iznose podaci o običajima i životu stanovništva. Taj *sloj svakodnevnoga života* sadrži opise odjeće, običaja ljudi, osobitih jela, izraza pozdrava i

tome sličnoga na geografskom prostoru Albanije opisanoga vremena. Tome svakako treba pridodati i deskripciju podjele društvenih uloga i staleža koji su imali svoje posebne funkcije: maljoci, parici, premćuri, šoci (udrugari) itd. Šufflayev roman *Kostadin Balšić* može se čitati kao udžbenik onodobnoga povijesnoga razdoblja ili kao priručnik premrežen enciklopedijskim natuknicama o društvenoj organizaciji, pravu i običajima oslikanoga prostora i vremena. Takva stručna objašnjenja pojmova i odnosa ne iznosi samo narator, nego takve komentare nude i likovi koji sudjeluju u priči romana. Upravo zbog toga on djeluje kao prepričan historiografski materijal jer je autor radnju usporio mnogim digresijama u kojima se nalaze osvrti na tradiciju i socijalnu organizaciju. Primjerice, kad se objašnjava pojam „stanak“:

Tako se nazivali mješoviti pogranični sudovi, u kojima se rješavale raspre između susjednih političkih jedinica. Institucija nosila slavensko ime, zvala se još sud, opći sud, porota, ali u njoj se stopili slavenski i arbanaski pravni navičaji tim laglje, što su sadržavali opće kulturne praelemente. U Dubrovniku nazivali se porotnici kod ovakvih stanaka i „skai“ od arbanaskog glagola ‚skaos‘, što znači: kazniti, osvetiti. Mjesta, gdje se obdržavali stanci, bila su drevnom predajom uglavljena: kod izvjesnih starih stabala, kod crkvice, nad isbrešcima. Čekalo se „do zvijezde na granici po zakonu.“(97)

Osobito mjesto u romanu zauzimaju prikazi lokacije odvijanja mjesta radnje na način svojstven arheolozima. Na primjer kod opisa Drača (31), Kruje (87), Valone (67) i drugih mjesta. U tom *pozitivističko-sociološkom sloju* s geografskim i historijskim arheologiziranjem prezentiraju se posebnosti zemljopisnoga položaja, sastav stanovništva, klima, politička vlast i društvena organizacija od antičkoga doba do vremena obuhvaćenoga fabulom djela. U takve enciklopedijske dijelove proze umetnute su opservacije koje su posljedica Šufflayeve specifične metode. S druge strane, one su pripadne *filozofsko-povijesnom (pretežno biološkom) sloju* romana. Odatle sljedeće usporedbe: nacija i država kao orijaške stanice (51), revolucija kao atmosferska promjena (52), etnički ciklon na Balkanu za seobu stanovništva (67), avlonski kaštel poput pijavice za prostorni razvoj grada (68) itd. Filozofsko-povijesna i pozitivističko-sociološka zapažanja zamjetna su u opisivanju kolektivističkih pojava te individualnih povijesnih fenomena. Time se u naraciji pokušava, osobito s antropogeografske točke razmatranja, dati bolji uvid u historijske razvojne procese srednjovjekovnoga prostora današnje Albanije. Tako pripovjedač/historiograf/sociolog/biolog, primjerice, objašnjava svoj izbor razdoblja o kojem piše:

Taj je segment izvadjen na onom mjestu, gdje se preko otrantskoga tijesna slijevala u jedno dva svijeta, što se kroz dugi niz vijekova jednakom kulturnom snagom nadbijali uzduž čitave istočne jadranske obale. (...) Još nije nastupila

potpuna involucija ovoga društvenog sklopa s rimsko-vizantijskom strukturom u srpskoj metamorfozi; još nije pod turskim nožem nadošao čas njegove morfalakse, kako biolozi nazivaju čudnovati slučaj regeneracije, kad ranjeni protist gubi čitavo svoje obličje, svoju morfu, da zadobivi opet okruglu formu naoko nediferencirana jajeta poput ptice feniča uzmogne ustati iz svog pepela. (194)

Tom znanstvenom, filozofskom i historijskom diskursu romana suprotstavljen je *legendarni sloj* iz fikcijskoga dijela romana. Zanimljiva je legenda koja se veže uz mač Kostadina Balšića. Napominje se da je izrađen od „damaštanskoga nada“, odnosno čelika. Kostadin prema židovskom proročanstvu vjeruje da će mu njegovo vlasništvo donijeti gospodstvo nad željenim brdima jer je navodno taj mač u davno vrijeme posjedovao strahoviti neprijatelj Franaka šeih al Džebel (92). Tom beletrističkom sloju pripada i legenda o Ani Dukaini, tzv. Crnoj gospi, kćeri cara Teodora, koludrici i, prema narodnom vjerovanju, sablasti koja navješta vanjsku pogibelj gradu Draču (87). Na legendarni sloj naslanjaju se pučka praznovjerja, primjerice kad se, zbog vjerovanja u drangue i lugate (9), vidovdanska katastrofa tumači uskrsnućem turske vojske, kao i turski leš u bici čvrsto zalijepljen za „duku Balšu“ (10). Tome treba dodati i praznovjerja vezana uz prokletstva, primjerice vjerovanje u papinsku anatemu kojom je Juraj Thopija pogođen u smislu usahnuća loze i bolesti koja ga je zbog toga pogodila prema vjerovanju albanskih drvara (12).

Svakako je posrijedi doba borbi i ratova kada pojedine ličnosti dobivaju mitsku dimenziju, primjerice Juraj Kastriot Skenderbeg kojeg je „još za života čitava zapadna Evropa optočila legendom, kad je praznovjerje u njegovu demonsku snagu kod neprijatelja Turčina začas potislo vjeru u kismet, a mašta je balkanskih naroda pritisnutih od nevjernika od njega počela stvarati heroja svojih pjesama i priča“ (87).

Šufflay dobro poznaje historiju područja o kojem piše te je roman protkan pozivanjem ne mnoge povijesne ličnosti. Odatle *genealoški sloj romana*. Naravno, daje se Kostadinovo rodoslovlje. Spominju se: Juraj I. Balšić, Teodora, udova Žarka Mrkšića, Kostadinova majka, čija je nećakinja Jelena žena bizantskoga cara, zatim Balša II., muž Komnene, kćeri Ivana, despota beratskoga i avlonskoga i brojne druge ličnosti. U dijalozima se otkrivaju mnoge vrlo zamršene rodbinske veze i odnosi pa takva nabranjanja nisu rijetkost. Tako se objašnjava i Kostadinova namještaljka fiktivne ponude Vuku Brankoviću da Ulcin, tj. Ulcinj prijeđe u vlast Karla Thopije što je moglo izazvati sukob između Jurja Stracimirovića i Vuka koji su za žene imali dvije kćeri pokojnog srpskoga kneza Lazara (39).

Osim konkretnih relacija s pojedinačnim ličnostima, u Šufflayevu romanu postoji i općenitiji tzv. *antropološki sloj*. Osobito je taj segment romana naglašen u njegovim dijelovima gdje se govori o društvenoj strukturi zajednice. Na primjer, u pojašnjenjima o balkanskom pastirskom selu vežu se kvalifikativi o

patrijarhalnoj socijalnoj strukturi te ocrtavaju baštinske jedinice pranagona: krvna osveta i druge pojave primitivne samoobrane poput *bese* kojom se pojedinim osobama i mjestima daje zaštita čitavoga pobratimstva i bratstva (6). Govori se o pola tisućljeća helensko-rimsko-vizantijske kulture i starokršćanskim zasadima na prostoru Drača, Ulcinja i Valone. No, uzimaju se u obzir teške etničke i političke peripetije na Balkanu od seobe Slavena pa do turske provale, što je uzrokovalo

kulturni jaz između pitomog doljanina, prožetoga rimsko-bizantskim uredbama i poludivljih ljudi (...) u brdima. (...) U katunu, - koji se baš sada, kad pod turskim pritiskom već u stožerima pucaju sve stare socijalne uredbe centralistički uređene vizantijske i srpske imperije, počima proždirati nepomična kulturna sela, - leži klica novih plemenskih tvorbi, kako ih od 15. vijeka dalje sve do danas vidjamo u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji.(6)

Svakako ne bi trebalo zaobići *sloj povijesnih zapisa i dokumenata* koje Šufflay-povjesničar navodi doslovce. Kao primjer može poslužiti pismeni naputak dubrovačkim izaslanicima na koji način da izraze sažaljenje udovici Jurja Stracimirovića (196) ili zaključak velikog vijeća mletačkog o povratu novca Kostadinovoj majci Teodori i ženi, kneginji Jeleni (196). U tom sloju romana naratorov glas posve je izjednačiv sa Šufflayem kao povjesničarom koji se izravno poziva i upućuje na daljnje historijske izvore za proučavanje pojedinih tema i ličnosti.

Citiranje povijesnih dokumenata i prezentacija sadržaja njihovih dijelova osobito je česta u drugom dijelu romana kad se brojni događaji sažimaju izravnim pozivanjem na historijske izvore. Tako se apostrofiraju nadnevcu donošenja zaključaka vijeća Rogata u Dubrovniku i Mlecima (138-139) s ciljem da se na jednom mjestu okupe zbivanja koja su se odvijala u zbilji tijekom nekoliko mjeseci – pregovori s Kostadinom u vezi s kretanjem dubrovačkih trgovaca preko njegova teritorija, pregovori s Kostadinom oko Kruje koju je oteo Mlecima, dodjeljivanje mletačkoga plemićkoga naslova Jurju Stracimiroviću i njegovim nasljednicima itd. Jedna od zanimljivosti romana u sklopu njegova historiografskoga konteksta svakako je naslovnica koja je obogaćena prikazom odabranoga pečata. Autorski pripovjedač u sklopu dijela romana s izzacima iz povijesnih dokumenata u podrubnoj bilješci objašnjava porijeklo toga pečata s povelje od 13. studenoga 1395. kojom Kostadin Dubrovčanima daje slobodu trgovine po svojim zemljama:

Na ovoj je povelji visio voštani pečat s legendom: „Si pečat gospodina Kostadina.“ (...) Pečat otisnut na naslovnom listu ovoga romana jest pečat Jure ili Gjujreja I. Balšića, oca Kostadinova, a visi na listini braće Sracimira, Jure I. i Balše II. Balšića izdanoj dne 17. januara 1368. „niže Širokoga Broda u Lešu, kadi se diže Sracimir i Gjurg i pade na Mati, kadi idehu na Karla“Thopiju. Kliše tog pečata izradjen je po slici, što je donosi Ivić u svom gore spomenutom djelu [*Stari srpski pečati i grbovi*, op. J. S.] pod br. 20. (138)

Treba još navesti *anegdotalni sloj* romana protkan ironijom i humorom kako samoga pripovjedača tako i likova. Tu su svoje mjesto našle ljubavne zgrade i nezgode ondašnjega plemstva, svakodnevne priče građana, predskazanja budućih događaja u snovima, Barellijevo neprestano ironiziranje stanja stvari, maštovita iskrivljavanja zbilje Kostadinova logofeta, zetskoga dvoranina, Žilića Vinužilića itd. U tom kontekstu osobito treba naglasiti ironijski modus izražavanja. On je vidljiv ne samo u govoru likova, nego i u naratorovu tretmanu pojedinih situacija i usputnim komentarima. Time je jezik i stil romana obogaćen dodatnom razlikovnom dimenzijom u odnosu na povijesne proze koje su bile aktualne u vrijeme izlaska romana. U djelu se ironijom najviše služi Filip Barelli, što je u službi dodatnoga naglašavanja njegovih umnih vještina i sposobnosti kojima predviđa mogući razvoj događaja i sprječava spletke i urote suprotne strane. Naročito su prisutne igre riječima, jezični dvoboji i aluzije. Primjerice, kad se Barelli obraća Burmathu iz plemena Crnoustih i krupnom frat Kolu: „Da niste Crnousti, postali biste to sada, stari moj! Vi ni ne slutite što ste cjelunuli! A vi, frat Kol, potpuno ste me uvjerali, da je sva težina vašeg slavnog plemićkog imena, da su sva odličja vaših djedova i svi budući pasovi Büthdosa u vama savršeno utjelovljeni.“ (23) Sveobuhvatnost ironije tolika je da njome narator/autor obuhvaća i instanciju čitatelja, čime se naglašava intelektualna i obavijesna nadmoć pripovjedača koji je svjestan svoje pozicije jednog od rijetkih poznavatelja teme o kojoj piše:

„Ali autor ne može biti tako sebičan prema svom čitatelju, pak mu zato saopćujemo, moleći ga za oprostenje, da bi plemensko ime frat Kolovo Būthdose, Bisdos Latinac doslovno preveo rečima: podexporci.“ (23)

Na temelju mnogobrojnih primjera valja zaključiti da je slojevitost romana *Kostadin Balšić* Milana Šufflaya višestruka. Te slojeve globalno čine historija i fikcija, ali i romantičarska poetika, zatim heraldika, povijesni zapisi i dokumenti, elementi svakodnevnoga života, filološki i jezični komentari, politička, sociološka, antropološka i filozofska razmatranja. Zbog svega toga, Šufflayev roman možda nije estetski najuspjelije djelo, ali je bogata riznica i izvor znanja o albanskom prostoru krajem 14. vijeka te o samim Balšićima, posebno Konstantinu Balšiću.

Literatura

Limi, Alba (Šufflay, Milan). *Kostadin Balšić (1392.-1402.): historijski roman u tri dijela*. Merkur, Zagreb, 1920.

Šufflay, Milan. *Srbi i Arbanasi: njihova simbioza u srednjem vijeku*. Azur Journal, Zagreb, 1991.

Šufflay, Milan. / *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb: Školska knjiga, 2000. Str. 714-715.

Zekeria, Cana. *Pogovor. //Srbi i Arbanasi: njihova simbioza u srednjem vijeku / Milan Šufflay*. Zagreb: Azur Journal, 1991. Str. 110-115.

ARHITEKTURA BALŠIĆA

Čedomir Marković

Govoriti danas o graditeljskoj djelatnosti Balšića otežano je, s jedne strane, činjenicom što se za gotovo sve građevine podignute od pojedinih članova ove dinastije, osim do sada prikupljenih i analiziranih podataka malo toga novog može saopštiti, a što bi značajnije izmijenilo naša dosadašnja saznanja o ovom segmentu kulturne baštine Crne Gore, i s druge strane, što su njihovom obnovom, koja je uslijedila u novije vrijeme, znatno izmijenjena zatečena stanja i izvorni oblici. Ni arheološka istraživanja, najčešće skromnog obima, koja su tokom osamdesetih godina prošlog vijeka obavljena na gotovo svim spomenicima graditeljstva koji se vezuju za Balšiće i koja su uglavnom bila usmjerena na prikupljanje podataka za potrebe izrade projektne dokumentacije za njihovu sanaciju, nijesu doprinijela da se značajnije izmijeni postojeća slika o njihovim prvobitnim izgledima.¹ Istina, istraživanja su na pojedinim manastirskim kompleksima

¹ Jedino su objavljeni rezultati arheoloških istraživanja manastira Moračnika. Vidi: Č. Marković, *Manastir Moračnik, neka nova saznanja*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, Nova serija, knj. I, Cetinje 2004. str. 9–18.

otkrila i neke nove detalje, uglavnom skromnijeg značaja, koji su samo djelimično popunili praznine u našim saznanjima, ne omogućavajući da se sklope cjelovite slike o prvobitnim izgledima svakog kompleksa, kao i da se na realnim osnovama sagleda njihova geneza i razvoj. Posebno je važno istaći i činjenicu da rezultati sa ovih istraživanja, osim u jednom slučaju, nijesu objavljeni i da se još uvijek nalaze na nivou terenske dokumentacije.² Zbog toga će se ovo saopštenje uglavnom oslanjati na ono što je već ranije rečeno o graditeljskoj djelatnosti Balšića, uz pokušaj da se tamo đe to omogućavaju skromni rezultati arheoloških istraživanja popune praznine, prvjenstveno one koje se odnose na jasnije sagledavanje prvobitnih izgleda, ali i na genezu i razvoj pojedinih manastirskih kompleksa. No, bez obzira na rečeno potrebno je ukazati i na prisutnu bojazan da će ovako stanje ostati sve dok se ne steknu uslovi za preduzimanje novih, detaljnijih istraživanja. Nažalost, istraživanja na pojedinim objektima su za sada okončana njihovom obnovom, kakav je slučaj sa manastirskom na Starčevoj gorici, manastirskom na Moračniku i Manastirskom Praskvicom, dok na crkvi sv. Đorđa na Beški i manastiru Prečiste Krajinske još uvijek ima prostora za preduzimanje detaljnijih istraživanja.

² Jedino su objavljeni rezultati arheoloških istraživanja Manastira Moračnika. Vidi: Č. Marković, *Manastir Moračnik, neka nova saznanja*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, Nova serija, knj. I, Cetinje 2004. str. 9–18.

Sve ono sa čime se u ovom trenutku o graditeljskoj djelatnosti Balšića raspolaže svedeno je na jedno relativno kratko vremensko razdoblje i na jedan relativno uzan prostor. Kada je riječ o vremenu, ukupna graditeljska djelatnost Balšića odvijala se u okviru šest decenija, između 1360. godine, kada se pominje rodonačelnik ove dinastije Balša I i 1421. godine, kada se pominje poslednji gospodar iz dinastije Balšića – Balša III, dok, kada je riječ o prostoru, on se uglavnom može ograničiti na područje Skadarskog jezera i to većim dijelom na njegova ostrva – Starčevo, Bešku i Moračnik, a manjim na obalu – Prečista Krajinska u Krajini, kao i na jedan sasvim mali dio morske obale, na Praskvicu u Paštrovićima. Zanimljivo je da se gotovo čitava graditeljska djelatnost Balšića odvijala u gradnji sakralnih objekata – crkava i manastira, koje su kao svoje zadužbine podizali pojedini članovi ove dinastije, a da pri tom nije poznat ni jedan objekat profanog ili fortifikacionog karaktera koji se može pouzdano pripisati ovoj uglednoj porodici. Čini se da ne treba sumnjati da ovakvih objekata nije bilo, posebno u mjestima u kojima su Balšići povremeno stolovali, ali su oni, za razliku od sakralnih objekata koji su uglavnom građeni na pustim goricama Skadarskog jezera, podizani u naseljenim mjestima, čime su bili izloženi bržim promjenama, različitim dogradnjama, pregradnjama i često potpunim rušenjima, da bi na njihovim mjestima nastali novi objekti upriličeni zahtjevima i vremena i vlasnika.

Nažalost, tragovi od ovih graditeljskih zahvata do danas nisu otkriveni, tako da se samo može pretpostaviti da su oni morali postojati. Istina, u istoriografiji i narodnoj tradiciji pominju se određeni objekti koji se imenima vezuju za Balšiće, kao što su *Dvori Bašića* ili *Kula Balšića* u Ulcinju, *Dvori Balšića* u selu Godinju u Crmnici ili *Balšin grad* kod sela Ponara u Skadarskom jezeru, ali i pored činjenice da ovi objekti ili njihovi djelovi postoje, oni u sebi ne sadrže ni jedan element na osnovu koga bi se njihov nastanak mogao vezati za vrijeme Balšića. Treba vjerovati da će se moguće u budućnosti, posebno u arheološkim istraživanjima, otkriti neki trag koji bi svjedočio da je graditeljska djelatnost Balšića, osim sakralnih, obuhvatala bar u skromnom obimu i gradnju profanih, a vjerovatno i fortifikacionih objekata.

Ono što u osnovi karakteriše graditeljsku djelatnost Balšića, a o kojoj na najbolji način govore sačuvane zadužbine podignute na goricama Skadarskog jezera – Starčevu, Beški i Moračniku, odnosi se na pojavu jednog novog tipa sakralnih objekata, koji se, istina sreće kod jednog broja crkvenih građevina na tlu Crne Gore i u sušedstvu, ali koje pripadaju znatno ranijem periodu, odnosno ranom srednjem vijeku. Sve crkve podignute u vrijeme Balšića na goricama Skadarskog jezera i na njegovoj obali karakteriše poseban plan osnove u kome se pored pravougaonog naosa javljaju i tri polukružne apside sa polukalotama, odnosno tri konhe, otuda naziv *trikonhos*, iznad kojih se uzdiže kupola.

O nastanku ovog tipa sakralnih objekata vezanih za Balšiće i prostor Skadarskog jezera još uvijek nema pravog objašnjenja iako i nauci o tome postoji nekoliko različitih mišljenja. Po jednom, tip balšićkih trikonhosa nastao je pod uticajem sličnih graditeljskih rješenja koja se u preromaničkom i ranovizantijskom periodu javljaju na području Zete,³ dok su po drugom oni nastali pod direktnim uticajem graditeljstva sa Svete Gore, đe je ovaj tip sakralnih građevina najčešće korišćen i koga su u drugoj polovini XIV vijeka na prostore Balkana prenijeli monasi sa Svete Gore i Sinaja.⁴ Naseljavajući Balkan Svetogorci i Sinajiti su neposredno uticali da se na prostorima ondašnje Srbije, Makedonije i Zete razvije jedinstven tip sakralnog objekta – trikonhos, koji je u svom razvoju, u zavisnosti od lokalnih faktora dobijao i određena specifična obilježja, koja se najčešće zapažaju u konstruktivnim rješenjima, građevinskom materijalu i u samom načinu gradnje. Tako se za zetske, odnosno Balšićke trikonhose, i pored činjenice da pripadaju jednom istom graditeljskom tipu, na osnovu određenih specifičnih karakteristika – oblika konstruktivnih elemenata, građevinskom materijalu i načinu zidanja,

³ P. Mijović, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd 1970, str. 186–190; Isti: *Vječno na Krajini*, Zbornik Virpazar, Bar, Ulcinj (1974), str. 40.

⁴ V. Đurić, *Istorija Crne Gore 2/2*, Titograd 1970. str. 413–416; R. Vujičić, „Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore“, Podgorica 2007. str. 141–143.

može reći da predstavljaju posebnu skupinu i to ne samo u okviru svog osnovnog tipa, već i u okvirima ukupne srednjovjekovne građevinske djelatnosti. Svi su građeni ili od tesanog ili pritesanog kamena složenog u pravilne, horizontalne redove, što ih bitno razlikuje od sličnih u sušednim oblastima, koji su najčešće građeni od cigala ili kombinacije cigla – kamen. Ono što posebno karakteriše i zetske trikonhose izdvaja u posebnu skupinu, ogleda se u specifičnim oblicima lukova, svodova, zvonika i prozora, koji pokazuju osnovne karakteristike gotike, stila koji je u to vrijeme vladao na prostorima Zapada.⁵ Njihova izgradnja je, po svemu sudeći, povjeravana domaćim graditeljima koji su pristizali iz centara u kojima je ova djelatnost bila posebno razvijena i u kojima je bio prisutan i posebno njegovan graditeljski duh Zapada, kakvi su u to vrijeme bili Bar i Kotor.

U rješavanju problema vezanih za genezu balšićkih trikonhosa možda u izvjesnom smislu mogu da pomognu ostaci jedne trolisne crkve na ostrvu Tophali, na kome je u vrijeme Balšića podignuta jedna moćna kula. Ostrvo poznato pod imenom Tophala, ili Topoana kako se još naziva, posljednje je ostrvo u Skadarskom jezeru i nalazi se u blizini granice sa Albanijom. Na njemu se, kako je već rečeno, nalaze znatni ostaci jedne kule – pirga, koja je očito podignuta sa ciljem da sa istoka štiti prilaz u vode Skadarskog jezera koje su teritorijalno pripadale Zeti. Kula je jednostavne, kvadratne osnove,

⁵ V. Đurić, nav. djelo, str. 414.

sa stranama dugim preko 12 m i zidovima debljine oko 2 m, koji su sa spoljašnje strane po sredini i na uglovima ojačani moćnim pilastrima.

Preciznih podataka o vremenu gradnje kule nema, ali se na osnovu sličnih fortifikacija koje su tokom XIV vijeka podizane u okviru pojedinih manastirskih kompleksa na Svetoj Gori može pretpostavi da je i kula na Tophali nastala u ovo vrijeme, moguće pod uticajem pristiglih svetogorskih monaha. Zanimljivo je da je i kod svetogorskih pirgova, kao i kod pirga na Tophali primijenjen sličan ili istovjetan način gradnje, koga karakteriše pojava ispuštenih pilastra na spoljašnjim stranama zidova. Jedina razlika se uočava kod ugaonih pilastra, kojih je kod svetogorskih pirgova uvijek po dva i to razdvojena, dok su kod pirga na Tophali oni spojeni u jedan, smješten na samom uglu. Nažalost, gornji dio kule nije sačuvan pa se ne zna njen prvobitni izgled.⁶

Kada je riječ o kuli na Tophali posebno je značajno istaći da je ona nastala istovremeno sa balšičkim trikonhosima i da je moguće podignuta i radi njihove zaštite. Kada je, pak, riječ o njihovoj genezi, posebno je značajno ukazati na otkriće jedne trolisne crkve na Tophali u neposrednoj blizini pomenute kule. U arheološkim iskopavanjima izvedenim 1986. godine, na udaljenosti od oko 30 m. severozapadno od kule, na omanjem, zaravnjenom platou otkopani su ostaci

⁶ Isti. str. 416–417.

manje crkvice trolisne osnove.⁷ Ostaci zidova sačuvani u temeljnoj zoni govore da je riječ o građevini sa tri potkovičaste apside koje su tako raspoređene da daju osnovu pravilnog trolista. Iznad centralnog prostora kvadratne osnove, vjerovatno se uzdizalo kube. Ima mišljenja da je crkvice na Tophali nastala u XIV–XV vijeku,⁸ mada se na osnovu pojedinih elemenata može zaključiti da ona ipak pripada nešto ranijem periodu, našto posebno ukazuje njena pravilna trolisna osnova, koja se razlikuje od osnova balšićkih trikonhosa. Slične crkve trolisnih osnova poznate su sa gotovo čitavog balkanskog prostora i javljaju se kroz duži vremenski period. Najsljednije crkvi na Tophali su Crkva Sv. Nikole u Prohuljama kod Nina iz kraja XI ili početka XII vijeka⁹ i Crkva Sv. Jovana u Zatonu kod Bijelog Polja, datovana u XII vijek,¹⁰ na

⁷ Arheološka istraživanja su izvedena u organizaciji Kulturnog centra iz Bara, odnosno njegovog Zavičajnog muzeja. Istraživanjima je rukovodio Omer Peročević arheolog pomenutog muzeja.

⁸ P. Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU Posebna izdanja, knj. 30, Podgorica 1996. str. 68; T. VII, sl. 9.

⁹ I. Petricioli, *Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka*, Povijest grada Nina, Zadar 1969. str. 327–328

¹⁰ V. Jovanović, *Sv. Jovan, Zaton, Bijelo Polje – crkva i grobovi*, Arheološki pregled 3, Beograd 1961. str. 129–132;

osnovu čega bi se i crkva na Tophali mogla datovati u isti period, odnosno u XII ili početak XIII vijeka. Ovo znači da je trolisna crkvica na Tophali starija od pirga gotovo čitav vijek i da je on, osim da štiti prilaz u vode Skadarskog jezera sa istoka, moguće podignut i da pruži zaštitu već postojećoj crkvi i njenim sveštenicima. Samo postojanje trolisne crkve na Tophali, koja je starija od kule nastale u XIV vijeku, kao i od balšićkih trikonhosa, moglo bi da navede i na pomisao da je ona mogla da posluži kao osnovni uzor za njihovu gradnju uz određena prilagođavanja zahtjevima vremena.

Najstariji balšićki trikonhos podignut je na ostrvu Starčeva gorica u Skadarskom jezeru. Posredne podatke o vremenu njegovog nastanka pruža *Prolog*, jedan od dva danas sačuvana rukopisa nastala u prepisivačkom centru na Starčevu, u kome se navodi da je napisan „...u Gorici svetoga starca Makarija u vrijeme blagočestivog i hristoljubivog gospodina Đurđa Balšića....“¹¹ Iz navedenog zapisa se može zaključiti da je manastir na Starčevu

V. Jovanović, *Arheološki spomenici u Zatonu i okolini*, Materijali IV, VII Kongres arheologa Jugoslavije (Herceg Novi 1966), Beograd 1967, str. 93–95.

¹¹ Manastir Starčevo je poznat kao veoma plodan prepisivački centar. Danas su poznata dva rukopisa, jedan prolog, nastao 70-tih godina XV vijeka, koji se čuva u Berlinu i jedno četvoroevangelje iz istog perioda, koje se nalazi u Veneciji. O Prologu vidi: B. Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Cetinje 1994, str. 287–292.

morao nastati prije 1378. godine, budući da je te godine umro Đurađ Balšić, pa se otuda njegovo sazdanje opravdano smješta između 1376. i 1378. godine, što ujedno znači da je riječ o najstarijem manastirskom zdanju podignutom u prvim decenijama vladavine Balšića.¹² U zapisu iz *Prologa* pominje se i *sveti starac Makarije*, što navodi na pomisao da bi on mogao imati posebnih zasluga za podizanje manastira, dok mu je ktitor, po svemu sudeći, bio sam Đurađ Balšić. Međutim, pominjanje svetog starca Makarija i njegovo dovođenje u vezu sa gradnjom manastirskog kompleksa prilično je problematično tim prije što se direktno ne pominje starac Makarije nego gorica koja nosi njegovo ime. Moguće da razrešenje ove dileme leži u rezultatima obavljenih arheoloških istraživanja 1984. godine, kada je, između ostalog, obavljeno i raščišćavanje severnog paraklisa.¹³

¹² O manastiru Starčevu vidi: Đ. Bošković, *Izveštaj i kratke beleške s putovanja*, Starinar 6, Beograd 1931, str. 159–161; V. Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, str. 437; V. Đurić, *Istorija Crne Gore*, 2/2, Titograd 1970, str. 418–422; T. Pejović, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Novi Sad – Cetinje 1995, str. 120–124; Č. Marković – R. Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Beograd 1997, str. 121–122; R. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007, str. 143–145.

¹³ Arheološka istraživanja obavila je ekipa Muzeja i galerija Podgorice, kojom je rukovodio arhitekta Vasilije Knežević.

Tada je otkriveno da se mala, zasvedena prostorija nepravilnog pravougaonog oblika, sa podom od prirodnih stijena, produžava ka severoistoku i podvlači ispod stijena, formirajući neku vrstu prirodnog zaklona. Moguće je da je ovaj prirodni zaklon svojevremeno služio kao isposnica starcu Makariju, koji je prije zasnivanja manastira živio na ovom ostrvu kao isposnik, a što je učinilo da se ostrvo po njemu nazove Starčeva gorica, ili kasnije jednostavno Starčevo.

Nažalost, pomenuta arheološka istraživanja nijesu doprinijela da se bitnije izmijeni postojeća slika o samom manastiru. Istina, u istraživanjima su otkriveni pojedini fragmenti arhitekture kompleksa, kao što su djelovi prilaznog stepeništa načinjenog od pritesanog kamena, zatim dio stepeništa od fino tesanog kamena koje se pruža uz istočnu fasadu konaka, kao i dio zida koji se duž severne strane proteže ispred priprate i koji pokazuje da je na tom mjestu svojevremeno postojao prostrani trijem. Rezultati ovih istraživanja, iako krajnje skromni ipak su omogućili da se sa nešto više preciznosti definiše manastirski kompleks, kao i da se sačini odgovarajući projekat za njegovu sanaciju.

Kompleks Manastira Starčeva, smješten je u jugoistočnom dijelu ostrva i sastoji se od crkve posvećene Uspenju Bogorodice, zgrada konaka, pomoćnih objekata, kamenih stepeništa kojima se savlađuju visinske razlike, zidova koji zatvaraju manastirsku portu i glavne kapije sa zasvedenim prolazom. Kompleksu je pripadalo

i omanje pristanište formirano u maloj uvali, danas poplunjeno vodama jezera, kao i prilazni put koji od pristaništa vodi do manastirske kapije.

Sama Crkva Uspenja Bogorodice pripada manjim, jednobrodnim građevinama skladnih proporcija, koja pored apside na istočnoj ima i po jednu konhu na sjevernoj i južnoj strani, što zdanju daje oblik trikonhosa. Nad centralnim dijelom, između bočnih apsida, uzdiže se kupola sa kružnim tamburom i kružnim postoljem koje je naglašeno kamenim vijencem. Crkva je skromnih dimenzija, dugačka 6,5 a široka 3,5 m. Zidana je od fino klesanog kamena složenog u pravilne horizontalne redove. Zasvedena je blago prelomljenim, gotičkim svodom. Pod je svojevremeno bio načinjen od opeka složenih u formi „*riblje kosti*“, koje su u novije vrijeme zamijenjene rezanim kamenim pločama, takođe složenim u formi „*riblje kosti*“, koje samo slogom oponašaju izgled starog poda. Za odlaganje obrednih predmeta u podužnim zidovima i bočnim konhama formirane su manje, polukružne niše, dok se pri zidu istočne apside nalazi ozidano episkopsko sedište. Sačuvani tragovi fresko maltera svjedoče da je unutrašnjost crkve bila živopisana. Posebnu zanimljivost predstavljaju posebno oblikovani keramički sudovi ugrađeni u kupoli i u kalotama konhi, koji su služili da pojačaju akustičnost crkve.

Uz zapadnu fasadu crkve, koja je sudeći po sačuvanim tragovima, takođe bila živopisana, naknadno je prizidana priprata, od koje su se sačuvali znatni ostaci

obimnih zidova. Ispred priprate bio je formiran prostran, otvoren trijem, danas sačuvan samo u tragovima. Uz južnu fasadu priprate, zahvatajući i dio južne fasade crkve do bočne konhe, prizidana je manja kapela – paraklis sa polukružnom apsidom i podom od nepravilnih kamenih ploča i sa zidovima sačuvanim do krovnog vijenca, dok je uz ševernu fasadu priprate, kako je već ranije rečeno, prislonjena jedna manja prostorija nepravilne pravougaone osnove, zasvedena i priljubljena uz stijenu, nejasne namjene, mada se može pretpostaviti da je služila kao isposnica starcu Makariju. Budući da je u južnom paraklisu otkriveno nekoliko grobova, očito je da je on, pored ostalog, služio i kao grobna kapela. U paraklisu o kome je riječ, nalazi se i grob štampara Božidara Vukovića, davno devastiran, kako su to pokazali rezultati arheoloških istraživanja iz 1984. godine. Grob je ukopan u sredini paraklisa, ozidan od lomljenog kamena uz upotrebu krečnog maltera i sa podom od maltera. Grob je svojevremeno bio pokriven monolitnom pločom od crvenkastog kamena u čijoj je sredini, u plitkom reljefu, prikazana ruka koja drži kesu sa štamparskom bojom kojom se boja utiskuje u kliše, što je trebalo da pokaže da je u grobu sahranjen štampar. Polomljena ploča i nekoliko sačuvanih fragmenata skeleta govore da je grob nasilno otvaran, očito u potrazi za blagom, jer je, moguće, prikazana ruka sa kesom kod laika asocirala na kesu sa novcem. Grob je danas pokriven novom nadgrobnom pločom, dok je

stara sa svojevrsnim simbolom štamparstva, prenijeta u muzej Podgorice.

Obavljena istraživanja u južnom paraklisu otkrila su još jednu zanimljivost. Naime, uz zapadnu stranu groba Božidara Vukovića, ukopan je još jedan grob načinjen od lomljenog kamena i krečnog maltera sa skeletom položenim direktno na zemlju. Od skeleta su bili vidljivi samo donji djelovi nogu, dok se ostali dio podvlačio ispod praga paraklisa, što govori da je grob na ovom mjestu bio ukopan prije njegove gradnje. Ovo istovremeno govori da su prostori uz južnu stranu crkve i prije prizidičavanja paraklisa, korišćeni za sahranjivanje.¹⁴

Čitav kompleks Manastira Starčeva, kada je riječ o razmještaju objekata i korišćenju prostora, pokazuje dobro osmišljenu i krajnje racionalnu koncepciju u kojoj nema ni jednog suvišnog detalja. Posebno se u pravilnom rasporedu masa u relativno skućenom prostoru, u čistim i jednostavnim arhitektonskim rješenjima ističe sama Crkva Uspenja Bogorodice, koja je u tom pogledu mogla da posluži i kao uzor za gradnju i drugih, nešto kasnije građenih balšićkih trikonhosa.

Crkva pri čijoj se gradnji njen neimar ugledao na starčevačku nalazi se na sušednom ostrvu Beški, koje se još pominje i pod imenom Brezovica i Gorica i za razliku od ostalih balšićkih crkva koje su posvećene Bogorodici,

¹⁴ Dokumentacija o obavljenim istraživanjima čuva se u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture na Cetinju.

crkva na Beški posvećena je sv. Đorđu.¹⁵ Ni za ovu crkvu nema pisanih podataka o vremenu gradnje i njenom ktitoru, mada se smatra da je ona zadužbina Đurđa II Stracimirovića Balšića, o čemu bi, između ostalog, govorila i posveta hrama sv. Đorđu, imenjaku ovog zetskog vladara. I iz testamenta Jelene Balšić, Đurđeve žene, koji je pisan 1442. godine, saznaje se da je ona za popravku crkve izdvojila znatna sredstva, u kome, između ostalog, kaže: ..., *i crkve svetago Georgija u Gorice dadoh olovo, kupiv za 60 dukat, da se pokrije crkva, i ošte da im se da za majstore 30 dukat.*¹⁶ Iz prednjeg se vidi da je Crkva Sv. Đorđa u vrijeme pisanja testamenta bila dosta oronula i da je trebalo pristupiti njenoj popravci, što posredno govori da je u to vrijeme morala biti i dosta stara, pa se na osnovu toga s dosta pouzdanosti može zaključiti da je podignuta tokom zadnje dvije

¹⁵ O manastiru Beški vidi: Đ. Bošković, *Izveštaj i kratke beleške sa putovanja*, Starinar III ser. knj. VI, Beograd 1931, str. 162; V. Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, str. 24; A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1953, str. 216; V. Đurić, *Istorija Crne Gore*, 2/2, Titograd 1970, str. 422–424; T. Pejović, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Beograd 1995. str. 113–118; Č. Marković – R. Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Beograd 1997. str. 96–97. R. Vujičić, *Srednjovekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007, str. 145–147.

¹⁶ V. Đurić, *Istorija Crne Gore*, 2/2, Titograd 1970, str. 422.

decenije XIV vijeka, svakako prije 1403. godine kada je umro njen ktitor, koji je, po svemu sudeći, hram sv. Đorđa namijenio da u njemu bude sahranjen.

Crkva sv. Đorđa podignuta je na omanjem, zaravnjenom platou u središnjem dijelu ostrva Beške. Slično Starčevu i na Baški su obavljena arheološka istraživanja, koja su donekle pomogla da se potpunije definiše manastirski kompleks, posebno prostor oko same Crkve Sv. Đorđa, zgrade manstirskih konaka i ekonomskih zgrada, ali koja nijesu pružila odgovore na niz značajnih pitanja, prvjenstveno na ona koja se odnose na preciznije utvrđivanje vremena gradnje, kako samog hrama Sv. Đorđa, tako i ostalih, kasnije prizidanih djelova ili izgrađenih objekata.¹⁷

Navedena istraživanja su, kako je rečeno, omogućila da se utvrdi da je prostor crkvene porte sa zapadne i jugoistočne strane omeđen niskim suvozidom nepravilnog oblika, koji je zatvarao relativno neravnu površinu formiranu od prirodnih stijena, koje su na pojedinim mjestima vještački zaravnjene. Posebno je značajno što je ispred zapadnog zida crkve otkriven pločnik gotovo kvadratne osnove, načinjen od većih i manjih, nepravilnih

¹⁷ Istraživanja Crkve Sv. Đorđa i neposredne okoline obavljena su 1986. godine u organizaciji Kulturnog centra iz Bara, odnosno njegovog Zavičajnog muzeja. Istraživanjima je rukovodio arheolog Omer Peročević. Dokumentacija o obavljenim istraživanjima čuva se u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture na Cetinju.

kamenih ploča položenih direktno na zemlju., među kojima su se nalazili i veći fragmenti sekundarno upotrijebljenih nadgrobnih ploča. Utvrđeno je da je pločnik pripadao osnovi nekadašnjeg drvenog, otvorenog trijema, čiji se otisak dvoslivnog krova još uvijek zapaža na zapadnoj fasadi crkve. U kamenim pločama po obodu pločnika vidljive su plitke, kružne jame koje su služile kao ležišta drvenih stubova koji su nosili krovnu konstrukciju.

I sa sjeverne strane crkve također je otkriven fragmentarno sačuvan i znatno deformisan pločnik načinjen od nepravilnih kamenih ploča i sekundarno upotrijebljenih fragmenata nadgrobnih ploča. Denivelacija terena crkvene porte, posebno dijela sa sjeverne strane, kojim se preko pločnika ostvarivala veza sa konacima lociranim na ovoj strani, riješena je gradnjom potpornog zida od lomljenog kamena uz upotrebu krečnog maltera, koji se na pojedini mjestima sačuvao samo u tragovima. U sjeveroistočnom dijelu porte, na mjestu gdje se završava prilazna staza koja od pristaništa vodi do konaka i crkve i gdje se ogradni zid sačuvao samo u temeljnoj zoni, vjerovatno se nalazila glavna kapija kroz koju se stupalo u manstirski kompleks.

Istraživanja su također pokazala da se u prostoru crkvene porte nalazilo nekoliko ukopanih grobova. Tako su se južno od priprate nalazila dva groba pokrivena monolitnim kamenim pločama, od kojih je samo jedan istražen. U grobu su konstatovani skeletni ostaci dva pokojnika položeni direktno na zemlju, nažalost bez priloga, pa se

vrijeme ukopa ne može bliže odrediti. I u pločniku trijema, ispod veće nadgrobne kamene ploče koja se na ovom mjestu nalazila, konstatovani su u sloju šuta, koji je upotrijebljen za nivelisanje prostora trijema, nekoliko sitnijih fragmenta ljudskih kostiju, koji, moguće govore, da je pri gradnji trijema i nivelisanju okolnog terena uništeno nekoliko grobova čije su nadgrobne ploče sekundarno ugrađene u pločnike.

Sama Crkva Sv. Đorđa pripada većim, jednobrodnim građevinama, koja pored glavne istočne, ima i po jednu apsidu na sjevernoj i južnoj strani, što joj daje izgled trikonhosa. Nad centralnim dijelom uzdiže se kupola sa kružnim tamburom koji izrasta iz jedva naznačenog, četvrtastog postolja. Kupolu nose četiri isturena pilastra, koji istovremeno unutrašnji prostor crkve dijele na tri traveja. Uz zapadnu stranu, odvojena zidom od naosa, dograđena je prostrana priprata zidana istovremeno kad i crkva, zasvedena rebrastim, gotičkim svodom, čija se isturena, profilisana rebra, oslanjaju na niske, ugaone konzole. U južnom dijelu priprate nalazi se, djelimično oštećena, masivna nadgrobna ploča bez grobne konstrukcije, koja je moguće svojevremeno pokrivala kitorsku grobnicu.

Nad zapadnom fasadom priprate uzdiže se visok i masivan zvonik na preslicu sa tri otvora za zvona, čija je širina u osnovi gotovo jednaka širini zapadnog zida priprate, dok se ka posljednjem otvoru za jedno zvono stepenasto sužava. Ispred priprate, kako je već rečeno,

bio je formiran otvoren trijem sa drvenom konstrukcijom i krovom na dvije vode.

Zanimljivo je da su tri fasade crkve zidane od sitnijeg, pritesanog kamena nejednake veličine složenog u približno horizontalne redove, dok je zapadna sa zvonikom zidana od krupnijih, finije obrađenih tesanika složenih u pravilne horizontalne redove, što bi govorilo da je zapadna fasada prezidana, kada joj je dodat i nesrazmjerno visok zvonik na preslicu. Vrlo je vjerovatno da je ova intervencija izvedena u prvoj polovini XV vijeka u obnovi koju je naručila i finansirala Jelena Balšić. Prozori na bočnim konhama, istočnoj apsidi i na južnom zidu priprate pravougaonog su oblika, sa jednostavnim okvirima od lokalnog kamena, dok su prozori na kubetu završeni blagim lukovima. Sudeći po tragovima fresko maltera, unutrašnjost crkve je bila živopisana.

Nema sumnje da se neimar pri gradnji Crkve Sv. Đorđa u osnovi pridržavao rješenja koja su ranije bila primijenjena kod gradnje crkve manastira Starčeva. Međutim, ili nedovoljno iskustvo ili posebni zahtjevi ktitora uticali su da neimar Sv. Đorđa načini nekoliko vidljivih odstupanja. Prije svega, to se vidi kod kubeta, koje se za razliku od starčevačke crkve oslanja na isturene pilastre, a okrugao tambur, sličan tamburu starčevačke crkve izlazi iz krovnih masa pomoću jedva naznačenog četvrtastog postolja. Pored toga, priprata, koja sa svake strane ima po jedan plitki, prislonjeni luk, zasvedena je jakim rebrastim, gotičkim svodom i za razliku od starčevačke

crkve, koja nema nikakav zvonik, kod Crkve Sv. Đorđa se nad zapadnom fasadom uzdiže masivan i visok zvonik na preslicu, kao izraz zapadnjačke tradicije. Zbog ovih odstupanja, iako na prvi pogled Crkva Sv. Đorđa djeluje skladno, ona u ipak u određenim rešenjima pokazuje nedovoljnu snalažljivost neimara, što se prije svega ogleda kod osnove koja je primjetno nepravilna, kao i u nesrazmjernom odnosu veličina, pa se crkva doživljava kao izdužena i niska građevina.

Kompleksu balšićkog manastira na Beški zasigurno pripadaju i pojedine zgrade konaka, smještene severozapadno od Crkve Sv. Đorđa, priljubljene uz stijene tako da njihov severozapadni zid većim dijelom predstavlja djelimično obrađena, živa stijena. Ova relativno prostrana cjelina, danas u ruševinama, po svemu sudeći je nastajala u različitim vremenima, budući da je tokom arheoloških radova konstatovano više građevinskih faza, pa je očito da svi objekti nisu pripadali isključivo balšićkom manastiru, već se neki bez sumnje mogu vezati za vrijeme Jelene Balšić. Ostaci jednog objekata, približno pravougaone osnove, koji je osim prizemlja imao i sprat, razlikuju se po tehnici zidanja od ostalih objekata, pa se uslovno mogu označiti kao najstariji u okviru kompleksa konaka, što bi značilo da su pripadali Crkvi Sv. Đorđa, odnosno balšićkom manastiru. Zidovi ovog objekta, koji su se na pojedinim mjestima sačuvali do visine sprata, zidani su od pritesanog kamena složenog u relativno pravilne horizontalne redove i razlikuju

se od zidova ostalih objekata koji su zidani od grubo pri-tesanog i nemarno složenog kamena. Uz to, neki od ovih objekata prizidani su ili se naslanjaju na objekat od pri-tesanog kamena, pa je očito da su nastali kasnije. Neki od njih pripadali su objektima ekonomskog karaktera. Takav je, po svemu sudeći, bio i manji, prizemni objekat, nepravilne pravougaone osnove, čiji su ostaci otkriveni zapadno od crkve, na udaljenosti od oko 50 metara i na kojima je u zadnje vrijeme podignut nov objekat.

Pored rečenog, manastirskom kompleksu pripadao je i prilazni put koji je od omanjeg pristana vodio do manstirske porte. U istraživanjima je otkriveno da je uspon savladan stepeništem formiranim od većih blokova kamena, koje je sa obje strane bilo flankirano niskim zidom u suvomeđi.

I na najmlađem balšićkom manastiru podignutom na ostrvu Moračniku, obavljena su 1984. godine arheološka istraživanja, koja su i pored relativno skromnog obima, pružila niz dragocjenih podataka, kako o nekadašnjem izgledu, tako i o genezi i razvoju kompleksa, jer ne treba posebno naglašavati da su se svi do tada izrečeni zaključci o genezi, razvoju i mogućem izgledu manastira oslanjali na oskudne podatke iz istorijskih izvora i na prikupljene informacije iz opservacija i analiza sačuvanih ostataka kompleksa.¹⁸

¹⁸Arheološka istraživanja obavljena su u organizaciji Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Radovima je rukovodio Č. Marković, arheolog Zavoda.

Manastirski kompleks sa crkvom posvećenom sv. Bogorodici, podignut je na isturenom rtu na jugoistočnoj strani ostrva Moračnika, položen relativno nisko, gotovo do same vode.¹⁹ Kompleks se danas sastoji od crkve posvećene Sv. Bogorodici, od ostataka priprate, ostataka otvorenog trijema, ostataka bočne kapele prizidane uz južni zid naosa crkve, i ostataka dva neidentifikovana objekta, jedan smješten južno od crkve, koji je moguće služio kao manastirska trpezarija, a drugi istočno, koji je po svemu sudeći služio kao konak. Manastirskom kompleksu pripada i moćna kula, smještena južno od crkve.

Manastir na Moračniku se u pisanim izvorima prvi put pominje u jednoj povelji Balše III Đurđevića iz

¹⁹ O manastiru Moračniku vidi: Đ. Bošković, *Izveštaj i kratke beleške sa putovanja*, Starinar III ser. knj. VI, Beograd 1931, str. 162–165; V. Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, str. 39–40; P. Mijović, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd 1970, str. 153–195; V. Đurić, *Istorija Crne Gore*, 2/2, Titograd 1970, str. 428–430; P. Mijović, *Umjetničko blago Crne Gore*, Beograd – Titograd 1980, str. 152; P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, Cetinje 1994, str. 448; T. Pejović, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Beograd 1995, str. 107–111; Č. Marković – R. Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Beograd 1997, str. 109–110; R. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007, str. 147–148.

1417. godine, kojom manastiru daruje jedno gumno soli, što bi moglo da ukaže na mogućnost da je sam darodavac mogao biti i ktitor crkve. Ovo bi istovremeno moglo da znači da je crkva podignuta između 1404. i 1417. godine, budući da je Balša III stupio na prijesto 1403. dok je povelja pisana 1417. godine. Da je riječ o najmlađoj balšićkoj crkvenoj građevini podignutoj na goricama Skadarskog jezera, pored analize njene arhitekture, govore i rezultati obavljenih arheoloških istraživanja koja su omogućila da se sa više pouzdanosti može govoriti o mogućem prvobitnom izgledu čitavog kompleksa, o mogućim prvobitnim izgledima njegovih pojedinih segmenata, o vremenima njihove gradnje, kao i o njihovim međusobnim odnosima.²⁰

Sama crkva posvećena Sv. Bogorodici u osnovi je jednobrodna građevina zidana od pritesanog kamena složenog u nepravilne horizontalne redove sa glavnom, oltarskom apsidom na istočnoj i po jednom na sjevernoj i južnoj strani, što joj daje izgled trikonhosa. Dva para pilastra dijele unutrašnji prostor na tri traveja, od kojih su zapadni i istočni gotovo jednaki, s tom razlikom što istočni na sjevernom i južnom zidu ima po jednu dublju nišu za đakonikon i proskomidiju. Nad centralnim travem uzdiže se kube, čije se okruglo postolje odvojeno

²⁰ O rezultatima arheoloških istraživanja vidi: Č. Marković, *Manastir Moračnik, neka nova saznanja*. Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, nova serija, knj. 1, Cetinje 2004, str. 9–18.

od okruglog tambura, oslanja na pilastre, između kojih su razapeti luci. Otvori prozora na kubetu i konhama pravougaonog su oblika, sa jednostavnim kamenim okvirima. Kao i ostale zadužbine Balšića i Bogorodičina crkva na Moračniku bila je živopisana. Čitav unutrašnji prostor, iako skromnih dimenzija, djeluje izuzetno skladno, sa gotovo simetričnim rasporedom arhitektonskih elemenata, što govori da je njen graditelj znalački iskoristio rješenja primijenjena kod gradnje starijih balšićkih crkava – Starčeva i Beške.

Uz zapadnu fasadu crkve prizidana je prostrana priprata sa nešto širom osnovom od same crkve i sa fragmentarno očuvanim zidovima, mjestimično i do 1,5 m visine. Neposredno ispred portala, u nivou poda priprate, položene su dvije nadgrobne kamene ploče, sekundarno upotrijebljene, od kojih je veća, sa profilisanim ivicama, položena neposredno ispred portala crkve, a druga, manja, uz nju sa severne strane. U jugozapadnom uglu priprate položena je još jedna nadgrobna ploča koja je, za razliku od prve dvije, pokrivala grob u kome se nalazio očuvan skelet pokojnika, nažalost, bez priloga, te time i bez mogućnosti za njegovo preciznije hronološko opredjeljenje. Izvjesno je samo da je grob ukopan kada je priprata već bila formirana.

Ispred priprate bio je podignut otvoreni, drveni trijem, sličan trijemu Crkve Sv. Đorđa na Beški, od koga se danas razaznaju samo tragovi nekadašnjeg kamenog sokla očuvani u temeljnoj zoni i nekoliko kamenih ploča

pada, među kojima se nalazi i nekoliko fragmentovanih, sekundarno upotrijebljenih nadgrobnih ploča. Slaba konstrukcija sokla i njegovo plitko temeljenje upućuju na mogućnost da je on služio kao osnova za drvene stupce koji su nosili krovnu konstrukciju trijema formiranu na dvije vode, slično trijemu Crkve Sv. Đorđa na Beški, što dodatno govori da je ona vjerovatno služila kao uzor neimaruru crkve na Moračniku. Kada je, pak, riječ o sekundarno upotrijebljenim nadgrobnim pločama za formiranje podova priprate i trijema, nema sumnje da su one poticale sa jednog broja starih, davno zaboravljenih i razorenih grobova, a što, opet, navodi na pomisao da je ostrvo Moračnik moguće bilo nastanjeno i prije zasnivanje manastira, odnosno prije izgradnje njegove crkve.

Uz južni zid zapadnog traveja crkve i dijela priprate dozidana je manja kapela sa polukružnom apsidom i sa dvije niše, jedna na istočnom i druga na južnom zidu za proskomidiju i đakonikon. Istraživanja su pokazala da je kapela sa zapadne strane imala i manji, prvobitno otvoreni trijem, koji je kasnije zatvoren i pretvoren u neki vrstu priprate. Kapela je po svemu sudeći bila pokrivena jednoslivnim krovom koji se oslanjao na dio južnog zida crkve i dio južnog zida priprate.²¹

Južno od crkve nalaze se ostaci jednog objekta nepravilne, trapezoidne osnove koji se svojim istočnim zidom oslanjao na zapadni zid kule na kome se još uvijek

²¹ Č. Marković, *nav. djelo*, str. 13.

razaznaju tragovi krovne konstrukcije. Iz ovih tragova može se sa sigurnošću zaključiti da se radilo o niskoj, prizemnoj građevini sa krovom na dvije vode i sa kalkanskim zidom okrenutim ka zapadu.

Pretpostavlja se da je objekat služio kao manstirska trpezarija, o čemu svjedoči i ulaz formiran u sjevernom zidu, u blizini kule, kojima se ostvarivala najkraća veza sa crkvom i konacima.

Od zgrade podignute jugoistočno od crkve, zapravo između crkve i kule, koja je, bez sumnje, služila kao manastirski konak, sačuvali su se obimni zidovi koji su u vrijeme istraživačkih radova na pojedinim mjestima prelazi 4 m, što je dozvoljavalo da se sa više sigurnosti pronikne u njen prvobitni izgled. Zgrada je imala tri ulaza, jedan na sjevernoj, jedan na zapadnoj i jedan na južnoj strani, od kojih je sjeverni najvjerojatnije služio za ekonomske potrebe, preko zapadnog se ostvarivala veza sa crkvom, trpezarijom i ostalim djelovima kompleksa, dok je južni vodio u jednu manju, zasvedenu prostoriju prizidanu uz istočni zid kule. Sa svoda ove prostorije, na kome je bila formirana ili neka vrsta terase, ili, moguće, još jedna zatvorena prostorija, ulazilo se u kulu kroz ulaz formiran u njenom istočnom zidu na ovoj visini. Budući da kula na nivou prizemlja nije imala nikakav ulaz logično je pretpostaviti da se on oduvijek nalazio na sadašnjoj poziciji, odnosno na nivou prvog sprata i kule i konaka.

Na osnovu sačuvanih zidova kule nije se moglo sa sigurnošću utvrditi njena prava visina, kao ni prvobitni

izgled krova, odnosno posljednjeg sprata. Očuvana ležišta za grede na unutrašnjim površinama zidova sugerisu da je kula imala četiri sprata međusobno spojena unutrašnjim drvenim stepeništem. Na posljednjem spratu nalazila se u istočnom zidu formirana mala polukružna apsida što govori da je prostorija na četvrtom, posljednjem spratu, služila i kao kapela. Posebno je značajan podatak da je prostorija bila zasvedena krstastim svodom od koga su ostale sačuvane samo dvije ugaone konzole, slične onima iz priprate Crkve Sv. Đorđa na ostrvu Beški.²²

Pored navedenih objekata, manastirskom kompleksu na Moračniku pripadalo je malo пристаниште formirano od nekoliko neobrađenih kamenih blokova, prilazna staza, kapija, ogradni zidovi, popločana staza koja je od kapije vodila do otvorenog trijema, odnosno do crkve i zagonetna toloidna konstrukcija locirana uz zapadni ogradni zid, u neposrednoj blizini kapije.

Prilazni put je od пристаниšta pa do kapije, u dužini od oko 10 m sa obje strane zaštićen niskim zidovima zidanim u suvomeđi prosječne širine oko 1 metar. U manastirsku portu se stupalo kroz monumentalnu kapiju čiji je prolaz, sudeći po masivnim bočnim zidovima, morao biti zasveden, slično kapiji manastira Starčeva. Manastirska porta je sa zapadne strane ograđena zidom zidanim od lomljenog kamena uz upotrebu krečnog maltera, dok je sa severne, severoistočne i južne strane ograđena masivnim zidovima zidanim u suvomeđi.

²² V. Đurić, *Istorija Crne Gore*, 2/2, Titograd 1970, str. 422.

Od manastirske kapije pa do otvorenog trijema vodila je popločana staza, koja se pri trijemu završavala sa četiri stepenika formirana od većih kamenih ploča.

Manastirskom kompleksu pripada i osnova zagone-
tne, kružne konstrukcije otkrivene u severozapadnom
dijelu porte, u blizini kapije, priljubljena uz ogradni zid.
Osnova se sastoji od dva prstena načinjena od kamenih
blokova stepenasto postavljenih, dok je unutrašnji pro-
stor ispunjen sitnijim kamenjem. Moguće je da je riječ
o isturenom, kružnom postamentu koji je nosio drvenu
konstrukciju zvonika.²³

Pored jasnijeg sagledavanja nekadašnjeg izgleda ma-
nastirskog kompleksa, pomenuta arheološka istraživa-
nja omogućila su da se o genezi manastira na ostrvu
Beški iznesu neka nova mišljenja koja se u pojedinim
detaljima razlikuju od dosadašnjih. Na prvom mjestu,
iz analiza međusobnih odnosa i veza može se zaključiti
da svi objekti kompleksa nijesu nastali istovremeno, već
su podizani postepeno, jedan po jedan, zavisno od po-
treba. Pri tome je posebno značajna činjenica da je uz
moćnu kulu prizidano nekoliko osnovnih objekata ma-
nastirskog kompleksa. Tako je uz severni zid kule pri-
slonjena zgrada konaka, uz zapadni zgrada koja je
,moguće, služila kao trpezarija, a uz istočni zid zasve-
dena prostorija. Budući da su svi objekti, kako je rečeno,
prislonjeni uz zidove kule, logično je zaključiti da je ona
među njima najstariji objekat, a vjerovatno i najstariji

²³ Č Marković, *nav. djelo*, str. 15.

objekat podignut na samom ostrvu. Pri tome je sasvim moguće da je kula na Moračniku podignuta sa istim ciljem sa kojim je podignuta i kula na ostrvu Tophali, odnosno da zaštiti unutrašnji dio Skadarskog jezera. Istina, kula na Moračniku nije podignuta istovremeno kad i pirg na Tophali. Logično je pretpostaviti da je to učinjeno neku deceniju docnije, zapravo onda kada su zaprijetile brojnije opasnosti. Za utvrđivanje hronološkog primata kule posebno je značajan položaj njenog ulaza, koji se oduvijek nalazio na prvom spratu, formiran u njenom istočnom zidu. Jasno je da se u vrijeme kada je kula podignuta, do ulaza moglo dospjeti jedino spoljašnjim, drvenim stepenicama, da bi u vrijeme kada je zaživio manastirski kompleks uz kulu sa njene istočne strane bila prizidana zasvedena prostorija povezana sa konakom, dok je prostor iznad njenog svoda, iskorišćen da se preko njega, kao preko neke vrste terase, sa prvog sprata konaka ostvari veza sa kulom.²⁴

O prvobitnom, usamljenom položaju kule na Moračniku možda govori i prostorija sa apsidom na njenom posljednjem spratu, koja je sudeći prema sačuvanim, niskim konzolama u uglovima, sličnim onima iz priprate crkve sv. Đorđa na Beški, najvjerojatnije bila zasvedena krstastim svodom, čija su se rebra oslanjala na pomenute konzole. Ova okolnost navodi na pomisao ili da su oba svoda nastala istovremeno ili, pak, da je svod kule nastao nešto ranije, odnosno odmah iza gradnje kule na

²⁴ Isti, str. 17.

Tophali i da je moguće poslužio kao uzor za gradnju svoda u priprati crkve sv. Đorđa na Beški.

Iz rečenog, čini se sasvim vjerovatnim da kula, kao dio šireg fortifikacionog sistema na jezeru, predstavlja najstariji objekat izgrađen na ostrvu Moračniku, uz koji je nešto docnije podignuta Crkva Sv. Bogorodice, a odmah zatim i ostali objekti manastirskog kompleksa.²⁵

Na kraju, treba napomenuti da se pored zgrada, koje su pripadale manastirskom kompleksu Balšića, na najvišoj koti Moračnika, na jednom omanjem kružnom platou omeđenom niskim zidovima u suvomeđi, nalaze ostaci jedne manje crkvice sa zidovima od pritezanog kamena očuvanim do krovnog vijenca. Riječ je o jednostavnoj, jednobrodnoj građevini sa polukružnom apsidom, koja je, sudeći po očuvanim tragovima na zidu iznad apside, bila zasvedena prelomljenim svodom. Crkva se ne pominje u istorijskim izvorima, niti su na njoj vršena arheološka istraživanja, pa se o ovoj zanimljivoj građevini gotovo ništa pouzdano ne može reći. Istina, svojom jednostavnom obradom, jednobrodnom osnovom i prelomljenim svodom pokazuje određene sličnosti sa crkvom koju je za svoj ukop podigla Jelena Balšić 1440. godine na ostrvu Beški, pa bi se otuda moglo pomisliti da su obje nastale približno u isto vrijeme. Ovo bi, pak, moglo da ukaže da je crkvu na najvišoj koti Moračnika podigao neko iz vlastelinske porodice Crnojevića, moguće za svoj ukop.

²⁵ Isti, str. 18.

Bliže odgovore moguće je očekivati tek nakon preduzimanja odgovarajućih istraživanja.

Još jedan balšički manastir sa crkvom trikonhosne osnove nalazi se u području Skadarskog jezera, poznat pod imenom Bogorodica Krajinska ili Prečista Krajinska i za razliku od ranije pomenutih, koji su svi podignuti na ostrvima Skadarskog jezera, Prečista Krajinska je podignuta na njegovoj obali, u blizini današnjeg sela Ostrosa.²⁶ Manastir je davno porušen, vjerovatno još krajem XVII vijeka i danas se nalazi u ruševinama.

Prvi put se Krajina sa Crkvom Sv. Marije pominje u Ljetopisu popa Dukljanina u kome se, pored opširnog opisa života dukljanskog kneza Vladimira i njegove

²⁶ O Prečistoj Krajinskoj vidi: T. Ipen, *Stare crkvene ruševine u Albaniji*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XII, Sarajevo 1900, str. 92–94; A. Deroko, *U Bodinovoj prestonici*, Starinar III ser. knj.V, Beograd 1930, str. 145–146; Đ. Bošković, *Izveštaj i kratke beleške sa putovanja*, Starinar III ser. knj.VI, Beograd 1931, str. 165–167; V. Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, str. 37; V. Đurić, *Istorija Crne Gore*, 2/2, Titograd 1970, str. 424–427; P. Mijović - M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd - Ulcinj 1975, str. 98–99; T. Pejović, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Beograd 1995, str. 103–106; Č. Marković – R. Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Beograd 1997, str. 117–118; R. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007, str. 149–152.

žene Kosare, navodi i podatak da je u pomenutoj crkvi sahranjen Petrislav, otac dukljanskog kneza, kao i sam knez. Međutim, o manastiru od vremena njegovog osnivanja početkom XI vijeka, kada se prvi put pominje, pa sve do početka XV vijeka kada se u istorijskim izvorima Prečista Krajinska ponovo pominje, nema nikakvih podataka. Tek se u jednoj povelji Balše III Đurđevića iz 1417. godine pominje Prečista Krajinska. Pomenutom poveljom, kojom Balša III poklanja manastiru na korišćenje izvjesna solila pominje se i ... „*gospodin mitropolit zetski Arsenije s vsem zborom i klirosom Prečiste krajinske*“, iz čega se može zaključiti da je u Prečistoj Krajinskoj bilo i sedište Zetske mitropolije, koje je prenijeto iz Manastira Sv. Arhandela Mihaila sa Prevlake kod Tivta. Vjerovatno je tada na mjestu starog zdanja podignuto novo, čiji je ktitor, moguće, bio sam Balša III. Tada su, po svemu sudeći, uništeni svi tragovi starijeg manastira, budući da u arheološkim istraživanjima nije otkriven ni jedan fragment arhitekture koji bi se mogao vezati za Prečistu Krajinsku iz XI vijeka.²⁷

²⁷ Prva, sasvim skromna arheološka istraživanja izveo je 1931. godine Đ. Bošković. Obimnija istraživanja izvedena su osamdesetih godina prošlog vijeka. Sondažna iskopavanja obavio je Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, rukovodilac Č. Marković, arheolog, dok su sistematska istraživanja izveli stručnjaci Muzeja grada Titograda, kojima su rukovodili V. Knežević, arhitekta i R. Ivanišević, ist. umjetnosti.

Pomenuta istraživanja su pokazala da manastirski kompleks ima nešto složeniju osnovu nego što se do tada mislilo, posebno sama crkva, kao i da je građen u nekoliko faza. Najstariji dio pripadao je samoj crkvi trikonhosne osnove, kod koje je oltarski travej znatno veći od zapadnog, a oltarska apsida plića od bočnih. Ojačavajući luci oslonjeni na naknadno prizidana četiri jaka pilastra nosili su kupolu, koja je, po svemu sudeći, iznad centralnog prostora nešto kasnije postavljena. U drugoj fazi uz crkvu je dozidana manja priprata, čije je odvajanje od naosa naznačeno sa dva pilastra, a ne zidom kako je to uobičajeno. Uz nju je dozidan objekat na sprat, dugačke, nepravilne pravougaone osnove, koji je, moguće, služio kao konak. U zadnjoj fazi, uz zapadni zid konaka dozidana je petospratna kula na čijem se četvrtom spratu nalazila mala kapela sa apsidom, zasvedena poluobličastim svodom, dok je peti sprat, formiran u vidu lođe sa lučnim, blago prelomljenim gotičkim otvorima, služio za smještaj zvona. Uz južni zid kule prizidan je i manji objekat, koji je vjerovatno služio u fortifikacione svrhe. Manastirski kompleks je i kasnije proširivan doziđivanjem pomoćnih objekata uz sjevernu i južnu stranu konaka. Nažalost, tokom istraživanja u substrukcijama gotovo svih objekata manastirskog kompleksa, kako je rečeno, nisu otkriveni nikakvi tragovi starijih objekata koji bi se vezivali za XI vijek.

I pokretni nalazi pronađeni u istraživanjima – fragmenti keramičkih sudova za svakodnevnu upotrebu, fragmenti luksuzne, dekorisane keramike i fragmenti staklenih čaša i pehara tipološki pripadaju XIV i XV vijeku, što je još jedna potvrda da je kompleks nastao krajem XIV ili početkom XV vijeka. Jedini pokretni nalaz koji izlazi iz ovog hronološkog okvira i koji bi se mogao vezati za vrijeme kneza Vladimira pripada jednom malom bronzanom naprsnom krstu na rasklapanje sa predstavom Raspeća, tzv. *ενκολπιον*, koji se okvirno datuje u XI – XII vijek.²⁸ Međutim, kako je ova vrsta krsta zbog svog značenja duže u upotrebi i kako je uz to nađen u šutu, to se ne može pouzdano vezati za manastirsko zdanje iz XI vijeka.

Po svojim osnovnim stilskim karakteristikama, crkva Manastira Prečiste Krajinske je, uz manja odstupanja, slična ostalim trikonhosnim crkvama koje su za vrijeme Balšića podignute na ostrvima Skadarskog jezera, čineći sa njima originalnu graditeljsku cjelinu. Slično ostalim crkvama iz ove skupine i crkva manastira Prečiste Krajinske je bila živopisana o čemu svjedoče fragmenti fresko-dekoracije sačuvani u južnoj konhi i na soklu ševernog zida oltarskog prostora.

Jedina građevina koja izlazi iz osnovnog trikonhosnog koncepta balšićkog sakralnog graditeljstva je Crkva Sv. Nikole Manastira Praskvice, podignuta na obali mora,

²⁸ T. Pejović, *nav. djelo*, str. 106.

poviše Svetog Stefana, kojoj je njen ktitor Balša III Stracimirović dao posve drugačiji izgled osnove. Crkva je izgrađena 1413. godine o čemu je njen ktitor izdao povelju kojom poklanja imanja Crkvi Sv. Nikole i u kojoj se navodi da je Crkvu Sv. Nikole sagradio ..., *sa svojim plemenitim Paštrovićima...*“²⁹ Crkvu su porušili francuski vojnici 1812. godine u jednom kaznenom pohodu na Paštroviće, tako da je od prvobitne građevine ostala sačuvana samo ševerna pjevnica i dio ševernog zida, što je danas sve obuhvaćeno korpusom nove crkve podignute 1847. godine.³⁰

Zahvaljujući očuvanom dijelu ševernog zida i ševernoj pjevnicu, kao i ostacima zidova prvobitnog hrama otkrivenim u arheološkim istraživanjima u

²⁹ B. Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Titograd 1987, str. 147–155.

³⁰ O Manastiru Praskvici vidi: K. Jireček, *Spomenici srpski*, Spomenik SKA, XI, Beograd 1892, str. 66–68; P. Šerović, *Povelja o osnivanju manastira Sv. Nikole u Praskvici*, Istoriski časopis 9, Beograd 1955, str. 323–333; P. Šerović, *Manastir Praskvica*, Kotor 1935; P. Mijović, *Freske u pevnici Balše III u Praskvici*, Starinar, n. s. IX–X, Beograd 1959, str. 345–347; V. Đurić, *Istorija Crne Gore*, 2/2, str. 430–432; T. Pejović, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Beograd 1995, str. 66–72; Č. Marković – R. Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Beograd 1997, str. 168–169; R. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007, str. 152.

substrukciji poda nove građevine, danas je moguće relativno pouzdano sagledati čitavu osnovu crkve Balše III. Istina, u istraživanjima nijesu otkriveni ostaci južne pjevnice, ali je bez obzira na ovu okolnost posve jasno da je riječ o jednobrodnoj građevini sa polukružnom apsidom, niskim transeptom čiji su krajevi, zasvedeni poluoblíčastim svodom, iskorišćeni za formiranje bočnih pjevnica i većom pripratom. Sudeći po ostatku ševernog zida, mjestimično očuvanog i do 4 metra, u kome se razaznaju zazidani lukovi nekadašnje priprate, može se zaključiti da je Balšina crkva na bočnim zidovima u naosu i priprati imala niz plitkih, prislonjenih lukova. Međutim, iz ostataka se ne može doznati da li je Balšina crkva imala i kupolu. Zanimljivo je da je u sklopu sanacionih radova na novoj Crkvi Sv. Nikole, koji su uslijedili nakon zemljotresa 1979. godine, u podu crkve drugom bojom kamena naznačena osnova prvobitnog hrama Balše III.

Na kraju je potrebno istaći da se ono što u osnovi karakteriše Balšinu Crkvu Sv. Nikole Manastira Praskvice prvjenstveno ogleda u njenoj jednobrodnoj osnovi sa plitkim transeptom iskorišćenim za formiranje bočnih pjevnica, što pripada stilskim odlikama raških crkvenih građevina nastalih tokom XIII vijeka.³¹ Između ostalih, u Crnoj Gori sličnu osnovu ima

³¹ V. Đurić, *nav. djelo*, str. 430–431.

Crkva Sv. Petra u Bogdašićima kod Tivta, koju je, kako to stoji zapisano na ploči ugrađenoj pored portala, podigao zetski episkop Neofit u drugoj polovini 13. vijeka.³² Čime se rukovodio i šta je u osnovi uticalo da Balša III Stracimirović gradnjom Crkve Sv. Nikole Manastira Praskvice, raških stilskih karakteristika, prekine tradiciju gradnje trikonhosnih crkava koje su njegovi preci podizali na ostrvima i obali Skadarskog jezera, ostaje nepoznanica. Moguće da je presudnu ulogu u izboru izgleda hrama odigrala njegova majka Jelena, kći kneza Lazara, porijeklom vezana za Nemanjiće.

Ovaj pregled graditeljske djelatnosti Balšića ne bi trebalo da bude i konačan, budući da se, kako je ranije rečeno, za tu zetsku dinastiju vezuje još jedan broj objekata, za koje osim njihovog vezivanja za njeno ime ne postoje nikakvi drugi podaci na osnovu kojih bi se odredio njihov izgled i karakter. Čini se da jedina mogućnost njihovog otkrivanja i bližeg određenja leži u preduzimanju daljih, kompleksnih istraživanja, posebno u gradovima koji se u istorijskom smislu vezuju za Balšiće, na prvom mjestu u Ulcinju, koji je jedno vrijeme bio i prijestoni grad Balšića i u kome se pominju, kako je već ranije navedeno, „*Dvori Balšića*“ i „*Kula Balšića*“, zatim u Baru, kao i u onim mjestima u kojima se

³² Isti, *nav. djelo*, str. 433; R. Vujičić, *nav. djelo*, str. 119.

pojedini toponimi ili nazivi objekata vezuju za ime Balšića, kao što je „*Balšin grad*“ kod Ponara u Skadarskom jezeru ili „*Dvori Balšića*“ u selu Godinju u Crmnici. Takođe se u kontekstu prednjeg pominje i jedan broj sakralnih objekata koji se vezuju za Balšiće, ali od kojih do danas nijesu otkriveni nikakvi tragovi, pa se ne zna njihova prava lokacija.³³

³³ V. Đurić, *nav. djelo*, str. 433–434.

BALŠIĆI I BARSKA NADBISKUPIJA

Ivan Jovović

Organizovanje naučnog simpozijuma o dinastiji Balšić, prvog takvog u Crnoj Gori sa tematikom posvećenom isključivo ovoj dinastiji, govori da u crnogorskoj istoriji, naročito onoj srednjovjekovnoj, postoje nedovršena sistematska istraživanja. U naučnim krugovima odavno je prisutan stav da istorijska svijest crnogorskog naroda, u prosjeku, ne ide dalje od dinastije Petrović, što znači da su iz kolektivne memorije potisnute u većoj ili manjoj mjeri sve srednjovjekovne crnogorske dinastije, pa samim tim i Balšići. Objašnjenja za navedeno mogu biti različita pa ih možemo tražiti i u činjenici da su u važećem planu i programu za srednje stručne škole dinastije Balšića i Crnojevića obuhvaćene jednom nastavnom jedinicom. Kada se još uzme u obzir činjenice da su tragovi materijalne kulture iz dukljansko-zetskog perioda gotovo zatrti, a da do prije neku godine nijesmo imali podignutog spomenika niti naziva ulica vladara iz dinastija Vojislavljevića i Balšića, jasno je zbog čega je naš hiljadugodišnji državni kontinuitet svakodnevno na ispitu.

U cilju boljeg razumijevanja predmetne tematike važno je naglasiti da najstarija duhovna institucija u

Crnoj Gori – Dukljansko-barska nadbiskupija, koja je inače prva pozvana na čuvanje baštine dukljansko-zetskih vladara, spletom poznatih istorijskih i drugih okolnosti nema potreban kapacitet da svjedoči istoriju ovog prostora. Memorocid napravljen nad ovom institucijom za vrijeme otomanske uprave trajno je degradirao njen status. Ipak, surova prošlost Bara i Barske nadbiskupije nije usloвила nestanak svjedočanstava o nekadašnjem državnom i duhovnom jezgru srednjovjekovne Duklje/Zete.

Iako su još uvijek prisutne kontroverze oko porijekla Balšića, na prvi pomen ovog prezimena nailazimo u jednom aktu iz 1304. godine, gdje se kao izaslanik srpske kraljice Jelene Anžuske spominje Mato Balšić iz Bara. Da li su vladari dinastije Balšić bili u krvnom srodstvu sa spomenutim Matom Balšićem iz Bara za sada nije moguće precizno utvrditi, mada navedeni akt dovodi u sumnju dosadašnja shvatanja da su Balšići iz Skadra ili Baleča.¹ Nedavno objavljeni notarski spisi (knjiga dugovanja) dubrovačkog arhiva spominju 24. XI 1378. godine dosad nepoznatog Radula Balšića,² za koga takođe ne znamo da li je pripadao vladarskoj kući. Imajući u vidu prezime koje je raritetno na ovom prostoru, sasvim je opravdano da spomenuta lica dovedemo u rodbinsku

¹ Šekularac B., Crna Gora u doba Balšića, Cetinje, 2011., str. 133.

² Bogojević – Gluščević N., Iz pravnog života srednjovjekovnih primorskih gradova, Podgorica, 2002., str. 141.

vezu sa zetskim vladarima. U svakom slučaju Balšići su autohtona vladarska kuća sa crnogorskog prostora koja je ostavila značajan trag u svim oblastima društvenog života ondašnje Zete, a njihovu aktivnost naročito prepoznajemo na crkvenom planu.³

Poznate istorijske okolnosti, tj. propast Dušanovog, carstva, omogućile su nakon vijek i po strane dominacije, da na tlu srednjevjekovne Zete političku suverenost preuzme jedna domaća (zetska) dinastija. U onom trenutku kada su Balšići pokazali sposobnost i snagu da održe i okupe državu i teritoriju pod jednom vlašću, nastaje prekretnica u političkom i crkvenom životu Zete. Katolička crkva u Zeti iako pod teškim uslovima nadživjela je državu Nemanjića, pa su Balšići preuzimanjem vlasti u Zeti i sjevernoj Albaniji zatekli razvijene crkvene ustanove unutar Barske nadbiskupije. To je naročito vidljivo u broju benediktinskih samostana, gdje su se svojom arhitekturom i materijalnim bogatstvom izdvajale dvije opatije, Gospa Ratačka i Sveti Srđ na Bojani. Na ovom prostoru su u ovom periodu, osim benediktinica manastirske komplekse imali i drugi monaški redovi katoličke crkve, poput franjevac i dominikanaca. Kao novi gospodari, Balšići su zasigurno potvrdili ranije stečene privilegije katoličkih manastira, a za pretpostaviti je da su im dali i nove povlastice. Međutim, turska osvajanja uslovia su nestanak monaškog života u barskoj dijecezi, pa osim zidina nemamo drugih svjedočanstava

³ Šekularac B., op.cit., str. 133.

o njima, već sva saznanja o tome crpimo iz arhiva koji su bili daleko od ruku Osmanlija. Za razliku od katoličkih, pravoslavni manastiri su imali nešto bolju sudbinu, osobito oni u basenu Skadarskog jezera. Stoga tragovi duhovne i matrijalne kulture pravoslavne provenijencije daju bolji uvid u vladavinu Balšića.⁴

Shvatajući novonastale političke odnose u Zeti, Rim je ubrzo preko barskog prvosveštenika, zatim svačkog biskupa i drugih uglednih ličnosti stupio u komunikaciju sa zetskim vladarima. Dolaskom na vlast u Zeti, Balšići su na njenom tlu zatekli dvije crkvene organizacije, katoličku i pravoslavnu, ali je „množina katoličkog stanovništva“ uticala da ova crnogorska vladarska kuća prihvati prozapadnu političku orijentaciju. Da bi ojačali svoje pozicije u Zeti, ali i na širem području, Balšići (Stracimir, Đurađ i Balša) su preko svog poklisara, svačkog biskupa Petra uputili pismo papi, u kojem izražavaju spremnost da pređu u katoličku crkvu.⁵ Prof. Jelčić smatra da su braća Balšić postupili na isti način kao Vukan Nemanjić vijek i po ranije, napuštajući srpsko pravoslavlje, a prihvatajući katolicizam. Time su željeli da se približe Kotoranima, koji su dotad pružali otpor njihovom osvajačkim akcijama, a istovremeno im se otvarao prostor prema albanskim katoličkim velikaškim porodicama. Prihvatanje katolicizma je bilo od interesa

⁴ Ibid, str. 146–147.

⁵ Marković I., Dukljansko-barska metropolija, Zagreb, 1902., str. 115.

za širenje vlasti Balšića prema sjevernoj Albaniji, pogotovo ako imamo u vidu intenzivne političke, ekonomske, kulturne i druge veze i prožimanja, kao i tadašnju gotovo istovjetnu vjersku orijentaciju Crnogoraca i Albanaca.⁶ Treba naglasiti da se Balšići nijesu tek tako odjednom odlučili za taj čin, već je njihova konverzija nastala kao proizvod dužih pregovora, koji su se odvijali pod prismotrom pape. Zato papa Urban V 25. maja iste 1368. godine, poslije vođenih razgovora upućuje pismo „*Nobilibus viris Strazimiro et Georgio ac Balsae fratribus zupanis Zentae*“, u kojem izražava radost što braća hoće da se odreknu zabluda i „vječitog mraka“, da bi poznali svjetlost i pridružili se svetoj rimskoj crkvi. Papa se istim pismom zauzima za Kotor, tražeći od Đurđa da više ne uznemirava Kotorane, pri tome povjeravajući svu dalju brigu oko ovog i drugih pitanja u Zeti svačkom biskupu Petru.

Iz daljih događanja može se zaključiti da je misija svačkog biskupa Petra uspješno obavljena. Balšići u pismu papi od 29. januara 1369. godine saopštavaju da su primili njegovu bulu, da priznaju učenja i vjerovanja katoličke crkve.⁷ Oni su to pismo uputili iz njihove prijestolnice Skadra, đe su se svečano obavezali da će se nepovredivo držati, zadovijek ostati i da na nijedan način neće odstupiti od presvete rimske crkve. Na izričit

⁶ Bajza J., *Crnogorsko pitanje*, Podgorica, 2011., str. 49–51.

⁷ Purković M., *Avinjonske pape i srpske zemlje*, Požarevac, 1934., str.75.

zahtjev braće Balšića, formalnom činu – ispovjedu vjere prisustvovali su kao svjedoci svački biskup Petar, dravatski biskup Ivan, dominikanski redovnik Petar i ulcinjski plemić Pervosiom (Prvoš) s ciljem da bi ovaj spis imao veću dokaznu snagu kod rimske kurije, zbog čega je ovjeren pečatima gore navedenih biskupa.⁸ Indikativna je činjenica da je iz pregovora oko prelaska Balšića na katoličanstvo na njihov zahtjev isključen kotorski biskup iako je od pape predložen za izaslanika. Status izaslanika u ovom poslu dobio je jedan od sufragana barske nadbiskupije, svački biskup Petar. Uostalom, takav izbor je razumljiv obzirom da se vlast Balšića nije prostirala na gradsko jezgro Kotora i da kotorski biskup nije bio pod crkvenom jurisdikcijom barskog nadbiskupa, pod čijom je kompetencijom bilo jedanaest katoličkih biskupija u državi Balšića, izuzimajući grad Lješ koji je bio pod dračkom i Budvu pod nadbiskupijom Barija u Pulji. Stoga nijesu bez razloga sva lica koja se u aktu od 29. januara 1369. godine navode kao svjedoci bili podanici Balšića, pa nas ovo zapažanje navodi na zaključak da su zetski vladari sa titulom samodršca, i prije i poslije prihvatanja katoličanstva imali upliva u različite ustanove katoličke crkve, odnosno barske nadbiskupije.

U nauci su odavno prihvaćeni izvori koji potvrđuju da su Balšići, predvođeni najstarijim bratom Stracimiro, početkom 1369. godine prešli u katoličku vjeru i

⁸ Marković I., op.cit., str. 116.

priznali papu Urbana V za vrhovnog vjerskog poglavara svoje crkve, mada su prisutne i hipoteze koje pomenute izvore stavljaju pod izvjesnu sumnju zbog postojanja određenih pretpostvaki koje se baziraju na razmišljanju da su Balšići od ranije pripadali katoličkoj konfesiji. Ova postavka proizilazi iz činjenice da je Skadar od hrišćanskog raskola 1054. godine bio katolički grad, što se podjednako odnosi i na druge primorske gradove u Zeti, gdje Prevlačka episkopija zadugo nije uspjela da se infiltrira unutar zidina primorskih gradova, a veoma slabo i u gradskim distriktima. Zato se danas s pravom može postaviti pitanje prethodnog vjerskog opredjeljenja Balšića.⁹ Kao sljedbenik stolice Sv. Petra papa Urban V se tri puta pismom obraća Đurđu I Balšiću (1372, 1373, 1374), prvo u pogledu postavljenja novog barskog nadbiskupa, zatim da suzbije oholost Demetrija Komnena i, konačno, radi regulisanja stanja u katoličkoj crkvi u Albaniji.¹⁰ Ovo dokazuje da su Balšići posebnu pažnju posvećivali crkvenim prilikama, pa samim tim i uticali na izbor najviših katoličkih crkvenih dostojanstvenika, uključujući i barske nadbiskupe. Jer kako se može objasniti činjenica da je baš na početku njihove vladavine na nadbiskupskoj katedri u Baru postavljen jedan Dubrovčanin, Ivan IV, kako je označen u kronotaksi barske nadbiskupije. Radi se o

⁹ Živković D., *Istorija Crnogorskog naroda*, tom I, Cetinje, 1989., str. 263.

¹⁰ Jelčić J., *Zeta i dinastija Balšića*, Cetinje – Podgorica, 2010., str. 115.

presedanu imajući u vidu stopedesedogodišnje sporove i sukobe Barske i Dubrovačke nadbiskupije, zbog čega su Dubrovčani 1364. godine, svom sugrađaninu, prije puta u Bar darivali mač umjesto krsta.¹¹ Stoga ovakav izbor barskog nadbiskupa jedino možemo objasniti tijesnim političko-ekonomskim vezama Balšića i Dubrovačke republike. Ako je imenovanje nekadašnjeg priora dominikanskog samostana u Dubrovniku za barskog nadbiskupa bilo iznenađenje, onda izbor Ivana V 1373. godine za barskog nadbiskupa to svakako nije. Riječ je o dravatskom biskupu koji je bio jedan od svjedoka ispovjeda vjere braće Balšić u skadarskoj katedrali.¹² Najnovija istraživanja pokazuju da su barski nadbiskupi skoro sto godina ranije nosili titulu primasa Srbije nego što se dosad tvrdilo. Upravo za vladavine Balše II Balšića barski nadbiskup Antonije postaje 1382. godine primas Srbije, dok je za vrijeme Đurđa II Balšića nadbiskupskom naslovu pridodata i Bosna 1391. godine. Ovo potvrđuje tezu da su Balšići afirmisanjem barske nadbiskupije željeli oživjeti dukljansku državnu tradiciju, što je samo po sebi podrazumijevalo i njihovu teritorijalnu ekspanziju, pozivajući se između ostalog na starinska prava ove duhovne institucije.¹³ Ovim u potpunosti otpadaju

¹¹ Bošković Đ., *Stari Bar*, Beograd, 1962., str. 285.

¹² Marković I., op.cit., str. 195.

¹³ Šekularac B., „Tragovi srednjovjekovnih veza Crne Gore i Bosne“, *Istorijski zapisi*, god.LXXV, br.1–2/2002, str. 23. Detaljnije: *Monumenta Montenegrina*, IV/1, str. 28.

kao neutemelji stavovi pojedinih historičara da su Balšići tek za vrijeme Đurđa II postali katolici.¹⁴

Posebnu pažnju zaslužuje odnos Balšića i opatije Sv. Marije Ratačke kod Bara. Iz dosad objavljenih izvora da se zaključiti da je ova crkvena ustanova bila uporišna tačka u političkim i drugim procesima u državi Balšića. Znamo da su ratački opati bili uključeni u diplomatske aktivnosti u svojstvu poslanika tokom vladavine prvih Balšića. Na Ratcu, među benediktinskim monasima znao je boraviti po dvadesetak dana Balša II, pa je s ovog mjesta izdao povelju Dubrovčanima 1378. godine.¹⁵ Da je ratačka opatija zaista bila značajni topos za Balšiće svjedoči i činjenica da je Đurađ II 8. septembra 1395. godine na ovom mjestu proslavio svadbu svoje nećake uz prisustvo Dubrovčana, koji su sa sobom doveli muzičare.¹⁶ Kolika je bila stvarna moć ratačke opatije svjedoči činjenica da je mogla vladarima pozajmljivati pozamašna novčana sredstva. Tako je, na primjer, opatija pozajmila Balši III 1505 perpera pred put u Srbiju, a nešto kasnije je kreditirala i Jelenu Balšić pozajmivši joj 250 dukata. Nevedeni dug zetska vladarka nije bila u mogućnosti da vrati, pa joj je tadašnji ratački opat Đorđe Pelinović oprostio polovinu navedene

¹⁴ Jović M. – Radić K., *Srpske zemlje i vladari*, Kruševac, 1990., str. 96.

¹⁵ Jelčić J., op.cit., str. 133.

¹⁶ Ibid, str. 219.

¹⁷ Spremić M., „Ratačka opatija kod Bara“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, knjiga VIII-I, Beograd, 1964., str. 208.

sume.¹⁷ Valja napomenuti da je ratačka opatija jednom prilikom promijenila odnos prema Balšićima (1410), svrstavajući se u sukobu Balše III i Đurđa I Crnojevića na stranu ovog drugog. Đurađ I je u tim sukobima bio primoran da napusti svoje posjede. Utočište je sebi, porodici i pristalicama pronašao unutar ratačkog samostana, odakle je bezuspješno pripremao akcije protiv Balše III. Zauzimanjem ratačke tvrđave, Balša III se obračunao sa opozicijom u Zeti, na način, što je Đurđa I Crnojevića primorao na vazalstvo. Ovakav razvoj događaja uslovio je promjenu političkog stava ratačke opatije prema Balši III.¹⁸

Kada govorimo o katolicizmu Balšića i njihovom odricanju šizme, treba imati na umu terminologiju papskih bula, đe se pod izrazom šizma, u principu podrazumijeva pravoslavlje. Govoreći, međutim, o šizmaticima, treba ipak istaći višeznačnost tog termina. Ona može, naime, takođe dovesti do njegovog pogrešnog tumačenja. U terminologiji papske kancelarije pravoslavci su uistinu nazivani tako, ali se ovim imenom ne nazivaju samo oni, već – iz aspekta Rimokatoličke crkve, odnosno, papske kurije – svi raskolnici, što i jeste originalno značenje ove riječi. Raskola (šizme) međutim nije bilo samo između Istočne (Pravoslavne) i Zapadne (Katoličke) crkve, već takođe i u krilu samih ovih crkava. Unutar Katoličke crkve nastao je dvostrukim izborom pape 1378. godine rascjep poznat u istoriji pod nazivom

¹⁸ Ibid, str. 196.

Velika zapadna šizma. Ona će trajati decenijama. Krajem XV vijeka jedan od papa stolovao je u Rimu, dok je drugi imao svoje sedište u Avinjonu.¹⁹

Raskol Zapadne crkve proširio se takođe na istočnu obalu Jadrana. Kao što je to bio i drugdje slučaj, i na ovim prostorima neki su pristajali uz avinjoskog papu Klementa VII, a drugi ostali i dalje na stranu rimskog pape Urbana VI i njegovog nasljednika Bonifacija IX. Uz Klementa VII pristale su albanske velikaške porodice, Dukadini i Topije, dok su zetski vladari (Balšići) ostali vjerni rimskom papi Bonifaciju IX. Ovaj papa je nastojao da pismenim putem preko svojih pristalica organizuje otpor protiv stranke Klementa VII. Rimski papa je povjerio barskom nadbiskupu da „smutljivce“ Dukadine strogo opomene i odvрати od bezbožnog opredjeljenja.²⁰ Isti papa upućuje pismo 13.IV 1391. godine *voljenom sinu, plemenitom* Đurđu II Balšiću, u kojem ga poziva u borbu protiv pristalica protupape, konkretno Topije.²¹ Papa Bonifacije IX istim pismom dozvoljva (daje blagoslov) Đurđu II Balšiću da razvije barjak Rimske crkve u borbi protiv „pagana“ i „drugih neprijatelja hrišćanske vjere“, kao i

¹⁹ Rokai P., „Balšići i Velika zapadna šizma“, *Zbornik radova sa okruglog stola – Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja*, Istorijski institut, knj. 3, Podgorica, 199, str. 52.

²⁰ Božić I., „O Dukadinima“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 2, Beograd, 1964., str. 396.

²¹ Rokai P., op.cit., str. 52.

²² Božić I., *Nemirno Pomorje u XV veku*, Beograd, 1979., str. 200.

protiv onih feudalaca koji su u kolaboraciji sa Turcima.²² Da katolicizam Balšića nije bio formalne prirode ne pokazuje samo prepiska sa rimskom kurijom, već i druge činjenice. Tako je, na primjer, prilikom boravka u Dubrovniku Đurađ I Balšić 30. XI 1373. godine izdao povelju, pa se u katedrali zaklinje na krst i mošti sv. Vlaha i drugih svetitelja da će ostati u trajnom prijateljstvu sa Dubrovčanima. Najočitiije iskazivanje katolicizma sadržano je u stavu Đurđa II koji je nudio papi Bonifaciju IX svoju zemlju ako ostane bez muškog potomka.²³

Prelaskom Balšića u katoličanstvo, katolicizam postaje ponovo državna religija u Zeti, što se manifestuje kroz razne forme društvenog života, što zaključujemo i na osnovu nekih monetarnih aktivnosti ove vladarske kuće. Balša III kovao je svoj novac od srebra sa likom svetog Lorenca (avers) štitom i vučijim poprsjem (revers), dok je Konstantin Balšić na aversu svoga novca imao lik svetog Stefana i natpis: Stefano Scutari, a na reversu krunisanog vladara s globusom u lijevoj i krstom u desnoj ruci i tekst: D' REX CONSTANTINUS. Kraljevska titula na novcu ukazuje na političke i državne, istina nerealne ambicije Konstantina Balšića.²⁴

Krajem XIV vijeka zetsko stanovništvo je polarizovano na političkoj i konfesionalnoj osnovi. U to vri-

²³ Rotković R., *Kratka ilustrovana istorija Crne Gore*, Podgorica, 2001., str. 49.

²⁴ Vujičić V., „Kako je nastao crnogorski novac“, *Pobjeda*, feljton 01. 08. 1999.

jeme dolazi do unutrašnjih borbi za vlast u Zeti između Crnojevića, koji su se tada pojavili na političkom poprištu, i Balšića kao vladajuće dinastije. Dio zetskog stanovništva Svetomiholjske metohije, zatim Grblja i Paštrovića, pridružio se ovima prvima, jer su im bili bliži „od katoličkih i urbanizovanih Balšića“. Sa druge strane položaj katolika za vrijeme „regentstva“ Jelene Balšić, vidno se pogoršava. Ona je toliko favorizovala pravoslavlje da je izazvala prema sebi animozitet katoličkog stanovništva, posebno u gradskim sredinama.²⁵ Neđe početkom XV stoljeća, za vrijeme vladavine Balše III pravoslavlje postaje državna religija u Zeti, čija zasluga se pripisuje njegovoj majci Jeleni.²⁶ Tom prilikom je sjedište zetskog mitropolita premješteno na teritoriju koja je bila u isključivoj nadležnosti barskog nadbiskupa. Iz pisanih izvora zasigurno znamo da je od 1417. godine sjedište zetskog pravoslavnog mitropolita bilo u Krajini, u obnovljenom crkvenom zdanju „Prečista Krajinska“, đe se nekada nalazila dvorska crkva dukljanskih vladara, pri kojoj je nešto kasnije bio osnovan benediktinski ženski samostan Collegium sacrum Virginium.²⁷ Ova činjenica itekako utiče na promjenu vjerskih prilika u barskoj arhi-

²⁵ Živković D., op.cit., str. 369–370.

²⁶ *Elementa Montenegrina*, „Crnogorski narod i srpska politika genocida nad njim“, tom I, Cetinje, 1990., str. 60.

²⁷ Lukić V., *Prečista Krajinska*, Cetinje, 1974., str. 30.; Gušić B., „Naše Primorje, historijsko – geografska studija“, *Pomorski zbornik*, I, Zagreb, 1962., str. 57–58.

dijecezi, s obzirom da se ozračje zetskog mitropolita očitovalo u pojedinim mjestima barske dijeceze, prije svega, u Krajini i Mrkojevićima. Obnovljena od strane jednog domaćeg, tj. zetskog vladara, u sakralnom objektu koji je vjekovima u svijesti lokalnog crnogorskog etnosa imao posebno značenje, obdarena mnogobrojnim imanjinama i različitim pravima, zetska mitropolija u Krajini je veoma brzo stekla moć i uticaj. Na sličan način je postupio Balša III i kada je na zemljištu sv. Marije ratačke osnovao dva nova pravoslavna manastira Praskvica i Dubovica u Paštrovićima.²⁸ Suzbijanje katoličke, a jačanje pravoslavne crkve Balša III je vršio i na još nekim lokacijama u Zeti. To prepoznamo u predstavi biskupa Svača upućenoj Mletačkom Senatu, u kojoj se on kao upravnik crkve Svete Marije od Gorice žalio na krajinskog mitropolita da je uzurpirao dobra njegove crkve.²⁹ Posljedice takve politike odrazile su se za vrijeme Prvog i Drugog skadarskog rata protiv Mletačke republike, đe Jelena i Balša III nijesu naišli na čvrstu podršku gradskog življa u Baru i Ulcinju. Ovakvo držanje trgovaca, zanatlija, zemljoposjednika i dr. možda i nije bilo toliko uslovljeno vjerskim razlozima, koliko im je Venecija zbog svoje

²⁸ Šuflaj M., *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925., str. 103.

²⁹ Božić I., op.cit., str. 303.

³⁰ Jovović V., „Balšići između katoličanstva i pravoslavlja“, *Zbornik radova Hrvatsko-crnogorki dodiri/Crnogorsko-hrvatski dodiri; Identitet povijesne i kulturne baštine crnogorskog primorja*, Zagreb, 2009., str. 222.

vojne snage garantovala bezbjednost ugroženu turskim poharama.³⁰

Strah od daljeg prodora Osmanlija, koji su privremeno za vladavine Đurđa II dospjeli do rijeke Bojane, uz loše ekonomsko-političke prilike, uslovio je iseljavanje katoličkog življa Bara, Ulcinja, Skadra i Lješa prema Dubrovniku i Dalmaciji.³¹ Turska pustošenja župnih oblasti oko Skadarskog jezera išla su na ruku albanskoj kolonizaciji, kao i ratovi Balšića i Venecije.³² To je razlog da se krajem XIV vijeka sve više upotrebljava naziv Albanija za teritorije koje su nekad bile državno i duhovno jezgro Zete, kao što su Bar i Skadar.³³ Međutim, ovo preimenovanje vezuje se za dolazak Venecije na prostor nekadašnje balšićke Zete. Ona je za navedeno područje koristila administrativni naziv Mletačka Albanija, koji je prvobitno obuhvatao teritoriju od Drača do Dubrovnika. Kasnija turska osvajanja sužavaju pojam Mletačke Albanije na priobalni pojas od Paštrovića do Kotora. Prema viđenju starih mletačkih kartografa granična linija između slovenskog i albanskog etnosa

³¹ Jelčić J., op.cit., str. 187.

³² Čubrilović V., „Postanak plemena Kuča“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 1, Beograd, 1964., str. 318.

³³ Ćirković S., *Albanci u ogledalu južnoslovenskih izvora*, str. 336.

³⁴ Pavić M., „Boka kotorska u talijanskim geografskim priručnicima XVI – XVIII. stoljeća“, *Zbornik radova Hrvatsko – crnogorski dodiri*, Zagreb, 2009., str. 286–288.

bila je na rijeci Drim, što ne isključuje određenu prisutnost oba etnosa izvan navedene linije razgraničenja.³⁴

Posljednje decenije vlasti Balšića na zetskom pomorju obilježili su ratovi i česte promjene granica, tako da crkveni dostojanstvenici i vjerske ustanove, kako katoličke tako i pravoslavne crkve, nijesu mirno mogli koristiti svoja dobra, koja su proizilazila iz povelja i poklona nekadašnjih gospodara ili od strane nekih imućnih pojedina. Kako kler nije neposredno obrađivao svoja dobra, zloupotrebe zakupaca i podložnih seljaka nijesu bile rijetke. Zetom je tada vladao pravni kaos zbog postojanja dugotrajnih borbi, pa je pitanje vlasništva nad crkvenim nepokretnostima zavisilo od trenutačne vojne i političke snage oblasnih gospodara. Ta pravna nesigurnost je jedan od glavnih uzroka što je krajem XIV i tokom XV vijeka došlo do rasula crkvenog života i crkvene organizacije na cijeloj teritoriji barske nadbiskupije. Koliko su ratovi u tom periodu opustošili Zetu, najbolje svjedoči podatak 1406. godine o propasti komunalnog uređenja u Svaču, pa brigu o preostaloj zajednici preuzima svački biskup. U borbama između Radiča Crnojevića i Đurđa II Balšića stradale su crkve i katedrale u Baru i Ulcinju, kao i ratačka opatija, zbog čega Đurađ II dobio je značajnu količinu građevinskog materijala iz Dubrovnika u cilju njihove obnove. Zabilježeno je da je Đurađ II pred smrt obnovio crkvu Sv. Katarine u Ulcinju, te da je podsticao ulcinjskog biskupa na opravku katedrale u kojoj je

³⁵ Navedenu crkvu Turci su porušili i njene ostatke zatrpali šutom, a materijal sa nje je odnijet i upotrijebljen za podizanje

sahranjen, o čemu je svjedočila nadgrobna ploča sa natpisom *Hic Zorzi Balschi et sui eredes*.³⁵

Zapošedajući zetske gradove, Mlečani su se ošćali kao osvajači i bez ustezanja posezali za skupocjenim predmetima. Jedan od drastičnih primjera dogodio se u Budvi, kada je mletački zapovjednik Marin Karavelo, opijen ratnom srećom, skinuo sa oltara crkve Sv. Marije ikonu Bogorodice i odnio je u Veneciju. Ikona nije vraćena u Budvu ni na insistiranje Balše III, s obzirom da se Mletački Senat oglasio nenadležnim za ovo pitanje.³⁶ Istovremeno ulaskom zetskih gradova u sastav Mletačke republike započinju brojni sporovi oko vlasništva nad zemljišnim parcelama koje su tokom balšićke vladavine često mijenjale titulare. Vjerovatno da je to bio razlog što su navedeni sporovi trajali po nekoliko godina, pa i decenija, što saznajemo iz odluka Mletačkog Senata. Prostor barske dijeceze nije bio izuzet od ove pojave, pa su se crkvena lica morala boriti za obnovu ranijih beneficija. Na to nas upućuju imovinski sporovi ratačke opatije i pojedinih paštrovskih bratstava, mada u arhivi Mletačkog Senata nailazimo na uzurpaciju crkvenog pošeda crkve Sv. Marije de Boxy (božja) od strane nekog barskog vlastelina.³⁷ Sličan primjer sekularizacije crkvenih dobara bilježe dva venecijanska

drugih građevina u Ulcinju. Jelčić J., op. cit., str. 263.; Bošković Đ. – Mijović P. – Kovačević., Ulcinj tom I, 1981., str. 121–124.

³⁶ Božić I., op.cit., str. 35.

³⁷ Ibid, str. 303.

dokumenta iz 1452. godine u kojima se navodi da i dalje gradski knez stoluje u kući blizu citadele – koju su „bivši gospodari“ oteli od kanonika crkve Sv. Petra u Baru. Kako je despot Đurađ Branković potvrdio privilegije barskoj opštini i priznao crkvenu jurisdikciju barskoj nadbiskupiji, gore spomenuti akt jedino bi se mogao odnositi na Balšu III.³⁸

Posljednje godine vladavine Balše III, kaptol barskih kanonika, nakon dugo vremena iskoristio je staro pravo (*ius antique*) i izabrao novog nadbiskupa, upućujući svoj prijedlog Sv. Stolici na potvrdu. Vjerovatno ne želeći nekog stranca za nadbiskupa, a pogotovu Mlečanina, barski kaptol se prilikom izbora nadbiskupa koristi podvalom i predlaže Ivana Balšića za barskog nadbiskupa, znajući da će navodno srodstvo nadbiskupa Ivana Balšića sa vladarom Zete Balšom III imati jakog odjeka u Rimu, što je uticalo da i sam papa Martin V potvrdi taj izbor. U stvari, izbor barskog kaptola se odnosio na barskog plemića Ivana Balzana, odnosno Bacanovića. Permutacija prezime-
nom je otkrivena poslije godinu dana, zbog čega su u Rimu odlučili da svrgnu Ivana Balzana, a tom je prilikom barska stolica ostala upražnjena dvije godine. Do izbora novog nadbiskupa, po dekretu Sv. Stolice bar-

³⁸ Bošković Đ., op. cit., str. 28.

³⁹ Farlati D. – Coletti J., *Illirici sacri, tomus sptimus, Venetiis*, 1817, pag. 86.

skom nadbiskupijom je upravljao kao administrator svački biskup Petar Bogojević.³⁹ I kasniji izvori ukazuju da se radilo o podvali barskog kaptola u pogledu ličnosti, odnosno ličnog imena barskog nadbiskupa. U kotorskim notarskim knjigama je 1440. godine zapisano da je pokojni Ivan Bacanović, bivši barski arcibiskup, ostao dužan Radiču Grubačeviću iz Paštrovića 200 kotorskih perpera, na osnovu čega znamo stvarno prezime ovog kontroverznog barskog klerika.⁴⁰

Ovom kratkom pregledu odnosa Balšića i Barske nadbiskupije trebalo bi pridodati neke ličnosti iz Bara koje su u državi Balšića imale zapaženu ulogu. Među Baranima se posebno izdvajaju plemići Martin Čentovalja i Marin Mirošević koje je Đurađ II Balšić imenovao za guvernere ostrva Korčule, Brača i Hvara.⁴¹ Kao poslanik Balše III u Dubrovniku spominje se 1412. godine izvjesni Gabro iz Bara, dok za Jelenu Balšić znamo da je učestvovala u poslovima prilične vrijednosti preko barskog trgovca Lovra Šigovića.⁴²

Odlaskom Balšića sa istorijske pozornice, Barska nadbiskupija je polako gubila primarni status kojeg je imala od svog osnivanja na crnogorskom prostoru. Do-

⁴⁰ Kovijanić R., „Bar i Barani u Kotorskim spomenicima prve polovine XV vijeka“, *Istorijski zapisi*, god. XXVII, knjiga XXXI, 1–2, Titograd, 1974., str. 133.

⁴¹ Jelčić J., op.cit., str. 257.

⁴² Bošković Đ., op.cit., str. 268. i 279.

laskom Mlečana ona je sve više postajala eksponent njihove politike, naročito njeni prvosvještenici. To je razlog što je državno i duhovno središte iz podnožja Rumije premješteno u podnožje Lovćena, čime je ubrzan proces konverzije vjere crnogorskog stanovništva.⁴³

Svakako da su dalja arhivska istraživanja imperativna jer su brojna pitanja crnogorske srednjevjekovne istorije ostala otvorena, što se odnosi i na šest decenija vladavine Balšića.

⁴³ Jovović I., *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar, 2005.

DINASTIČKI SIMBOLI BALŠIĆA

Aleksandar Saša Samardžić

U crnogorskoj literaturi nemamo sveobuhvatan rad na temu dinastičkih simbola Balšića. Segmentalna obrada ograničenog broja simbola postoji kroz nekoliko radova. Realno gledajući, ovom temom više se bave stručnjaci raznih profila iz našeg okruženja, nego mi sami. Ovom prilikom pokušaću da dam hronološki pregled do sada prikupljenog materijala vezanog za simbole Balšića, i to kroz pečate, novac i grbove.

Najraniji pečat je iz 1368. godine.

Pečat je Stracimira, Đurđa i Balše od 17. januara 1368. godine.¹ Iako je oštećen, može se utvrditi da je na njemu vučja glava sa otvorenom čeljusti.

¹ Ivić Aleksa, *Stari srpski pečati i grbovi*, 1910, tabla IV

Đurađ I Balšić nakon zauzimanja Prizrena počinje sa kovanjem svog novca. U periodu od 1372. do 1378. godine nastalo je do sada poznatih sedam vrsta Dinara Đurđa I Balšića.

Data je predstava šljema okrenutog nadesno. Iznad šljema nalazi se stilizovana velika vučja glava sa otvorenim zubastim čeljustima i isplaženim jezikom, okrenuta takođe nadesno.²

Na drugom primjerku je predstava šljema okrenutog nalijevo. Na vrhu šljema nalazi se se vučja glava sa otvorenim zubastim čeljustima i isplaženim jezikom.³

Sljedeći pečat je na Balšinoj povelji Dubrovniku od 20. novembra 1379. godine. Na njemu se nalazi vučja glava sa otvorenom čeljusti i oko vrata ogrlica.

² *Srednjovjekovni srpski novac*, Beograd 1997, str. 94

³ *Srednjovjekovni srpski novac*, Beograd 1997, str. 95

Na povelji Balše II od 24. aprila 1385. godine imamo grb⁴. Štit je srcolik, nagnut na desnu stranu, sa figurom vučje glave otvorenih čeljusti, okrenutom, takođe, nadesno. Iznad štita je šljem.

Grb iz vremena Đurđa II Stracimirovića, poznat je sa aversa njegovog novca. Tu je prikazan potpun grb sa svim obaveznim grbovnim elementima, izveden uz poštovanje heraldičkih pravila. Vučja glava otvorenih čeljusti, okrenuta na desnu stranu, smještena je u trouglastom štitu. Iznad je kaciga sa plaštom sa strana i otvorenom krunom gore. U nakitu iznad krune ponovljena je figura vučje glave.⁵

I druga vrsta novca Đurđa II Stracimirovića pravljena u kovnici Skadar. Ima sve grbovne elemente kao i prethodna.

⁴ Ivić Aleksa, *Stari srpski pečati i grbovi*, 1910, tabla V

⁵ *Srednjovjekovni srpski novac*, Beograd 1997, str. 97

Na pečatu Đurđa II iz avgusta 1388. godine nalazimo ponovo glavu vuka, ali na dugom vratu.

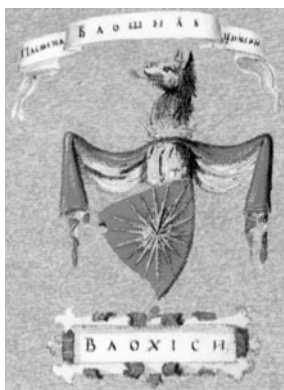
Sljedeći primjer je pečat Konstantinov od 13. novembra 1395. godine, đe umjesto vučje glave imamo dvoglavog orla. Da li razlog uvođenja novog grbovnog simbola treba tražiti u njegovoj ženidbi sa Jelenom Topi?

Balša III na novcu koji je kovao (1403-1421) ima iste grbovne elemente kao njegov otac Đurđe II. Šljem sa otvorenom krunom i vučjom glavom na vrhu okrenut je lijevo. Dolje lijevo uz šljem je nagnut štit sa vučjom glavom.⁶

⁶ *Srednjovjekovni srpski novac*, Beograd 1997, str. 98

U poznatom Rihentalovom zborniku o saboru u Konstanci 1415. godine prvi put se pojavljuje zvijezda u grbu Balšića.

Srebrna višekraka zvijezda od tada se stalno pojavljuje u svim poznatim grbovnicima, kao na primjer iz Grbovnika Korenić-Neorić iz 1595. godine;

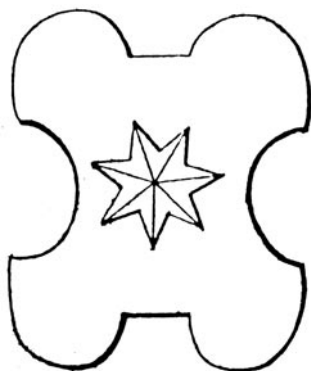
kod Mavra Orbinija u njegovom poznatom djelu „Kraljevstvo Slovena“ iz 1601. godine nalazi se sedmokraka zvijezda;

u Beogradskom grbovniku iz 1620. godine;

u Fojničkom grbo-
vniku iz 1675. godine;

sedmokraku zvijezdu nala-
zimo i kod D. Kenža iz
1680. godine;⁷

СВ. КЛОУНХЪ

višeokraku zvijezdu imamo i kod Solovjeva⁸ i Bojničića⁹.

⁷ Charles du Fresne Sieur du Cange, *Illyricum vetus et novum, sive Historia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae*, 1680

⁸ Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku* (Sarajevo, 1954)

⁹ Bojničić Ivan, *Der adel von Kroatien und Slavonien*, 1899

Prvi rekonstruisani grb na osnovu novca Balše III uradio je Aleksandar Palavestra u knjizi „*Rodoslovne tablice i grbovi srpskih dinastija i vlastele*“ (sa D. Spasićem i D. Mrđenovićem 1987. godine, i u drugom dopunjenom izdanju iz 1991. godine.

Sljedeću rekonstrukciju napravio je i objavio D. Acović na kalendaru za 2000-tu godinu, a onda i u knjizi „*Srpska kruna*“ koja je izašla 2003. godine.

Hronološki prikaz pečata, novca i grbova otvara mnoga pitanja na koje bi trebalo dati odgovore u narednom periodu.

Pečati i novac koji su koristili ili kovali Balšići kao dominantni simbol imaju glave vuka otvorenih čeljusti. Da li osvajanjem Skadra Balšići uzimaju i koriste glavu vuka koja je simbol Skadra?

Vremenom se kompletira grb po svim heraldičkim pravilima.

Rihentalov zbornik o saboru u Konstanci 1415.godine donosi potpuno drugačiji grb, to jest višekraku srebrnu zvijezdu na crvenoj podlozi. Upravo zbog ovoga grba, ali i svih ostalih grbova koji su objavljeni u Grbovnicima, razni autori povezuju porijeklo Balšića sa francuskom i napuljskom velikaškom lozom D Bo (De Baux) i del Balco (del Balzo). Njihova veza sa Anžujcima je potvrđena, a Balšići se pojavljuju u Zeti upravo u doba ženidbe Uroša I sa Jelenom Anžujskom.

Odgovor na ovo pitanje razrešava i dilemu kako izgleda grb Balšića.

Da li stari porodični grb – *višekraka zvijezda*, ili osvajački grb – *glava vuka*?

EKONOMSKE PRILIKE U DRŽAVI BALŠIĆA (kroz literaturu)

Marijan Mašo Miljić

U istoriji Crne Gore Balšićima, srednjovjekovnoj dinastiji, drugoj po redu, po mnogo čemu pripada posebno mjesto a prije svega zato što su, nakon 174 godine raške dominacije i raspada kratkotrajnog Srpskog carstva (1360) uspjeli da Zetu ponovo osamostale, oslanjajući se na ranije dukljansko državno-pravno nasljeđe, kulturnu i duhovnu tradiciju.

Upravo zato Balšići su i mogli iz podvlašćene oblasne autonomije, u odnosu na druge oblasti „razdrobljenog carstva“ da Zetu vaspostave, proširuju i izgrađuju kao državu, nezavisnu u odnosu na svoje okruženje, moćno Otomansko carstvo i Mletačku republiku.

Uprkos teškim prilikama, spoljašnjim i unutrašnjim, dinastija Balšić je za šest decenija svoje vladavine Zet-sku državu učvrstila ne samo politički nego i u ekonomskom pogledu.

Istina, iako je o Balšićima pisano kako u širim istorijskim pregledima u crnogorskoj i jugoslovenskoj historiografiji, u člancima i studijama, nije netačno ako kažemo da je to najmanje i najlošije obrađena crnogorska dinastija,

uz brojne stereotipe, zablude pa i krivotvorenja. Recimo, srpska historiografija i njena crnogorska filijala ne mogu da podnesu istorijsku činjenicu da su se Balšići izdigli iznad oblasnih gospodara i da su raniji državni dukljan-sko-zetski kvasac unijeli u stvaranje novoga državnog sazdanja u krajnje teškim okolnostima.

Balša I i njegovi sinovi Stracimir, Đurađ I, Balša II, unuk Đurađ II Stracimirović Balšić i praunuk Balša III Balšić stvorili su državu koja je u svome dobu imala međunarodni ugled, koju su respektovali i moćni otomanski sultani, pred kojima se smanjivala kao šagrinska koža, ali koju su čerupali i nastojali da podvlaste Vene-cijanska republika i okolni vladari i oblasni gospodari.

Njihov biološki kraj nije bio i kraj Zetske države. Nakon kraćeg perioda, mada je po pravu nasljedstva Zeta ušla u sastav Srpske despotovine, njihovo državno nasljeđe nastavljaju i obnavljaju Crnojevići.

O prošlosti Crne Gore u doba Balšića pisano je uglavnom sa političko-događajnog stanovišta i, više uzgre-dno, o kulturnim, duhovnim i vjerskim prilikama.

Najmanje je, u stvari, govoreno o privrednim i eko-nomskim prilikama u Zeti u doba Balšića. To je i pro-blem u obradi integralne crnogorske prošlosti. Mada sa zakašnjenjem, ekonomska i privredna istorija Crne Gore tek u posljednje vrijeme nastoje da nadoknade ono što je propušteno, što je nedovoljno ili nikako obrađeno.

Za ovaj skup, na molbu organizatora, upravo iz tog razloga, prihvatio sam se delikatnog posla, ne da istražim i da obradim ovu temu već da, bar površno, referišem o onome koliko je i kako u dosadašnjoj literaturi o Balšićima obrađena privredno-ekonomska problematika u Zeti u vrijeme te u crnogorskoj prošlosti značajne dinastije.

U istorijama Crne Gore do kraja 19. vijeka, romantičarski obojenim, skoro da nema govora o privrednim i ekonomskim prilikama u Zeti za šest decenija vladavine dinastije Balšić¹.

¹ *Povjesnica crnogorska*/ priredio Marijan Mašo Miljić, Podgorica 1997, 811 str. – U ovoj svojevrsnoj „antologiji“ odabranih starih istorija Crne Gore XIX vijeka publikovane su: *Istorija o Crnoj Gori* vladike Vasilija Petrovića (prvi put objavljena u Moskvi 1754, a kod nas kasnije prevedena u više navrata. Kritičko izdanje je objavio Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd 1985); *Kratka istorija Crne Gore* Petra I Petrovića Njegoša (prvi put objavljena u Njegoševoj *Grlici*, Cetinje 1935; *Istorija Crne Gore od iskona do novijeg vremena* Simeona-Sime Milutinovića (prvi put štampana u Beogradu 1835); *Povjestnica Crne Gore od najstarijeg vremena do 1830*. Milorada Medakovića (prvi put objavljena u Zemunu 1850); *Istorija Crne Gore* Dimitrija Milakovića (prvi put štampana u Zadru 1856); *Istorija Crne Gore* Đorđa Popovića (prvi put publikovana u Beogradu 1896; *Montenegrina – prilozi istoriji Crne Gore* Ilariona Ruvarca (2. izdanje u Zemunu 1899). Takođe ni u ostalim

Prve podatke o toj problematici nalazimo u međuratnom časopisu *Zapisi* i kasnije u Istorijskim zapisima².

istorijama iz tzv. „patriotske škole“ koje nijesu ušle u ovaj izbor nema podataka o privredno-ekonomskim prilikama u Zeti u doba Balšića (Aleksandar Andrić *Geschichte des Fürstenthums Montenegro*, Wien 1853; *Kratki opis Zete i Crne Gore, 1744*. Istorija je napisana na ruskom jeziku. Prevodilac na crnogorski jezik dr Božidar Šekularac njeno autorstvo pripisuje Katarini Radonjić, tetki guvernadura Jovana Radonjića, Podgorica 1996) itd.

² Risto J. Dragičević, *Veze Zete i Crne Gore sa Jadran-
skim primorjem*. – *Zapisi*, VII/1935, str. 257–260 knj. XIII,
sv. 3, str. 129–136; sv. 4, str. 193–200; sv. 5, str. 267–273;
Risto Kovijanić, *Barski maslinjaci XIV vijeka*. – Istorijski
zapisi, knj. XIV, 1–2, Titograd 1958, str. 319–322. R. Kovi-
janić, *Bar i Barani u kotorskim spomenicima XIV vijeka*.-
Istorijski zapisi, knj. XVII, sv. 4, Titograd 1973, str. 217–
232; Bogumil Hrabak, *Žitarice sa Bojane i iz Skadarskog
kraja (1300–1500)*. – Istorijski zapisi, 3–4, Titograd 1994,
str. 7–16; B. Hrabak, *Izvozno-uvozna i tranzitna trgovina
Lješa sa Zetskim primorjem i Jadranom 1280-1506. godine*.
– Istorijski zapisi, 1–4, Podgorica 1993, 31–61; B. Hrabak,
Promet soli u Skadru i Bojani u XII, XIV i XV vijeku. – Isto-
rijski zapisi, 3–4, Podgorica 2000, str. 73+75; B. Hrabak,
Trgovina arbanaškom i krafskom solju u XIII i XIV stoljeću.
– Balcanica, Beograd 1972, knj. III, str. 247.

Tek u višetomnoj *Istoriji Crne Gore*, u knj. 2, tomu 2 (Titograd 1970)³ nalazimo i podatke koji daju dosta blijedju sliku o privrednim i ekonomskim prilikama u Zeti u vrijeme Balšića, jer i u ovoj prvoj velikoj sintezi crnogorske prošlosti pretežu događajno-politička istorija i istorija umjetnosti.

U desetotomnoj *Istoriji srpskog naroda*⁴ o Balšićima se govori samo fragmentarno, na nepune dvije stranice, kao o efemrnim oblasnim gospodarima. Čak i ozbiljni istoričari (kao što je Rade Mihaljčić) plaše se crnogorskog državnog kvasca.

Takođe, u istorijama naroda Jugoslavije⁵ podaci o Balšićima su vrlo oskudni, naročito o privredno-ekonomskim prilikama u Zeti njihovog vremena. Nešto više podataka o Balšićima i njihovom dobu nalazimo u istoriji Pavla Apolonoviča Rovinskog, objavljene na razmeđu 19. i 20. vijeka na ruskom jeziku, a kod nas prevedene tek 1993. (Cetinje), u 4 toma, pod naslovom *Crna Gora u*

³ *Istorija Crne Gore*, knj. 2: Od kraja XII do kraja XV vijeka, tom 2: *Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, Titograd 1970. O Balšićima str. 3–13.

⁴ *Istorija srpskog naroda*, knj. 2: Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371–1537). – tekst Rada Mihaljčića: *Doba oblasnih gospodara*, str. 36–47. – 2. izd. – Beograd 1994.

⁵ *Istorija naroda Jugoslavije*, knj. 1: (*do početka XVI veka*), Beograd 1953, o Balšićima 451–459. Ivan Božić... i dr. *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, str. 107.

prošlosti i sadašnjosti.⁶ Međutim, podaci o privrednom stanju i ekonomskim prilikama u Zeti pod vladavinom Balšića su takođe vrlo oskudni i moraju se crpsti posredno iz konteksta.

Čak ni Dragoje Živković u trotomnoj *Istoriji crnogorskog naroda*⁷ mnogo više pažnje posvećuje političkim prilikama nego ekonomskim u obnovljenoj Zetskoj državi Balšića.

U stvari, crnogorska historiografija o Balšićima malo je što dala novo u posljednjih 100 godina, u odnosu na knjigu *Zeta i dinastija Balšića*⁸ Josipa Jelčića (1899), u nauci poznatijeg kao Đelčić, objavljenu na italijanskom jeziku, u Splitu 1899, a prevedenu i publikovanu tek prošle godine u izdanju Matice crnogorske. Ovo kritičko izdanje preveo je i priredio akademik Radoslav Rotković.

Ni ova knjiga ne pruža nešto jasniju sliku o ekonomskim prilikama u Zeti, u rasponu od 1360. do 1421.

⁶ П. Ровинский, *Черногория въ прошломъ и настоящемъ: Географія – Исторія – Этнографія – Археологія – Современное положеніе*, Санктпетербургъ 1888. Prevod na naš jezik: *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom. 1: *Geografija – istorija*, Cetinje-Novı Sad 1993, str. 291–302.

⁷ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, knj. I: Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka, Cetinje 1982.

⁸ Josip Jelčić, *Zeta i dinastija Balšića*, Podgorica 2011.

godine, pod vladavinom srednjovjekovne dinastije Balšić. Iako na malom prostoru, akademik Radoslav Rotković u *Ilustrovanoj istoriji crnogorskog naroda*⁹ istakao je nekoliko bitnih činjenica koje se odnose na privredne prilike u Zeti pod upravom šestorice gospodara iz dinastije Balšića. Takođe, obrise i ambijent privredno-ekonomskih prilika u Zeti za vrijeme druge crnogorske dinastije dali su u svojoj *Istoriji Crne Gore*¹⁰ Živko M. Andrijašević i Šerbo Rastoder (Podgorica 2006). I u ovoj istoriji na početku novog vijeka i novog milenijuma koncepcijski nije mogla biti poklonjena veća pažnja ekonomskim prilikama u državi Balšića.

Znatno više pažnje i s posebnim naglaskom ovom problematikom pozabavio se prof. dr Božidar Šekularac u knjizi publikovanoj ove (2011) godine *Crna Gora u doba Balšića*.¹¹ Autor je sabrao skoro sve što je pisano o ekonomskim prilikama u Zeti toga doba i dao jednu

⁹ Radoslav Rotković, *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Cetinje 1996.

¹⁰ Šerbo Rastoder, Živko M. Andrijašević, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*. I dio: Živko M. Andrijašević, *Crna Gora od najstarijih vremena do balkanskih ratova*, str. 21–156.

¹¹ Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje 2011.

dosta preglednu i izoštrenu sliku, koja se kao mozaik može dopunjavati novim detaljima i činjenicama. Sama sinteza saznanja u vezi sa tom problematikom, napomene, korišćeni izvori i literatura govore o tome da se dr Božidar Šekularac potrudio da sa dosad malo korišćenog stanovišta osvijetli privredne prilike i ekonomske okolnosti u državi Balšića, što do sada niko nije posebno ni tako detaljno učinio.

Cijedeći podatke iz izvora i literature, kao iz suve dretnovine, on je uspio da nam nekako lakonski predstavi privredni ambijent i ekonomske prilike u Zeti Balšića u cjelini i, donekle, u vrijeme svakog vladara iz ove crnogorske dinastije. Autor nastoji da predstavi društveno-ekonomske i privredne odnose u Zeti Balšića¹² po segmentima, ne insistirajući na sagledavanju cjeline tih odnosa. Može se zaključiti da je stepen razvitka privrede nešto viši u odnosu na nemanjičko doba.

Zeta pod vlašću Balšića je, u pogledu ekonomske strukture zemlje, tipična srednjovjekovna feudalna država, što potvrđuju privredni i ekonomski odnosi u zemlji.¹³

Srednjovjekovni zetski gradovi, sa svojim okruženjem i posjedima bili su pokretači i nosioci društvenog i ekonomskog razvoja i determinisali privredni status stanovništva.

¹² B. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, str. 91–111.

¹³ Isto, str. 91

Reljef i klima određivali su prirodne uslove života. Glavne privredne grane bile su poljoprivreda i stočarstvo, kao najranije ljudske proizvodne djelatnosti.

Zeta nije stagnirala ni u ekonomskom ni u svakom drugom pogledu.

Viškove proizvoda stanovništvo je iznosilo na pazare obližnjih gradova, u zemlji i okruženju ili na upriličene sajmove i lokalne smotre. Trgovina i zanati takođe su bili važne grane. Poljoprivredni i stočni proizvodi su se mijenjali (trampili) za zanatske i druge izrađevine ili za novac kao univerzalnu robu.

Na Primorju i prostoru oko Bojane gajeni su od poljoprivrednih kultura grožđe i masline, ali i žito, pravljani su stočni proizvodi u ravnicama i u unutrašnjosti zemlje.

Teritorijalne različitosti Crne Gore su prepoznatljive i danas.

Srednjovjekovne povelje i druge isprave odražavaju razvijeni feudalizam u Zeti.

U državi Balšića bile su razvijene privredne grane vinogradarstvo, maslinarstvo, zemljoradnja, stočarstvo, ribolov, pčelarstvo itd.

U gradovima su bili razvijeni zanatstvo i trgovina.

Zeta je najviše trgovala sa Dubrovnikom, srpskim oblastima i Venecijom. Ta tržišta su bila posebno zainteresovana za kupovinu vina, maslinovog ulja i soli.

Takođe, preko Zete je tekao tranzit raznih roba (posebno vina) iz Italije i Dalmacije za Srbiju. Brskovo je i dalje bilo centar trgovine i rudarstva, ali je drugi krak išao preko trga Sv. Srđa, Danja i Drivasta, u pravcu juga.

Prodaja vina, meda i soli preko Zete regulisana je raznim ugovorima. Balšići su Dubrovčanima dali pravo slobodne trgovine preko teritorije kojom su vladali. Glavni trg je bio Sv. Srđ na Bojani kod Skadra ali su značajni bili i drugi trgovi na jugu zemlje (Skadar, Danj, Drivast, Bar, Ulcinj). Sve je to uslovalo brži razvoj feudalne privrede u cijeloj zemlji. Robnonovčani tokovi su bili karakteristični za Budvu, Bar i Kotor.

Agrarni odnosi su bili čisto feudalni. Pretežan dio zemljišnih poседа bio je u rukama vlastele, kao vladajuće klase.

Razumije se, glavni vlastelini su bili Balšići. Oni su dijelili zemlje svojim podanicima.

U gradovima vlast su imale gradske opštine. U njima su bile smještene sve institucije vlasti, u raznim zgradama, palatama i dr. Gradski ambijent činile su i gostionice za smještaj putnika, carinarnice, radionice sa trgovinom. A na periferiji su pripremane duboke jame koje su služile za magacionarenje žita, kao silosi.

Važna grana u vrijeme Balšića bilo je i građevinarstvo. Za njega je bio vezan zanat klesara kamena, koji je uglavnom uvožen sa Korčule, a opeka iz Dubrovnika

Pored zlatarskih postojale su radionice slikara, minijaturista, kovača, oružara. Zlatari su osim nakita radili i na izradi novca – folara.

Ekonomske prilike se mogu pratiti najviše na primjeru Skadra¹⁴ i Bara, kako što se tiče života u gradu tako i u vezi sa trgovinom sa drugim gradovima u zemlji i okruženju.

Ekonomska slika se vremenom u Zeti mijenjala ali u suštini feudalni odnosi su ostajali isti.

Trgovina žitom i solju je posebno bila razvijena. Ti proizvodi su bili glavna izvozna roba.

Dr Božidar Šekularac prati život i ekonomske prilike u više zetskih gradova i njihovom okruženju (Svač, Lješ, Ulcinj, Kotor...).

Posebno su zanimljive trgovačke i kreditne veze Zete, njenih gradova i vlastele sa Dubrovnikom.

Balšići su, kao nezavisni zetski vladari kovali svoj novac¹⁵, nastavljajući ranije tradicije. Nekoliko gradova (Kotor, Brskovo, Skadar, Bar, Ulcinj, Svač) imali su

¹⁴ Isto, str 101–102; Živko M. Pavlović, *Opsada Skadra 1912–1913. (prilog istoriji Prvog balkanskog rata)*, Beograd 1926. – U knjizi je *Kratku istoriju Skadra* napisao srpski akademik Jovan N. Tomić. U njegovom tekstu ima nekoliko dragocjenih podataka za našu temu.

¹⁵ Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, str. 111–138.

svoje kovnice novca. Kovani su autonomni bakarni novci, ali Kotor je imao i srebrne groše.

Kovanje sopstvenog novca u više gradova svjedoči o ekonomskom zamahu cijele zemlje i privrednom stanju, uprkos opasnostima sa svake strane, u procijepu između Otomanskog carstva, Mletačke republike i osionih vladara i oblasnih gospodara iz okruženja.¹⁶

¹⁶ Ovaj rad predstavlja samo presek najvažnije literature koja daje nešto jasniju sliku o ekonomskim prilikama u državi Balšića. Naravno, ovo saopštenje predstavlja samo pokušaj da se ukaže na složenost i opseg teme. Literatura o Balšićima je relativno obimna i nemoguće je iscrpsti.

JELENA BALŠIĆ I SRPSKI DESPOTI PREMA ZETI

Radoslav Rotković

Jelena Balšić, šćer Lazara Hrebeljanovića, poznata i kao Despa, iako je to ime njene mlađe sestre, poznatije kao Olivere, udate za sultana Bajazita, udala se u 17-oj godini 1386. za Đurđa II Stracimirovića Balšića, živjela s njime 17 godina, do njegove smrti 1403, vladala u ime sina Balše III i zajedno s njime do 1411, a onda se preudala za Sandalja Hranića, nakon što je on mjesecima oklijevao da raskine brak sa prethodnom ženom Jelenom – Katarinom. Poslije Sandaljeve smrti 1435. ona je pokušala da se nastani u Dubrovniku i da tamo sagradi pravoslavnu crkvu kao zadužbinu. O tome su Dubrovčani pregovarali još sa Jeleninim mužem (1434), jer je on namjeravao da uz crkvu sagradi i dom za stare i nemoćne. Ona je nastavila te pregovore, preko sestrića, despota Đurđa Brankovića, koji je u septembru 1435. izložio Dubrovčanima njenu želju da izvan gradskih zidina sazida pravoslavnu crkvu u kojoj će biti njen grob. Nadala se u povoljan ishod ove molbe, zato što su Dubrovčani znali da im je Đurđe naklonjen i da im čini razne usluge. Ali, oni su ga odbili, izgovarajući se da bi za to morali da traže saglasnost Vatikana.¹ Ona je sigurno ošććala da joj se bliži smrt, pa je zato i mislila na grob.

¹ Jirećek – Radonić, *Istorija Srba*, II, 399. M. Spremić, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, SKZ, 1994, 189.

Dakle, Jelena Balšić nije bila nikakva sentimentalna zaljubljenica u Zetu, zemlju svoga prvoga muža, iako će samo njega pominjati, nego zato što nije mogla da napravi zadužbinu u Dubrovniku. Došla je, dakle, u Zetu tek poslije 1435. A kako je imala novca, ona je, sada već kao bogomoljka i isposnica, dala sredstva da se pokrije olovom Crkve Sv. Đorđa i sagradi za nju grobna Bogorodičina crkva na ostrvu Beška (Brezovica), đe je i sahranjena 1443. godine. Nadživjela je prvoga muža 40 godina, sina 22 a drugoga muža 8 godina. U testamentu pisanom u Goričanima ne pominje ni jednog muža, već se bilježi kao „Jelena, kći svetopočivšago gospodina kneza Lazara“. Iz istoga teksta se vidi da je imala dosta novca, svakako Sandaljevog, kao i novca sa svojijeh poседа u Zeti. Posebno akcentuje „sina bez grijeha“ (posinka) „gospodina vojevodu Stepana“. Ostavlja novac i sestri Oliveri - Despini, koja je ranije bila u Bajazitovom haremu. (Ovo dokazuje koliko se površno pisalo o njoj, pa nije primijećeno da bi ona, da joj je ime Despa, ostavila pare samoj sebi poslije smrti!) Ali iznad ulaza u grobnu crkvu na Brezovici stoji u natpisu njeno ime „Jela“, „dšter svetopočivšago kneza Lazara a podružije gospodina Georgija Stracimirovića“. Dakle, ne pominje brak sa Sandaljom. Vjerovatno iz političkih razloga, jer je smatrala da su Balšići bliži despotu nego Hranići. Ili je, prosto, bilo nezgodno

Chronica Ragusina Junii Resti, 264. Sandalj Hranić je umro 15. marta 1435.

pominjati dva muža. U Zeti je imala svoje pošede. I svoj poklad od 600 dukata kod Baranina Lovra Šigovića, njive i maslinjake oko Bara. A za staratelja nad svojom zadužbinom odredila je šcer Jelenu, ženu novog bosanskog vojvode Stefana Vukčića. Značajan poklad imala je i u Dubrovniku. Veće svote ostavljala je 1423, 1429, 1436, 1438 i 1441, dakle, i onda kad je priješla u Zetu. Novembra 1436. predala je na čuvanje 1000 dukata, uzetih iz Dubrovnika, kotorskom trgovcu Luki Pautinovu, dodavši toj svoti nakon 2 godine još 397 dukata sa izvjesnim brojem svojih dragocjenosti. Odatle je 1439. i 1441. uzimala izvjesne sume za tekuće potrebe.²

Zna se da je u Kotoru, kod Andrije Šoća, zvanog Izat koričila jednu knjigu, oko čega je posredovao Dobrek Marinić koji se u dokumentu pominje kao „kancelar njene uzvišenosti gospođe Jelene, supruge njegove uzvišenosti pokojnog gospodina Sandalja vojvode“! Tu je, dakle, bilo oportunistički pominjati Sandalja Hranića. Dobrek je maja 1441. donio 3 funte, 6 unči i 5 asagija finog srebra, da od njega napravi za donesenu knjigu koricice sa likom Spasitelja, prema slici na drugoj knjizi koja mu je data kao model“. Za svaku funtu izrađenog srebra Izat bi dobio 8 perpera. (A za 10 perpera bilo je moguće kupiti dobra vola.) Dobrek je poslije izvjesnog vremena primio srebrom okovanu knjigu, u prisustvu sudije i dva svjedoka, Luke Pautinova i Novaka zlatara.³

² I. Božić, *Istorija Crne Gore 1970*, 2, 2, 189/190.

³ R. Kovijanić, *Kotorski medaljoni*, Beograd, 1976, 118.

Od svojih tekstova i njena tri pisma njen ispovjednik Nikon Jerusalimac sačinio je u Goričanima „Gorički zbornik“.

Iako je ova žena bila zanimljiva, i po porijeklu, i po položajima koje je zauzimala, o njoj nema kritičke monografije, jednostavno zato što je skoro sve što o njoj postoji pisano sentimentalno. Piše se čak da je imala „vrhunsko obrazovanje“, kao da je Kruševac imao Univerzitet, poput Bolonje.⁴

O njoj je, poslije kralja Nikole i njegove „Despe“ nedavno napisan i roman „Mesečeva rosa“ Teodore Tare, koji je doživio nekoliko izdanja.⁵ A upravo je Tara,

Prevedeći citat sa latinskog Kovijanić je propustio da navede je Sandalj pokojnik (*quondam*). Za cijenu vola Kovijanić, 44, 47, 54...

⁴ Kruševac je osnovao knez Lazar 1371. Prvi esnaf u njemu (lončarski) osnovan je tek 1839. Godine 1948. grad je imao svega 13.882 stanovnika.

⁵ Romančić kralja Nikole *Despa* objavljen je na Cetinju 2008. Za analizu ovoga djela videti rad A. Radomana u „Lingua montenegrina“, 4, 2009, 313–342. Radoman tačno primjećuje da je ovo „djelo skromnih estetskih dometa“. Mi smatramo da je glavni promašaj autora u tome što je Despu – Jelenu shvatio kao žrtvu, a ne kao krivca i za svoje i za tuđe nevolje. A njena politička usmjerenost odgovarala je njegovoj naivnoj nadi u neko zajedničko pravoslavno carstvo na Balkanu. Roman *Mesečeva rosa* prvo je objavila „Narodna

proučavajući građu za roman, ustanovila da Jelenina „Otpisanija bogoljubna“ nijesu njena, jer to su misli iz pisama bugarskoga cara Petra sv. Jovanu Rilskome! Jelena je sakrila ovo autorstvo iako je mogla da to izvede mnogo vještije: da naglasi da, eto, i jedan car, suočen sa smrću, ima iste misli kao i ona!

Dakle, i nehotice je otpočelo skidanje izmišljenoga ruha sa Jelene, pa će ona ostati ono što je i bila, samo jedna mlada princeza čije su ambicije bile iznad njenih sposobnosti, čije je neshvatanje vjerskih odnosa u katoličkom primorju dovelo do beskorisnoga rata sa Venecijom i otvorilo vrata i despotovoj i turskoj vojsci u Zetu, zbog čega se Kotor predao Veneciji 1420. a Paštrovići 1423. godine.

Jelena je hvaljena kao diplomata, iako mnogi pišu i ovako: „Dok se njen muž bavio državnim poslovima, Jelena se posvetila podizanju svoje djece“. Mogla je da se bavi diplomatijom tek poslije smrti svoga muža, za maloljetnoga sina Balše III.

knjiga“, Beograd, 2005, a treće izdanje „Čigoja“ 2007. Knjiga je najviše oduševila Dobricu Ćosića, koji je izjavio da je Jelena Balšić „najlepši ženski lik u srpskoj književnosti“. Lako je izmisliti lijepi lik. Teže ga je naći u istoriji. Neki upoređuju ovaj roman sa *Da Vinčijevim kodom*, s tim što *Kod* tretiraju kao komercijalni triler. Trezveniji kritičari vele da roman nema nikakve fabule. No nas ovde ne zanimaju literarna viđenja „gospođe Jele“.

Jelčić⁶ je uočio da je Đurđe II Stracimirović Balšić, poslije pogibije Balše II na jugu Albanije 1485, naslijedio praznu državnu kasu a oženio je ambicioznu ženu koja je očekivala i tražila luksuz. Zato je bio prinuđen da se oslanja na kredite iz inostranstva, što, po Jelčiću, nijesu radili njegovi prethodnici.⁷

Odlučio je da pravi dvor, poznat i danas kao *Balšića kula* u Starome Ulcinju, sa šefom kancelarije (logofetom) Mladenom Iličem, komandantom vojske, vojvodom Nikolom, protovestijarom Filipom Barelijem, Mlečaninom, kojega je angažovao još Balša II, svakako najkasnije u proljeće 1385.... Osim toga nastavio je sa kovanjem novca, kao i Đurđe I, i u latinskim dokumentima signiran je kao: *Nos Georgius, Dei gratia dominus Zentae*, dakle: *Mi, Đorđe, Božjom milošću gospodar Zete*.⁸ U Ulcinju mu je novac kovao dubrovački zlatar Milče i to su bili *bakarni folari*. Jelčić veli da nije niđe našao njegov srebrni novac. Takođe, kovao je novac u Skadru, posvećen velikomučeniku Stefanu i u Baru, posvećen Sv. Laurenaciju. (S. Stefan – Scvtari; S. Lavrencivs. m.).

Za sedište je izabrao Ulcinj a titulisao se kao „blagovjerni i samodržavni gospodin Đurđ svoj zetskoj i pomorskoj zemlji“. Na italijanskome jeziku to je glasilo ovako: „Il fedele di Cristo ed assoluto signore di tutta la Zedda e delle terre litorali“. A na latinskom titula je

⁶ Isto, 165–173...

⁷ Jelčić, 165.

⁸ *Monumenta Slavorum Meridionalium*, IV, 245, 250.

počinjala sa: „Nos Georgius Dei gratia dominus Zentae“.⁹

Sve je ovo, međutim, bilo iznad njegovih moći, jer su Turci, pobjedom na Vojuši, đe je poginuo Balša II, krenuli naprijed, i stigli do ispod Valone i Drača.

Pošto se oženio tek po stupanju na upravu zemljom, a žena mu je bila ćerka jednog sušednog vladara (kneza Lazara), možda je ovaj dvor i dvorski ceremonijal on smišljao i zbog afirmacije pred ženom, a nešto i na njenu inicijativu, iako je poznato da su su princeze na srpskim dvorovima bavile ručnim radom kao i seljanke i da je svuda tamo bilo manje sjaja nego na Crnogorskom primorju, đe su kontakti sa Mlečićima bili neizbježni.¹⁰

Zato je tražio zajam od Dubrovnika, a umjesto zajma dobio ljubaznosti i darove, ne samo zbog nevjerice: kako će on te pare vratiti, nego i zbog objektivnih razloga, jer je Dubrovnik preživio dva zemljotresa;

⁹ *Monumenta Slavorum Meridionalium*, IV, 245, 250.

¹⁰ Još se traži đe je bio stolni Ras. I srpska kraljica Jelena Kurtnejska, kad nije bila u Ulcinju, sa svojom sestrom Marijom de Šor, boravila je u Brnjacima, uvrh Ibarske klisure. Mnoge prijestonice Nemanjića, piše Jireček, „behu u predelu Rasa i kod Rudnika na Kopaoniku. Spominju se Sjenica i Dlgopolje, Deževo na severozapadu raške župe, grad Jeleč, u planinama Rogozne itd. Pod Urošem II pominje se Vrhlab na izvorima Laba, koji izvire iz jedne livade na istočnoj strani Kopaonika...” (*Историја Срба*, II, 8.)

jedan, manji, 10. XII 1384. i drugi jači (*magnus terremoto*) krajem septembra 1386. i to u toku noći. A između ta dva datuma došli su kod Đurđa izaslanici da mu saopšte da ga ne mogu kreditirati, ali su bili dužni i da ga odobrovolje, kao novoga gospodara u komšiluku, koji bi trebalo da im potvrdi stare privilegije da ne plaćaju carinu u Danju za robu koja ide u Srbiju. Zato, da bi ublažili gorčinu odbijanja njegove molbe, donijeli su mu „larghi e splendidi doni“ (obilne i sjajne darove), čija je vrijednost bilo oko 500 dukata (zlatnika).¹¹ I sve je to bilo izvedeno sa ceremonijalom koji se primjenjivao samo na velikim dvorovima. A za vrijeme boravka u Ulcinju donosioci su morali da se smjeste zajedno s porodicama na jednom brigantinu, potpuno naoružanom, što je smanjivalo slobodan prostor. Nakon toga su 13. I 1386. krenuli iz Dubrovnika drugi poklisari: Simon Bona (Bunić) i Giacomo Gondola (Jakov Gundulić).

¹¹ To su sve bile dragocjene tkanine iz Firence i drugih gradova. („Consistevano i doni di una pezza di scarlatto di grana, in quattro di panno fino di Firenze, non che le altre pezze di panni comuni...“) Jelčić, 168. (Jelčićevu knjigu: *La Zeddae la dinastia dei Balšidi*, Spalato, 1899, pisanu na mješavini italijanskog, mletačkog i latinskog, nije niko znao da prevede, pa su je svi citirali, ali smo je preveli tek mi za Maticu crnogorsku, 2010. godine. Inače, ovaj je autor u nauci poznat kao Đelčić, jer je pisao na italijanskom i potpisivao se kao Giuseppe Gelcich, iako je lako bilo ustanoviti da je Vicko Jelčić, autor drame o ubistvu knjaza Danila u Kotoru 1860 – njegov otac!)

Našli su Đurđa niže Skadra i sa njime su se zadržali (tu ili u Ulcinju) čitav mjesec, jer su se u Dubrovnik vratili tek 11. februara, sa većim povlasticama nego što su ih prije imali.¹² A to je bilo: oslobađanje od carine u Danju za „one koji minuju u Srblje“;¹³ izvoz žitarica uz bagatelnu carinu ...

Đurđe je, dakle, imao veće planove nego mogućnosti. Jelčić, čak, s pravom zaključuje da je on mogao da zadrži samo vladavinu nad Donjom Zetom (*Zedda Inferiore*), od Jezera do mora, jer su ga i u Dubrovniku ubrzo počeli titulirati kao „Gospodara Ulcinja“ (*Signore di Dolcigno*), pa je i on sam to uvidio i nastojao da primi „cittadinanza veneziana“, ne bi li se ošeoćao bolje, kao da ga time podupire jedna velika sila.

Đurđe II Stracimirović Balšić

Najsvežije podatke o uticaju Jelene Đurđeve na svojega sina Balšu III, nalazimo u B. Milutinovića.¹⁴ No ovaj autor nije kritičan prema Jeleninoj politici koja je

¹² „fuerunt ad Dominum Georgium de Balsa, et optinuerunt poveglias quas portaverunt cum bullis eiusdem“ (*Reformationes*, ann. 1384–1386, I. c. fol. 1.)

¹³ Dakle, Balšići su jasno znali da je Srbija „neće tamo“ a da se njihova izvorna teritorija završava na Danju.

¹⁴ Б. Милутиновић, „Борба Балшића са Млечанима за зетске приморске градове“, *Средњовјековна историја Црне Горе*, зборник радова, Подгорица, 1999, 199–226.

– objektivno gledano - bila štetna po Zetu, zato što ona nije gledala interes Zete nego mogućnost da njen brat, Stefan Lazarević, dođe do Jadrana, što je i nastavio Stefanov nasljednik Đurđe Branković (poslije 1427). Forrirala je pravoslavlje i antimletačko raspoloženje, i to u vrijeme najezde Turaka ne samo na Albaniju nego i na Srbiju, baš na katoličkome jugu na kome će se Balšićima i Zeti važni Kotor (1420), suočen sa neprijateljstvom Balšića, predati upravo – Veneciji, što će malo kasnije učiniti i Paštrovići (1423) precizirajući u ugovoru, da im Mletačka Republika pruži utočište „ako bi na njih navalila srpska ili turska vojska u tolikom broju da ne mogu da joj se odupru“! Milutinović, doduše, konstatuje:

„Младог Балшу васпитавала је тако мајка Јелена да се Зета може и мора, кад год је то потребно, ослонити на земљу Деспота. Он је сматрао Зету нераздвојним делом некадашњег српског царства. И зато је њему и Јелени била туђа ситна политика Ђурђа II Страцимировића коју је водио према Млечанима за једва добијену провизију од 1.000 дуката“, али не додаје на томе истоме мјесту, него касније, притиснут чињеницом, да је Јелена увела своју државу у sukob i велики трошак, а да, опет, nije izvukla ništa više od tih istih 1000 dukata koje je Balša prihvatio tek nakon rata što je trajao od 1405. do 1412.¹⁵

¹⁵ Милутиновић, 223.

Da nije bilo sloge između Đurđevoga diplomatstokoga katoličanstva i Jeleninog militantnog pravoslavlja, vidi se iz činjenice da je Đurđe papi Bonifaciju IX obećao 1391. zemlju ako ostane bez potomaka, iako je već 5 godina bio u braku pa je i Balša III morao već da bude rođen, da bi vladao poslije 1403, makar uz majku.

Ivan Božić je detaljno izložio veoma zamršene bračne veze tadašnjih državnika,¹⁶ a oni su se opredjeljivali ili za papu ili za antipapu, što je komplikovalo i državne, i trgovačke i vjerske odnose.

¹⁶ *Историја Црне Горе*, 2,2,1970, 55–56. Osim drugih neprijatelja i pretendenta na Zetu: spolja Vuk Branković i Tvrtko I, iznutra Crnojevići, u Zeti je oko 1390. rovario i Đurđev brat od strica Konstantin (Kostadin) Balšić. Konstantin je, veli Božić, po svojim porodičnim vezama vrlo brzo nadmašio Stracimirovog sina. Konstantinova majka Teodora, udovica Dušanovoga vlastelina Žarka, koji je poslije očeve smrti upravljao krajem između Drima i Bojane, bila je šćer sevastokratora Dejana. Tako mu je Konstantin Dejanović, već odavno turski vazal, bio ujak. Kada se šćer Konstantina Dejanovića Jelena udala za vizantijskog cara Manojla II, u februaru 1392, njegove su se rodbinske veze protegle do carigradskog dvora. Dvostruko srodstvo vezivalo ga je i za gospodare južne Albanije. Šćer Balše II i valonske despotice Komnine, Ruđina, bila mu je sestra od strica. A kada se ona 1391. udala za Mrkšu Žarkovića, Konstantinovog polubrata po majci, on se kretao od Berata do Valone među najrođenijima.

Rimski papa Bonifacije IX (1389–1403) bio je, prirodno, protiv antipape Klimenta VII izabranog u Avinjonu 1378, kojega su podržavali Anžujci. Tako je antipapa imao za saradnika Đurđa Topiju koji je poticao od jedne grane anžuske porodice, dok je papa Bonifacije 1391. tražio saradnju Balšića, protiv Topije. Da li bi se Bonifacije obraćao Balšićima, da oni i tada (1391) nijesu bili katolici? A to je bilo poslije ženidbe Đurđa II Stracimirovića Balšića Jelenom, ćerkom kneza Lazara, jer je njegov sin Balša III rođen 1386.

Opredijelivši se za antipapu, Topija je postao *šizmatik*, pa ga tako i tituliše papa Bonifacije.

„Bonifacije, uvjeren da će oslobođenjem Drača od tiranije šizmatika osloboditi cijelu Albaniju, okrenuo se (13. IV 1391) protiv nezrelog (naivnog) Topije, i podstakao Đurđa II Stracimirovića da uzme taj grad i da ga učini pokornim prema Rimskoj crkvi“, piše Jelčić. „Bonifacije je ovim aktom mislio da smanji broj pristalica Anžujaca u Napulju.¹⁷

A u povelji iz 1403. kojom poklanja pravoslavnom Vranjinskom manastiru selo Rake, u čemu se vidi prilagođavanje ženi, predošća skorou smrt pa piše o mogućim nasljednicima koji mogu biti „sin moj ili sarodnik ili inoplemenik kako gode izvoli Bog sadržati prijestol našega gospodstva“, što znači da nije predviđao mogućnost da ga naslijedi žena - strankinja!

¹⁷ Jelčić, 200.

Jasno je da je Jelena zatekla bijedno stanje pravoslavnih crkava i manastira u okolini Skadra, jer je to sve cvjetalo pod Nemanjićima koji su bili gospodari, ali su došli drugi gospodari na zemljište koje je prije Nemanjića bilo katoličko, pa je logično da je i sa njihove strane bilo osvete. I da su novi gospodari prvo uzeli trgove soli, koji su prije bili u rukama pravoslavnih crkava i manastira. A ako je Zeta računala, a morala je računati, i na primorje, morala je uzeti u obzir staro i zatečeno stanje i tražiti suživot novih pravoslavaca, kojih nije moglo biti prije 1233. na Vranjini, i starih katolika koji su tu bili i u vrijeme Vojislavljevića, a u njenome postupanju nije bilo nikakve diplomatije. Sa svoje strane Venecija je, i prema Božiću, zauzimala pomirljiv stav prema njoj i tražila načina da se sukobi izgode. No čim bi Senat preduzeo neke mjere u pravcu smirivanja stanja, dešavale su se nove otimačine i paljevine.

Kad je Đurđe bio bolestan, Jelena nije činila ništa da zaštiti mletačku trgovinu od nasilja i krjumčarenja. „Dubrovčani su dobro znali stav gospođe Lene prema Mlečanima“, i zato njihovi emisari nijesu smjeli s njome raspravljati ništa što se tiče Venecije. Skadarski knez poručio je Jeleni: „Gospođo, gospođo, pazi što činiš, jer ništa ne možeš sakriti pod svojim prstom“.¹⁸

Jelena je nagovorila sina da 1405. počnu akcije protiv Venecije, jer su bili podstaknuti uspjesima njenoga brata

¹⁸ *Istorija Crne Gore*, 2, 2, 1970, 88.

Stefana u potiskivanju Brankovića. Nagovarali su mletačke podanike na ustanak, pa je tako počeo prvi skadarski rat. Jelena i Balša III su se uzdali u pomoć Stefana Lazarevića, koji je i sam zapao u teškoće. A umjesto Stefana došao je njegov brat Vuk Lazarević sa turskim i srpskim četama!¹⁹ Dakle, Srbi i Turci protiv Mlečića! Umjesto da bude obrnuto.

Zaista je teško shvatiti da su sinovi kneza Lazara, odmah poslije Kosova postali turski vazali i tako se rado odazivali turskim zahtjevima za učešće u njihovim vojnim akcijama protiv hrišćana, kao da da oni nijesu ubili njihovog oca i brojne druge njihove srodnike, da ne pominjemo sunarodnike!

Sestru Oliveru (Despinu) dali su sultanu Bajazitu u harem 1390, da bi dobili dozvolu za prijenos Lazarevih posmrtnih ostataka u Ravanicu.

I taj je skadarski rat završen sa istim onim stanjem koje je bilo i prije, s tim što je Jelena u Veneciji svu krivicu preuzela na sebe. Dovala u propast Zetu njenoga muža i njenoga sina Balše III.

Ona je, naime, djelovala u vrijeme rastuće turske opasnosti, kojoj se nije poklanjala nikakva pažnja, iako je Balša II poginuo hrabro u borbi protiv Turaka četiri godine prije kneza Lazara, koji je sam stavio glavu na panj da mu je odsijeku, kako bi što prije dospio u narodnu pjesmu.

¹⁹ Isto, 90.

Na učvršćenje pravoslavlja svakako je uticala i Jelena, no njen suprug Đurđe ipak pred smrt brine i o opravci katoličke stolne Crkve sv. Katarine u Ulcinju, kao i pravoslavne Crkve sv. Nikole na Vranjini.²⁰ Takođe, Balša III je intervenisao kod Venecije da se povрати veomna stara i značajna ikona Bogorodice, koju je mletački zapovjednik Marin Karavelo odnio iz Budve! Ikona tada nije vraćena, jer se mletački Senat oglasio nenadležnim za takvo pitanje.²¹

Jelena je tražila od Venecije da preispita ugrožena prava pravoslavnih crkava, što je ova i uradila. Ali od početka 1405. došlo je do otvorenoga sukoba Venecije i pūka pod njenom okupacijom u skadarskoj okolini. Rat je iziskivao velika sredstva. Uglavnom, nije više bilo sredstava za crkve.

Iz svega ovoga se može izvući zaključak da Balšići nijesu bili klerikalci nego dvovjerci, jer su poštovali obje vjeroispovijesti i na svojoj i na okupiranoj teritoriji, računajući, s pravom, da su i te okupirane teritorije - njihove!

Sačuvane povelje Balšića pokazuju da su ih pisali ćirilicom njihovi pisari, šefovi kancelarije (logofeti): Vitko (1373), Butko (1386), Radič Žilić (1396), Deško (1413), ali po datumima se vidi da je sve to bilo poslije ovoga pokušaja dogovora sa Papom.

²⁰ Б. Милутиновић, „Борба Балшића са Млечанима“, зbornик *Средњовјековна историја Црне Горе*, 206.

²¹ Ivan Jovović, *Barska nadbiskupija – od osnivanja do privremenog ukidanja (1089–1867)*, Bar, 2005, 106. Po I. Božiću, *Nemirno Pomorje u XV veku*, Beograd, 1979, 35.

Što se tiče teksta u poveljama, ni 24. aprila 1385. u povelji Balše II Dubrovniku, nema crkvenoga uvoda, nego se odmah prelazi na predmet: potvrdu povlastica trgovcima „koi minuju u Srblje na Danju“. Ali, Đurđe II Stracimirov Balšić piše 27. januara 1386. Dubrovniku i u uvodu, njegov logofet Butko prepisuje uvod iz srpskih povelja, što je svakako jedan od prvih znakovna prisustva u Zeti njegove žene Jelene, šćeri kneza Lazara.

Mlecima je zamjereno čak i to što štite svoje interese (!) i obezbjeđuju trgovačke brodove na Jadranu, jer je Jelena usmjerila sina da štiti interese nesigurne i kratkotrajne srpske despotovine.²² A što se tiče podozrenja Venecije prema djelovanju zetskoga mitropolita na teritoriji koju je ona držala pod okupacijom,²³ te su mjere preduzimane upravo zbog agresivne politike pravoslavliziranja juga, koji je bio katolički i za vrijeme Vojislavljevića i za vrijeme Nemanjića. „Patriotska“ priča o nekoj ranoj pravoslavnoj episkopiji na Prevlaci potire se upravo poveljom Save Nemanjića, koji postavlja *prvoga*

²² To je ta naopaka politika, da se Crna Gora bori za tuđe interese a da zapostavlja svoje, što je, sasvim logično, i dovelo do gubitka njene državnosti 1918. godine.

²³ *Archivio di Stato Veneto*, Mihtae, R 46 (20. VI 1404) i *Acta Albaniae Veneta* u izboru J. Valentinija, knj. III, nr. 1081. koje navodi Milutinović.

pravoslavnoga episkopa tek 1233. i to na Vranjini! Istina, Amfilohije insitira na Prevlaci i na mnogo ranijem datumu, ali mi više vjerujemo Nemanjićima nego njihovim trabantima u Crnoj Gori.

Poslije smrti svoga muža Balšina majka Jelena odmah se pokazala kao suvladarka, jer je u Dubrovnik (28. aprila 1403) poslala svojega ambasadora sa izvjesnim pitanjima na koje Dubrovnik nije odmah mogao da dâ odrješit odgovor. Zapravo, odgovor nije uopšte dat pa je Jelena morala sama da pođe u Dubrovnik (20. jula), đe je prema njoj postupljeno na isti način kao i sa Balšom III u Ulcinju. Naime, dubrovački poklisari su imali nalog da ne tretiraju sa Balšom ništa što se tiče Venecije.

Jedan od razloga za takvo držanje vidimo u prijetnjama koje su dolazile od kralja Ladislava iz Napulja, koji se pojavio u Dalmaciji i nije bio daleko od sporazuma sa Venecijom. A tada bi Dubrovnik ostao izolovan.

Trenutak je bio povoljan za Veneciju koja je tada brinula prvjenstveno o učvršćivanju vlasti u svojim pošedima u Albaniji. Albanci iz Drivasta su izražavali spremnost da pomognu Veneciji protiv Osmanlija.²⁴

²⁴ Čudno je da cijeli svijet piše o turskom „polumjesecu“, pa i Jelčić piše ovđe da su Albanci spremni na „vessillo contro alla Mezzaluna“, iako je svakome vidljivo da na turskoj zastavi nema *polovine* Mjeseca nego je to njegova *četvrt*, odnosno, kako veli narod, *mjesječev srp!*

I gospodar Pulata Damjan Dušman, podanik Bajazita, predao se skadarskom providuru, slijedeći nagovor iz Drivasta.

Analizom arhivskih izvora dobija se utisak da su sve diplomatske akcije usmjerene ka Balšinoj majci, jer ona napomena da je njen sin „in bona etade“ ne može da se tumači drukčije nego da se s njime razgovara protokolarno, budući da je punoljetan, ali to se ne bi pominjalo da je već sposoban i kao vladar!

Skadarski rat otpočeo je 1405. godine, jer je Balša III, svakako na podsticaj majke, nagovarao mletačke podanike na ustanak, tako da je mletačka posada uspjela da zadrži samo tvrđavu. Balšići su tražili pomoć od Dubrovčana, ali su oni izjavili da su prijatelji i njima i Mlecima. A Mleci su imali sukob i sa Padovom! U Srbiji je Vuk Lazarević našao oslonac u Sultanu i tražio da mu se preda vlast u zemlji. Despot Stefan potisnut je prema severu. Sve uski, feudalni interesi. Svak protiv svakoga. A Turci napreduju.

Mletački zapovjednik flote (kapetan Jadrana) Kapelo krenuo je sa brodovima iz Grčke. Obećao je primorskim gradovima oslobađanje od dažbina i pridobio gradska vijeća u Ulcinju, Baru i Budvi da priznaju vlast Republike.

Mlečani su se vratili u Drivast avgusta 1405. I Balša III, koji je vaspitavan protiv Latina ali ne i protiv Turaka, postao je sultanov haračar, i u tome ga je pomogao

sin kneza Lazara Vuk, koji je istisnuo rođenoga brata iz Srbije.

Venecija je pokušavala da se pomiri sa Turskom (1406), ali bez uspjeha.

No 1408. Balša III je uz pomoć nekih albanskih velikaša uspostavio kontakt sa mletačkim bailom u Draču radi mirovnih pregovora. Balšići su prepuštali Mlečićima Bar i Ulcinj, s tim da im se vrati Budva sa Lušticom i grbaljskim solilima. Osim toga Mlečići su se obavezali da će isplaćivati Balši 1.500 dukata godišnje. No kako Balši ni poslije 15 dana nije vraćena Budva, niti je on napustio Bar i Ulcinj, uslijedili su zamršeni pregovori zbog kojih je Jelena putovala u Mletke. Tamo je nastupila lijepo i skromno, pa je na prvome sastanku u Senatu izjavila da je ona a ne njen sin kriva za sve što je učinjeno protiv Venecije!²⁵ Izgledalo je da su tim prvim sastankom svi zadovoljni. Možda je na ovakvo njeno držanje uticao i doček sa darovima i 3 dukata za svaki dan boravka, što se nije smjelo prihvatiti, jer vrijeda ponos države koju predstavlja, ali ona je to primila! Ali već šutrada nastupila je arogantno i postavljala uslove koje oni nijesu mogli da prihvate. Ona je, u stvari, tražila nagradu za ono što je sama skrivila! U stvari, ona je preskakala

²⁵ Šafarik, *Monumenta serbica*, X,107, („quod ipsa est illa, et non filius suus, qui est in culpa et defectu eorum que commissa contra nostrum dominium“). Jelčić, 321.

ono što je dan ranije sama priznala, i tražila da se njoj i njenome sinu, kojega niko ne pominje iako već ima 20 godina, omogući da pristojno žive. I to bi bilo lijepo da oni nijesu napadali upravo tu istu Veneciju od koje traže da im omogući da žive! Zato su pregovori trajali 2 mjeseca.

Tek 29. oktobra 1409. Jelena je pristala da svako zadrži ono što je imao *ante bellum*, iako je to bilo ponižavajuće za napadača, koji je sam sebi stvorio ne samo troškove nego i druge gubitke! Uz to, u međuvremenu se Venecija sporazumjela sa Turskom.

Izigran od strane Mlečića, nakon pregovora koje je tamo vodila njegova majka Jelena, Balša III je 1409. svojom flotom na Skadarskom jezeru potisnuo mletačke fuste i ugrozio Skadar, koji je osvojio početkom 1412. godine, sem tvrđave na brijegu u kojoj je, ponovo, ostala mletačka posada. Dakle, bolje se snalazio sam nego sa prepotentnom majkom. Doduše, njena udaja za Sandalja Hranića oslobodila ga je opasnosti sa te strane pa je mogao da opkoli Bar, da bi smekšao poziciju Venecije. U gradovima na obali, pod mletačkom upravom, došlo je do krize u snabdijevanju. A u Mletke su stigli Sandaljevi poslanici s Balšinim punomoćjem. Senat je predao Balši Ulcinj. Balša je (30. I 1413) ratifikovao ugovor po kome je dobio proviziju od 1.000 dukata za gradove koje je njegov otac „prodao“ Republici. I time je uzaludni osmogodišnji rat bio okončan.

Dakle, u vrijeme rastuće turske opasnosti, kada su turske čete dolazile u Zetu zajedno sa srpskim, Jelena Balšić je uvela i muža i sina u nepotrebne ratove sa Venecijom, samo zato da bi svome bratu Stefanu Lazareviću i njegovome nasljedniku Đurđu Brankoviću prokrčila put do mora.

No oni su držali samo lijevu obalu Morače jer su od kotorskih strana do Morače vladali Crnojevići! Jedino se time može objasniti činjenica da je otac Ivana Crnojevića, Stefanica, zidao svoj dvor u Žabljaku na Jezeru iste one 1423. godine, u vrijeme Drugoga skadarskoga rata, kada je Vuk Lazarević došao u Zetu sa turskim trupama. A kad su se Mlečani žalili despotovome vojvodi u Zeti Altomanu na Crnojeviće koji im nanose štete u kotorskoj oblasti, on je odgovorio da nema vlasti nad njima („non esse superiorem dicti Jurassevich“)!²⁶

Slavljena iz sentimentalnih i političkih razloga, Jelena Balšić je prikazivana kao kitnjasta paunica, a sve se više otkriva kao obična kokoš. Posebno otkako je njena obožavateljica Teodora Tara otkrila da ni ona „Otpisanija bogoljubna“ nijesu njena.

²⁶ I. Božić, *Zetske vojvode pod despotima*, Glasnik CANU, 1975, 15.

Deset godina poslije njene smrti nestalo je i posljednjeg srpskog i turskog vojnika u Zeti, jer ih je Stefanica Crnojević porazio u tri bitke, između 1448. i 1453.²⁷

²⁷ Radoslav Rotković, *Kratka ilustrirana istorija crnogorskoga naroda*, 2006, 141–143. O tome Stefanica Crnojević izvještava mletački Senat tek 1460. *Sazdanje Cetinja*, 1984, 26–30.

ALBANSKO – CRNOGORSKA PODUDARANJA U SREDNJEM VIJEKU

Pelumb Džufi

Izgleda da je Milan Šufflay objasnio suštinu veza između Albanaca i Crnogoraca u srednjem vijeku, kada je tvrdio da „Zeta i ševerna Albanija su činile jedno posebno biološko lice: bile su povezane istom plastičnošću tla, istom ilirskom krvlju i istim istorijskim zgodama i nezgodama“¹. U stvari mnogi istoričari i lingvisti su došli do zaključka da u današnjoj Crnoj Gori i još dalje prema jugu, u Albaniji, prelaženje iz antikviteta u srednji vijek nije se karakterisalo etničkim obrtima, pošto je sem slovenskih doseljenika, tu bilo i mnogo ostataka starosjedilačkog stanovništva, u prvom redu Ilira².

¹ M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925, str. 52; Z. Vinski, *Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slavischen Landnahme des Balkanraums*: Simpozijum „Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena“, Sarajevo, 1969, str. 177–178. O velikom opstanku drevnog etničkog elementa, Albanaca i Vlaha, među mladim slovenskim kolonistima, govori i C. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911. (prevedeno na alb.: Tirana, 2010, str. 145).

² Među domaćim izvorima, pominjemo dva pisma pape

Stari ilirski supstrat ostao je jedna od istorijskih odredbi albansko-crnogorskih odnosa i u prvim vjekovima srednjega vijeka. Arheolozi, sa njihove strane, zapazili su kontinuitet kultura u predjelima severne Albanije i današnje Crne Gore i poslije

Gregora I, iz 591. i 593. godine, đe se govori o okupaciji Lješe (Lezha) i drugih tvrđava Ilirije (Ilirikut) od strane varvara (...*episcopos, quos e propriis locis hostilitatis furor expulerat*). U istim tim pismima izražavalo se vjerovanje da će ova okupacija biti kratkoga vijeka, kao što se u stvari na kraju i ispostavilo. Vidi: *Monumenta Germaniae Historica*, Epistolae, tom. I, Berlin, 1891, str. 69, 132. Pogledaj takođe: C. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911. Ovđe se citira prema prevodu na albanskom: Tirana, 2010, str. 145; Charles Diehl, *La civilisation balkanique à l'époque byzantine*: „Revue Internationale des Etudes Balkaniques“, 2e année, tom 3-4, Beograd, 1936., str. 377; Sima Ćirković, *Les Albanais dans les sources historiques des Slaves du Sud*, u: *Les Illyriens et les Albanais*. Academie serbe des sciences et des arts. Colloques scientifiques, vol. XXXIX. Classe des sciences historiques, vol. 10. Serie de conferences tenues du 21 mai au 4 juin 1986, réd. M. Garašanin, Béograd, 1988., str. 342–343; P. Charanis, *Observations on the History of Greece during the early Middle Age*: „Balkan Studies“ 11 (1970.) str. 23: „Za mene nema nikakve sumnje da su Albanci bili autohtoni na balkanskom poluostrvu, a koji su opstali uprkos slovenskoj invaziji“.

seobe i kolonizacije Slovena, što ovđe nije ostavilo tragove u mjeri kao u ševnim predjelima³. Kao posljedica toga, sada su se već ozbiljno pomjerile nekadašnje teze o etnogenezi ovog dijela Zapadnog Balkana, zasnovane iz jedne srbocentrične perspektive⁴. O „srpskoj“ etnogenezi naroda stare Diokleje govorila su poznata imena srpske i nesrpske nauke, kao P. Ivić, P. Vlahović, Đ. Janković, R. Novaković, D. Obolensky, H-J. Härtel, V. Popović⁵,

³ P. Mijović, *Problemi i sledovanje slavjanskih gorodov v Crnogorii*,: „Raports du IIIe Congrès International d’Archéologie Slave“, tom. 2, Bratislava, 1980., str. 274; Z. Vinski, *Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slavischen Landnahme des Balkanraums*, Simpozij „Predslavenski etnički element na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena“, Mostar 1968. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, ANUBH pos. izd. knj. 12, Sarajevo 1969., str. 189, 192–193.

⁴ Š. Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd, 1980, f. 11.

⁵ O srpskim autorima, kao što su P. Ivić, P. Vlahović, Dj. Janković i R. Novaković, koji štite srpski karakter stanovništva Duklje (Dioklea), distorzirajući i same tvrdnje Porfirigenita, videti kritiku B. Ferjančića, kojeg ćemo citirati u nastavku. U istoj poziciji kao i gore navedeni autori izgleda da stoje i: D. Obolensky, *Il Commonēalth bizantino*, Roma-Bari (Laterza), 1974., str. 142, 314; H-J. Härtel, u: F. G. Maier (Ed.), *L’Impero Bizantino*. Storia Universale Feltrinelli 13. Milano, 1974., str. 183–184; V. Popović, *Byzantins, Slaves et*

da ne govorimo o starijim autorima, Cvijić, Ćorović, Erdeljanović⁶.

Autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Épire: Villes et Peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Collection de l'École Française de Rome 77. Rome, 1984., str. 211; P. G. Papademetriou, *Thesmikes scheseis kai stadia ensomatoses ton slavikon plethysmon ste byzantine autokratia kata to dheutero miso tou 7^{ou} aiona*, u: „Byzantina“ tom. 24, Thessalonike 2004, str. 167–218. Ovaj autor ide do toga da Duklju(Zetu) obuhvata kao „istorijsko ognjište Srba“(vidi str. 173). Za kritiku Porfirogenovog „serbocentričnog“ teksta, vidi B. Ferjančića, *Dolozak Hrvata i Srba na balkansko poluostrovo. Osvrt na nova tumačenja: „Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta“ 35 (1996.)*, str. 139. U suprotnom, korektnom čitanju Porfirogenita stoje, samo Ferjančić, i: J. Ferluga, *Das byzantinische Reich und die südslavische Staaten von der Mitte des 9. Jh. Zur Mitte des 10. Jh.*: „Byzantium on the Balkans“, ed. Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1976., str. 303–305; M. Eggers, *Das De administrando Imperio des Kaisers Konstantinos VII. Porphyrogennetos und die historisch-politische Situation Südosteuropas im 9. und 10. Jahrhundert*: „Ostkirchliche Studien“ 56 (2007.), str. 40-41; O. Kronsteiner, *Gab es unter den Alpenlääen eine kroatische ethnische Gruppe?: „Wiener Slavistisches Jahrbuch“ 24 (1978.)*, str. 137-157; M. Tadin, *Les Arbanitai des chroniques byzantines (XIe-XIIe s.): Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*. Athènes,

Sada već, još od C. Jirečeka⁷ pa naposljetku do B. Ferjančića⁸, potvrdili su da gore spomenuti stav, osim

septembre 1976., tom. IV (Histoire), Athènes, 1980., str. 327–330; *Istorija Albanskog Naroda*, tom. I, Tirana, 2002. godine.

⁶ Š. Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd., 1980, str. 11 i dalje.

⁷ C. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911. (str. 150–151, prema prijevodu na albanski: *Istorija Srba*, Tirana, 2010.). Ovaj autor, čak primjećuje konfuzno korišćenje etnikona „srbin“ od strane Porfirogenita, i zaključuje da slovenski kolonisti u Južnoj Dalmaciji nijesu pripadali srpskoj grupi: Zahumci i Travuniti su kasnije pali pod zavisnost autentičnih Srba kroz dinastičke brakove. *U istoj knjizi*, str. 148–151.

⁸ B. Ferjančić, *Dolozak Hrvata i Srba na balkansko poluostrvo. Osvrt na nova tumačenja*, u: „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta“ 35 (1996.), str. 139. U suprotnom, korektnom čitanju Porfirogenita skloni su, samo Ferjančić i J. Ferluga, *Das byzantinische Reich und die südslavische Staaten von der Mitte des 9. Jh. Zur Mitte des 10. Jh.*: „Byzantium on the Balkans“, ed. Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1976., str. 303-305; M. Eggers, *Das De administrando Imperio des Kaisers Konstantinos VII. Porphyrogenetos und die historisch-politische Situation Südosteuropas im 9. und 10. Jahrhundert*, nē: „Ostkirchliche Studien“ 56 (2007.), str. 40-41; O. Kronsteiner, *Gab es unter den Alpensläeën eine kroatische ethnische Gruppe?*: „Eiener Slavistisches Jahrbuch“ 24 (1978.), str. 137–157; M. Tadin, *Les Arbanitai*

predrasuda sa nacionalističkom pozadinom, proističe uglavnom iz jedne pogrešne interpretacije informacija koje u X vijeku daje Vizantijski car i historičar Konstantin Porfirogenit. Uistinu, ovaj ne uključuje Diokleju u okvir teritorija, đe car Herakle (610–641) dozvoli doseljavanje slovenske populacije, a još manje onih srpskih. Po Porfirogenitu, Dalmacija, do Kotorskog zaliva (Dekaterion) „se naseljavala slovenskom populacijom“, dok Diokleja, nastavi da bude pod vizantijskom orbitom, sada već u susjedstvu sa slovenskim zemljama Srbije, na istoku, a Zahumlje, Travunija, Kanaliti, na ševeru⁹. Ova različita dinamika stoji na temelju čvrstog identiteta koji je Diokleja dostigla stvoriti još od ranog srednjeg vijeka. Svakako, shodno današnjim izvorima, niko nije u stanju da izvrši neku procjenu u vezi sa etničkim odnosima na ovoj strani Balkana. Sigurno nije bilo najezde Slovena. Naprotiv, dokazalo se da je u VI–VII vijeku, u Diokleji (Prevalitani) i u primorskom pojasu današnje Albanije, primjetno povećanje autohtonog elementa sa novim došljacima iz drugih ilirskih krajeva sada već zauzetih od Slovena¹⁰.

des chroniques byzantines (XIe-XIIe s.): Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines. Athènes, septembre 1976., tom. IV (Histoire), Athènes, 1980., str. 327–330.

⁹ Const. Porphyrogeneti, *De administrando imperio*, bot. G. Moravscik, Budapest, 1949., 139, 152–153.

¹⁰ J. Ferluga, *Drač i njegova oblast od VII do početka XIII vijeka*, u: „Glas“ 343, knj. 5 (1986.), str. 68–69; B. Grafenauer, *Proces naseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u istočne*

Hrišćanstvo je u ovim krajevima Balkana jedan drugi element kontinuiteta¹¹. Ono počinje ovđe još od vremena apostola¹². U VI vijeku, Kosmas ubraja Ilire među hrišćanske narode¹³. Još od IV–VI vijeka, kao i u Dalmaciji, u ovim krajevima primjećuje se velika raširenost imena hrišćanskih svetaca¹⁴. Za spomenuti je i širenje kulta prvih hrišćanskih martira mučenika, Svetog Srđa

Alpe, na: Simpozijumu, Sarajevo 1969., str. 48 i dalje, prema citatu: B. Ferjančića, *Invasions et installation des Slaves dans les Balkans: Villes et Peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*. Collection de l'École française de Rome 77. Rome 1984., str. 103; A. Meksi, Podaci o ranoj srednjovjekovnoj albanskoj istoriji (*Të dhëna mbi historinë e hershme mesjetare shqiptare*): „Iliria“, Tirana, 1989., br. 1, str. 117.

¹¹ S. Ćirković, *Les Albanais dans les sources historiques des Slaves du Sud*, str. 345.

¹² J. Zeiller, *L'expansion du christianisme dans la péninsule des Balkans*: „Revue Internationale des Études Balkaniques“, I année, tome 1–2, Beograd, 1935., str. 414.

¹³ J. P. Migne, *PG*, 88, str. 169; K. Dieterich, *Byzantinische Quellen zur Länder-und Völkerkunde*, tom. II, Leipzig, 1912., str. 18–19.

¹⁴ M. Šufflay, *Die Kirchengestände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchzone im katholischen Damme*, u: *Illyrisch-Albanische Forschungen*, München und Leipzig, 1916., str. 256; C. Jireček, *Das christliche Element in der Topographie der Balkanländer*: Wiener Sitzungsberichte, str. 9 i dalje.

i Baka, čiji centar postade poznati benediktinski manastir u slivu rijeke Bojane¹⁵. Isto toliko raširen je bio i kult Svetog Đorđa, Svetog Mihajla, Sv. Nikole. Vrlo specifičan za albansko-crnogorski areal bio je kult Svetog Jovana Vladimira, koji se proširio do Drača i dalekog Elbasana. Do modernih vremena, u čast ovog sveca organizovala se u Krajini, na dan Svete Trojice, procesija „Krajinskog krsta“¹⁶. Učestvovanje u njoj, kako pravoslavnih vjernika, tako i onih katoličkih i muslimanskih, govori o davnašnjem istorijskom sastajalištu svih tih zajednica¹⁷.

¹⁵ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, 2. Teil, Wien, 1903., str. 57–58; *Po ai, Geschichte der Serben* (prevod na alb.), str. 212.

¹⁶ C. Jireček, *Geschichte der Serben*, str. 240–241 prijevoda na albanskom; M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, str. 99.

¹⁷ Široko rasprostranjen, posebno u gradovima, bio je i kult Svetog Stefana, što se približno povezuje njihovim padom pod srpsku okupaciju, u XII vijeku. Statuti Skadra i Bara ukazuju nam na dan Svetog Stefana, kao jednu referentnu tačku ekonomskog i društvenog (socijalnog) života ovih gradova. U Skadru, gradska katedrala je nosila ime Svetog Stefana. Tu, svake godine, u prisustvu velikog broja vjernika „desila bi se neka o od čuda Svetog Stefana“ (*ecclesia Scutarensis, que in honorem beati Stephani prothomartiris gloriosi dicitur, et in qua ob honorem ipsius prothomartiri nonnulla miracula Christifidelibus ad eam confluentibus altissimus operatur*): A. Theiner, *Vetera Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia*, t. I (1198–1549), Romae, 1863., br. 286.

Impresivna sličnost između statuta Budve, Bara, Ulcinja i Skadra govori o sličnim ekonomskim, socijalnim i kulturnim okolnostima i u gradovima današnje Crne Gore i ševerne Albanije¹⁸. Dovoljno je šetiti se da se razne institucije uključujući i osvetu (*vendetta*, *urazba*) tretiraju istim pojmovima, kako u statutu Budve tako i u statutima Skadra¹⁹. U albansko-crnogorskom arealu, fenomen osvete bio je bez sumnje još jedan pokazatelj veza gradova sa njihovim gorštačkim (malisorskim) hinterlandom, odakle i vodi porijeklo ovaj fenomen. Sigurno, u visiji (malesiji), osveta je postojala u svom obliku sa ekstremima, one krvne osvete kao oblik rješavanja neprijateljstva. Nje se niko nije mogao spasiti, pa ni mjesni dostojanstvenici. Tako se 1414. godine princ Balša III morao čuvati kao svaki obični hrišćanin od osvete plemena Hot sa kojima „je pao u krvnu osvetu“ (*quia manus posuit in sanguine eorum*)²⁰.

¹⁸ *Statuto di Budua*, u: S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, 5 knjiga, Beograd, 1912., str. 44-75; S. Marković, *Lo statuto di Antivari (sec. XIV)*: „Studi Veneziani“ n.s., 54 (2007), str. 239-278; A. Pertusi, *Per la storia di Dulcigno nei secoli XIV-XV e dei suoi Statuti cittadini*: „Studi Veneziani“ 15 (1973), str. 213-271; O. J. Schmitt, *Un monumento dell'Albania medievale*: L. Nadin (ed.), *Statuti di Scutari*, Roma (Viella) 2002, str. 30-31;

¹⁹ *Statuto di Budua*: S. Novaković, *Zakonski spomenici*, str. 66; L. Nadin, *Statuti di Scutari*, str. 156.

²⁰ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des*

Interesantno je da u prizmi ove stare albanske zakonske (kanunske) norme, vidi neprijateljske odnose Albanaca ševernjaka sa srpskim Nemanjićima 1331. godine barski biskup Guljelm Adami ²¹.

S kraja XI vijeka, sa Kekaumenosom, mjesta Diokleje su počela da se nazivaju imenom „Zenta“ (Genta,

Croisades au XVe siècle, tom. I, Paris, 1896., str. 254; G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balscidi*, (izdanje na alb. 2009.), str. 332–333. „U krvnoj osveti“ bio je Balša III, 1413., i sa Šestanima iz brđankog dijela Bara. Zapravo, on je bio naredio da se otkine jedna noga i jedna ruka dvojici braće iz Šestana poslije uspostavljanja veza sa Venecijom (N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 212-213). Ovo je znak da su i „politički“ odnosi na ovim prostorima bili obuhvaćeni pravilom krvne osvete kao što 1332. potvrđuje i Guljelma (Guljelmi i Adës), koji u prizmi „krvne osvete“ vidi i odnose Albanaca sa njihovim okupatorima, Srbima: „*ipsi omnes et ipsorum singuli in predictorum Sclavorum sanguine manus suas crederent consecrare*“, shih: Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, në: *Recueil des historiens des Croisades. Documents Armeniens*. Tome II, Paris, 1906., str. 484.

²¹ „*Et quia dicti, tam Latini quam Albanenses, sub jugo importabili et durissima servitute illis odiosi et abhominandi Sclavorum dominii sunt oppressi... ipsi omnes et ipsorum singuli in predictorum Sclavorum sanguine manus suas crederent consecrare*“. Vidi: Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, str. 484.

Zeta)²². U to vrijeme Zeta se prostirala od Kotorskog zaliva do uliva Bojane, đe se nalazio manastir Svetog Srđa i Baka²³. Bila je sama srž velikog trokuta Ragusa – Ulcinj – Prizren, đe se prema Šufflaju, u srednjem vijeku ostvarila albansko-slovenska etnička simbioza²⁴. U ovim krajevima, u XIV vijeku, „živjeli su hrišćani koji su govorili razne jezike“²⁵. Preko ostataka romanizovanog stanovništva, na koje podseća Porfirogenit u X vijeku i potvrđuje Gulelm Adam u XIV vijeku²⁶, masu

²² Kekaumenos, *Strategicon*, ed. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, St. Petersburg, 1896., str. 27.

²³ „*a panaiuro Sancti Sergii de Zenta*“, u: L. Thallóczy-C. Jireček-M. Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, tom. II, Wien, 1918., br. 344, str. 80.

²⁴ M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Wien und Leipzig, 1924. (objavljeno na alb.: Tirana, 2009., str. 75); M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925., str. 75; S. Čirković, *Les Albanais dans les sources des Slaves du Sud*, str. 351.

²⁵ „*que a fidelibus christianis diversarum linguarum inhabitantur*“. Riječ je o pokrajinama Konavle, Trivuna, Dražavica, Ressian, Budua, Lastua, Prizren, Novobrdo, Trepča, Breschova, Rudnich.

²⁶ Const. Porphyrogeneti, *De administrando imperio*, str. 153; Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum: Recueil des Historiens des Croisades: documents arméniens*, tome II, Paris, 1906., str. 483.

stanovništva Diokleje u srednjem vijeku su činili bez sumnje Sloveni i Albanci²⁷. Što se Albanaca tiče, oni rezultiraju kao većina u gradovima, ali i u njihovom hinterlandu²⁸. U visijama (brdima), sami ili pomiješani sa slovenskim elementom²⁹, Albance nalazimo kod plemena Kraina³⁰, Hoti³¹, Đuraši, koji se kasnije nazvaše

²⁷ M. Šufflay, *Die Kirchezustände*, str. 234.

²⁸ Brokardi, 1332. god., kada govori o gradovima Bar, Kotor, Ulcinj, Svač (Shas), Skadar i Drišt, dodaje da „čitavo stanovništvo (Barske) biskupije, izvan zidina ovih gradova, je albansko“ (*populus vero earum sunt Albanenses in tota ipsarum diocesi extra muros*).

²⁹ Selami Pulaha, Registar Skadarskog sandžakata iz 1485.god., I, Tirana, 1974., str. 33–34.

³⁰ „А отъ Кранискнхъ Арваиасъ Плачке“, privilegija srpskog kralja Uroša III za manastir Svetog Nikole na ostrbu Vranjina, oko 1322.godine: AD I 679. Vidi i: N. Jorga, *Notes et extraits*, II, 478 (*Craynensi in Albania*). Registar Skadarskog sandžakata iz 1485.godine, odražava za Krajinu jednu mješovitu antroponimiju, albansku i slovensku. Vidi: S. Pulaha, *Defter Skadarskog sandžakata 1945 (Defteri i Sanxhakut Shkodrës 1485.*, str. 143–145.

³¹ N. Jorga, *Notes et extraits*, tom. I, str. 224, 250, 254; M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, str. 61 (v. 1434: *Junch Hoth iam dominus in partibus Albanie*).

Crnojevići³², Šestani³³, Tuzi³⁴, Bitidosi³⁵, Mataguži³⁶,

³² 1410. godine, starješina ovog plemena, Đurđe Jura (Gjergj Jura), i njegov brat, Aleksa (Aleksi), nazivaju se „albanci“ (N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 181). 18 oktobra 1403. govori se „*possendi tractare cum Jurassevich et aliis Albanensibus*“ (AD II 741, bilježeno). U jednom slovenskom dokumentu iz tog vremena (1404.), oni se zovu: „Đurđe i Lêš Đurašević“ (AD II 788 (bilješka 3). Da su Đuraši (Gjurashët) bili Crnojevići, ovo potvrđuje i jedan dokument iz ovog perioda: „*Zernovichi chiamadi Giurazy*“ (S. Ljubić, *Listine o odnosajih južnoga mletačke republike*, Zagreb, 1868–1891, tom. IX, 303). U periodu 1421–1430, dokumenti Venecije i Raguze govore o „*domino Goicino Crnoievich*“, za kojeg kažu da je bio „*domino in Albania*“ i da je bio Albanac (*Goyzino Albanensi*). Vidi: N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 532; II, 191, 232; L. Thalloczy – C. Jireček, *Zwei Urkunden aus Nordalbanien*, u: *Illyrisch-Albanische Forschungen*, München und Leipzig, 1916., str. 141. 1 januara 1428., Senat Venecije je odbio da daje venecijansko državljanstvo braći Đurđu (Gjergj) i Aleksi (Aleks) Đuraš, „*nobilium Zente, partium Albanie*“, imajući u vidu da su bili obuhvaćeni kao srpski državljani u Traktatu iz 1426. god. sa despotom Đurđom Brankovićem (S. Ljubić, *Listine*, IX, 10; N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 465).

³³ N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 212–213; M. Jačov, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*, tom. II, Città del Vaticano, 1992, br. 325, str. 5. Osmanski registar (defter) Skadarskog sandžakata, za na-

Dajči³⁷, ili kod Pipera³⁸, Bratonožića, Bjelopavlića i Kuči³⁹. Odnos između Slovena i Albanaca se mijenjao na dinamičan način tokom vjekova.

hiju Šestanskih brda nudi jednu može se reći potpunu albansku antroponimiju, sa imenima kao što su Đon (Gjon), Ded, Đin (Gjin) Maro, Nik, Mark, Petar (Pjetër), Palj(Pal), vidi: S. Pulaha, Defter-registar Skadarskog sandžakata iz 1485. (*Defteri i sanxhakut të Shkodrës 1485*), str. 138,139.

³⁴ N. Jorga, *Notes et extraits*, I, str. 228-229. Defter-registar Skadarskog sandžakata iz 1485., predstavlja jednu potpunu albansku antroponimiju njegovih stanovnika (Ljeka – Lek, Djon – Gjon, Kolja – Kol, Nik, Ded, Barloš – Bardhosh, Palj – Pal, Leš – Llesh, Marin, Petar – Pjetër, Progon, Jak, Tanuš – Tanush, Kaljuš – Kalush). Vidi: S. Pulaha, Defter-registar Skadarskog sandžakata iz 1485. (*Defteri Sanxhakut Shkodrës 1485*), str. 152– 154, 397.

³⁵ Takođe i kod; M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, str. 60.

³⁶ N. Jorga, i na tom mjestu, str. 285.

³⁷ Na istom mjestu.

³⁸ Kod Piprane, 1485. god., nalaze se kombinacije tri elemenata: albanskog, slovenskog i vlaškog. Vidi: S. Pulaha, Defter-registar Skadarskog sandžakata iz 1485. (*Defteri Sanxhakut Shkodrës 1485*), str. 38.

³⁹ Relacija Marina Bolice, iz 1614.god.: „*Del rito romano, n. 490 Chuzzi Albanesi*“ (I. Zamputi, *Relacione*, I, str. 272). U Defteru-registru Skadarskog sandžakata iz 1485. god., pominje se jedno veliko selo sa nazivom Kuči (Kuç), čiji stanovnici u

Još u XIV vijeku uočavaju se tragovi jednog procesa koji će voditi do ublažavanja etno-kulturnih razlika i do asimilacije čitavih grupa stanovništva, proces koji je posebno napredovao tokom osmanske vladavine⁴⁰.

većini imaju jasna albanska imena, kao što su Đon – Gjon, Kolja – Kol, Paljo – Pal, Đorđe – Gjergj, Đin – Gjin, Deda – Dedë, Ljeka – Lek, Marin, Nikola – Nikollë itd. Vidi: S. Pulaha, Defter-registar Skadarskog sandžakata iz 1485. (*Defteri Sanxhakut Shkodrës 1485*), str. 386. Godine 1652.: „*Ma favellando delle quattro popolationi de Piperi, Brattonisi, Bielopaulouicchi e Cuechi, liquali et il loro gran ualore nell'armi danno segno di esser de sangue Albanese e a tale dalli Albanesi sono tenuti*“, vidi: T. Lewicki, *Un manuscrit inconnu du XVIIe siècle concernant l'Albanie et l'histoire des missions franciscaines dans ce pays*, extrait de la „Revue des Études Islamiques“, année 1948., Paris (Librairie orientaliste Paul Geuthner), 1949., str. 57.

⁴⁰ Defter-registar Skadarskog sandžakata-*Defteri Sanxhakut Shkodrës (1485)*, ilustruje dosta dobro fenomen konvertovanja iz katoličke vjere u pravoslavnu, pored toga to prati i promjena imena, u područjima Peći, Žabljaka, Krajine, itd. Vidi: S. Pulaha, Defter –registar Skadarskog sandžakata iz 1485. (*Defteri Sanxhakut Shkodrës 1485*), str.. 41; Titos Jochalas, *Testi greco-albanesi editi ed inediti*. Centro Internazionale di Studi Albanesi. Estratto dell'Annuario 1966-1967 del Centro Internazionale Studi Albanesi, Palermo, 1967., str. 11.

Ovu će značajku potvrditi jedan franjevački tekst iz XVII vijeka. Nakon što se ustvrđuje da su plemena Piperi, Bratonožići, Bjelopavlići i Kuči bili Albanci, dodaje se da: „*ipak, pošto gotovo svi oni prate srbijanski (pravoslavni) ritual i upotrebljavaju ilirski (albanski) jezik, vrlo brzo će se moći nazivati više Slovenima, nego Albancima*“⁴¹. Kod etničkog ambigviteta ovoga vremena, sigurno ima osnovu i legenda o zajedničkom porijeklu Crnogorskih plemena⁴².

Plod stare obdarenosti za državotvorstvom u ovom dijelu Zapadnog Balkana, bio je i stvaranje kneževine Diokleje, potvrđene još u X vijeku. Pošto je uspjela da se odcijepi od Vizantijskog carstva, ova kneževina uspijeva stvoriti svoj identitet sve više nezavisan i u odnosima koliko sa stratezima vizantijskog Drača, toliko i sa bugarskim carevima, sa Raškim županima, ili sa čelnicima Travunije i Zahumlja, ili i sa normano-vizantijskom vlašću Pulje. U posebnim momentima, kakvi su

⁴¹ „*nulla di meno essego quasi tutti del rito seruiano, e di lingua Illirica, ponno più presto dirsi Schiavoni, ch'Albanesi*“, vidi: T. Leëicki, *Un manuscrit inconnu du XVIIe siècle concernant l'Albanie et l'histoire des missions franciscaines dans ce pays*, extrait de la „Revue des Études Islamiques“ année 1948, Paris (Paul Geuthner), 1949., str. 57.

⁴² M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, str. 59; A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia*, tom. II, str. 218.

bili oni iz vladavine Stefana Vojislava i Konstantina Bodina, Diokleja je uspjela da razvija i ekspanzionističku politiku u svim pravcima, posebno u pravcu vizantijske teme Drača. Ljetopis Popa Dukljanina govori da su oko polovine XI vijeka sinovi Stefana Vojislava uspjeli osvojiti „svu zemlju Dračana do rijeke Vjosa“⁴³. Dok, za vrijeme Konstantina Bodina, oko 1085. godine, ovaj ponovo uspijeva spojiti „zemlju Dračana“, uključujući i grad Drač, sa njegovom kneževinom Dioklejom⁴⁴. Što bi značilo pripajanje čitave teritorije veoma značajne istoimene vizantijske teme. S druge strane, Diokleji su proširili svoju vlast i u Travuniji i Zahumlju, na ševeru⁴⁵.

Po Kekaumenosu, dukljanski knez, Stefan Vojislav, bio je „srpski Travunjanin“ (γώποϊου έποίησευ ώ Τριβούνιος ώ Σέρβος)⁴⁶. Skilica naziva Stefana Vojislava „srpski arhont“ (ώ τ , υ Σέρβουσ όρχου), onako kako naziva i njegovog nasljednika, Mihaila, „poglavar Tri-

⁴³ F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Srpska Akademija Nauka, Beograd-Zagreb, 1928, str. 353.

⁴⁴ „tulit atque obtinuit totam terram Duracinorum et ipsam civitatem Durachium“, vidi: F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, str. 361.

⁴⁵ An. Komnena, *Alexias*, ed. L. Scopen, Bonnae, 1839., str. 141; F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, str. 353, 356.

⁴⁶ Vidi: Kekaumenos, *Strategicon*, ed. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, St. Petersburg, 1896., str. 25. Joannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, rec. J. Thurn, Berlin-New York, 1973., str. 408.

bala i Srba“ (Τριβαλλ, υ μαω Σέρβωυί έ ρχηγός)⁴⁷. Ovde se naslanjaju, bez sumnje, razni naučnici, koji su šćeli prikazivati Diokleju kao „srpsku državu“. Sada, još od M. Rambauda, do C Jirećeka, G. Moravscika pa do A. Toynbee, upozorili su o netačnostima koje sadrže djela vizantijskih autora što se tiče etno-geografskih naziva⁴⁸.

Ne bih htio oduljiti sa citiranjem primjera pogrešne upotrebe samog naziva „Srbin“ za „Slovena“, i naziv „Sloven“ za „Dukljanca“, „Albanac“ za „Slovena“ ili „Romanac“ za „Albanca“. Ali ću preći u jedan značajni istorijski momenat, kao što je aneksija Diokleje od strane Stefana Nemanje, oko 1198. godine.

Sigurno, ovo je i krunisanje jednog dugog pritiska koji se vršio nad Dioklejom (Dukljom) od strane Raške, na istoku. Nema sumnje, u ovom slučaju se radi o istinskoj okupaciji, a ne o nekoj vrsti mirnog „Anschluss-a“ (pri-pajanja) jedne male „srpske“ države jednoj većoj isto tako „srpskoj“ državi. Ovo nam jasno prikazuje život Stefana Nemanje. Prema ovom izvoru, Raški kralj, osim

⁴⁷ Joannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, rec. J. Thurn, Berlin-New York, 1973., str. 408.

⁴⁸ M. Rambaud, *L'empire grec au dixième siècle*, Paris, 1870., str. 210; C. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911. (str. 148–151, prema prevodu na albanskom: *Istorija Srba*, Tirana, 2010.); G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, str. 363; A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London, 1973., str. 581.

Kotora koga odredi za svoje sedište, sve ostale gradove Diokleje: Danju, Sardu, Drišt, Skadar sa Rozafom, Šas, Ulcinj i „slavni grad Bar“ poravna sa zemljom „pretvarajući njihov nekadašnji sjaj i slavu u pravu pustoš, tako da bi njihovo ime zauvijek nestalo iz ovih krajeva“⁴⁹. Što se tiče starošćelačkog stanovništva, Život Stefana Nemanje nam govori da je ono „pošteđeno da bi sa strahom služilo njegovoj (Nemanjinoj) vlasti i da bi platilo dažbine“⁵⁰. Dakle, Nemanjini Srbi su se ponašali u Diokleji kao sa jednom stranom, neprijateljskom zemljom, đe su oni prisilno nametnuli zakon i vlast. Kasniji podaci iz XIII–XIV vijeka, a koji pripadaju pogotovo vjerskim odnosima u Crnoj Gori i u ševernoj Albaniji, jasno govore o razvlašćivanju domaćih velikodostojnika, zapošedanju crkava i išćerivanju sveštenika, nasilnim prekrštavanjima i promjenama imena, stvari koje su imale

⁴⁹ S. Hafner, *Stefan Nemanja nach den Viten des hl.Sava und Stefans des Ersgekrönten*. Serbisches Mittelalter: Altserbische Herrscherbiographien, Graz-Wien-Köln (Styria Verlag), 1962., str. 88. Vidi i: S. Ćirković, *Istorija Crne Gore*, tom. II, Titograd, 1970., str. 3. Poslije razaranja koje su pretrpjeli pomenuti gradovi od strane Srba u kasnijim vremenima: 1356.godine, kaže se za Drišt (Drishtin): *ab ipsius regni scismaticis quasi totaliter dissipatum*. Vidi: A. Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, br. 320 e 355, str. 236 i 259.

⁵⁰ S. Hafner, *Stefan Nemanja nach den Viten*, str. 88.

svoju ulogu i u procesima kulturne i etničke asimilacije što su se uočile još u ovom periodu⁵¹.

Za proces posrbljavanja kroz promjenu vjere govori se i u Stautima Budve⁵², dok nam prethodno navedeni

⁵¹ O tome se govori u jednom anonimnom izvještaju iz 1308. godine, u izvještaju Brokarda (1331.) ili i u drugim žalbama Rimskih papa koje su uputili prinčevima Nemanjića u XIII-XIV ili u samom Zakoniku Stefana Dušana. Vidi: O. Gôrka, *Anonymi descriptio Europae Orientalis*, Cracoviae, 1916., str. 31; Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, nē: *Historiens des Croisades: Historiens Armeniens*, vëll. II, Paris, 1906., str. 484–485; A. Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, br. 181 i 280, str. 129 i 215; A. Theiner, *Monumenta Hungarica*, I, str. 734–5; II, str. 8–17; *lois et ordonnances du tzar Etienne*: A. Bouè, *La Turquie d'Europe*, tom. 4, Paris, 1840., str. 427; St. Novaković, *Zakonik Stefana Dušana*, Beograd, 1898, str. 153–154; C. Jireček, *Geschichte der Serben*, str. 407–408 (objavljeno na albanskom, str.449–450); P. Xhufi, *Arbanaške dileme (Dilemat e Arbërit)*, Tirana, 2006., str. 273–282. O pojavi ponovnog kršćenja katolika i Vizantijskom Carstvu u XIV-XV vijeku, vidi: T. Kolbaba, *On the closing of the Churches and the rebaptism of Latins*: „Byzantine and Modern Greek Studies“ br. 29/1 (2005), str. 48.

⁵² „...se il figliolo diventasse heretico o scismatico della fede romana“, vidi: *Statuto di Budua*, u: S. Novaković, *Zakonski spomenici*, str. 64.

primjer plemena Kuči, Pipera, Bratonožića, Bjelopavlića daje jasan primjer ovog procesa⁵³.

Zajedno sa zavidnim geografskim položajem, Zeta je donijela srpskim Nemanjićima još jednu delikatnu problematiku, bivajući uglavnom jedna katolička zemlja, sa posebnim vezama sa Papom i sa katoličkim zapadom. Zato, za jednu političku konjukturu, kraljevi Nemanjića su morali da priznaju Crnoj Gori specijalni status. Tokom vladavine cara Stefana Uroša I (1252–1284), ovaj povjeri upravljanje Zetom svojoj ženi, katoličkoj francuskinji Heleni. Za vrijeme njene vladavine, Zeta je dobila izgled jedne pod-carevine (vice-regnum) sa vidljivom autonomijom u odnosu sa Raškom. Helena izgradi posebne odnose sa starošedeocima, ostavljajući uopšte dobar utisak, ali i sa ostalim državama, diferencirajući se vidno od tradicije srpskih Nemanjića. Za ilustraciju možemo spomenuti tople odnose koje je ona imala sa katoličkim stanovništvom Zete, obuhvatajući i ono albansko, ili sa Republikom Raguzom, dok je njen suprug, srpski kralj Uroš I, bio u konfliktnim odnosima sa njima⁵⁴.

⁵³ M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, str. 77; T. Lewicki, *Un manuscrit inconnu du XVIIe siècle concernant l'Albanie et l'histoire des missions franciscaines dans ce pays*, extrait de la „Revue des Études Islamiques“ année 1948., Paris (Paul Geuthner), 1949., str. 57.

⁵⁴ Tako, 1268. godine Helena je obećala izaslanicima Raguze, da će ona zaštititi njihov grad i da bi s njima iako bi

Osvjedočene su njene direktne veze sa rimskim Papom, sa napuljskim Kraljem, sa Republikom Raguzom, sa bugarskim Kraljem⁵⁵. U srednjovjekovnoj srpskoj kraljevini Nemanjića, koja se pretvorila u zemlju persekucije za katoličke vjernike, ova katolička princeza se potrudila da pretvori Zetu u jednu zaštićenu zonu katolicizma, i još više, u neku bazu za dalje širenje katolicizma u dubini ortodoksnog Balkana. Uistinu, iz jednog pisma pape Nikole IV od 20. marta 1291., saznajemo da je Zetska gospođa preuzela na sebe zadatak da ubijedi bugarskog Kralja da predje u katoličku vjeru⁵⁶. Ne slučajno, papa Nikola našao je priliku da uveliča marljivost gospođe Helene, koja ne samo što je „ona sama sačuvala s ljubavlju i posvećenosti katoličku vjeru, već nije prestala da to prenosi i drugima, proširujući još dalje njene granice“⁵⁷. U stvari, Rimaska crkva, dok je

srpski car, njen suprug, krenuo sa svojom vojskom protiv Raguze. Vidi: K. Jireček, *Geschichte der Serben*, (prevod na alb.), str. 363.

⁵⁵ AD I 514, 520, 544, 559; D. Farlatus, *Illyricum Sacrum*, tom. VII, Venetiis, 1817, str. 52-53.

⁵⁶ „*ut magnifico Principi Georgio Imperatori Bulgarorum Illustri, cum quo super reductione ipsius ad devotionem sacrosanctae Romanae Ecclesiae, ac ad Fidei catholicae unionis proponis habere colloquium hac aestate*“, D. Farlatus, *Illyricum Sacrum*, VII, Venetiis, 1817., str. 53.

⁵⁷ D. Farlatus, *Illyricum Sacrum*, Venetiis, 1817., str. 52.

politički tretirala kraljicu Helenu u istom planu sa Vizantijskim Carstvom i sa srpskim Kraljem⁵⁸, u vjerskom pogledu smatrala ju je produženom rukom katoličke crkve u ortodoksnjoj hemisferi Balkana. Ne bez razloga, 17. novembra 1303. godine, papa Benedikt XI proglasio je da Helenu i njenu vladavinu stavlja pod zaštitu Katoličke crkve⁵⁹.

Svakako, ne treba zaboraviti da vjenčajući se sa katolikinjom Helenom i delegirajući joj za 40. godina starješinstvo nad Zetom, kralj Stefan I Uroš je uradio pametne poteze, s jedne strane da bi privukao starošćidilačko i katoličko stanovništvo, dok s druge strane da bi amortizovao tu sudaranja sa Papinstvom i katoličkim zapadom. Nije slučajnost, da se baš nakon nestanka sa scene Uroša I i Helene (1314.), Zeta pretvara u pozorište grubih političkih, etničkih, vojnih i vjerskih konflikata⁶⁰,

⁵⁸ Tako, 18. novembra 1303. god., papa Benedikt XI poverava Heleni istu odgovornost za zaštitu katoličkog sveštenstva na Balkanskim prostorima, kao i vizantijskog cara Andronika II i srpskog kralja Uroša II (AD I 554).

⁵⁹ „*personam tuam et regnum predictum cum civitatibus, castris, terris, villis et bonis aliis...sub beati Petri et nostra protectione suscipimus*“. Isto ponavlja i Papa Klement V u novembru 1307. godine. Vidi: A. Theiner, *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, t. I (1216–1352), Roma, 1859, br. 648, 661.

⁶⁰ Pod vlašću Stefana II Uroša (1296–1321) i Stefana Dušana (1331–1355) sve prisutniji su znaci progona kalotika, o

i u objektiv krstaških ratova katoličkog Zapada⁶¹.

Nakon više od 150. godina vladavine srpskih Nemanjića, u drugoj polovini XIV vijeka Zeta se ponovo vraćala tradiciji državnosti nekadašnje države Diokleje. Nosilac njene obnovljene nezavisnosti bila je dinastija Balšići. Postavljanje vladavine Balšića u Zeti ostvarilo se kao čin podjele i neprijateljstva sa nasljednicima Stefana Dušana 1368. godine. Baš te godine, srpski car Stefan Uroš nazva „svojim odmetnikom“ zetskog vladara Đurđa I Balšića⁶². I iste godine, braća Balšići su primljeni kao građani Raguze, i godinu dana kasnije, i kao građani Venecije⁶³.

okupaciji kalotiličkih crkava i njihovom pretvaranju u pravoslavne crkve, o nasilnom ponovnom krštenju katoličkog stanovništva Zete i Kosova, Vidi: A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia*, t. I: 1198–1548, Romae, 1863., br. 179, 280, 320; A. Theiner, *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, t. I (1216–1352), Romae, 1859., br. 1264; t. II, br. 16; tom. IV, Paris, 1840., f. 427; St. Novaković, *Zakonik Stefana Dušana*, Beograd, 1898., str. 153–154; P. Xhufi, *Arbanaške dile (Dilemat e Arbërit)*, Tirana, 2006., str. 267–282.

⁶¹ A. Theiner, *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, **tom.** I (1216–1352), Romae, 1859, br. 1264, str. 831; AD I 648, 649 i 650.

⁶² C. Jireček, *Srpski car Uroš, kralj Vukašin i Dubrovčani*: Zbornik Konstantina Jirečeka. Srpska Akademija Nauka. Knj. II, Beograd, 1959, str. 371.

⁶³ G. Gelchich, *Zeta*,; AD II 159. Shih: AD II 161.

Ovim se označavala jedna nova naklonost u odnosima i savezima, različita od onih koja su karakterisala vladavinu srpskih Nemanjića. Naklonost, koja se vrlo brzo krunisala, 29. januara 1369. godine, ponovnim vraćanjem Balšića u katoličku vjeru⁶⁴.

Balšići su bili tipični produkt njihove zemlje. Ondašnji dokumenti opisuju ih kao furiozne i grube (*uomo furioso che non possiede rason*)⁶⁵. Sa njihove strane, Raguzani su istakli „albanske običaje“ (*costumi albanesi*) Balšaja (Balšića)⁶⁶. Među njima se može obuhvatiti divlja osveta prema njihovim protivnicima, pa makar ovi bili i sveštenici, ili padanje u krvnu osvetu sa prvacima njihovih protivnika, kakav je bio slučaj sa Hotima (*quia manus posuit in sanguine eorum*)⁶⁷.

⁶⁴ A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, br. 362.

⁶⁵ G. Gelcich, *Zeta*, str. 106. Vidi i: N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 290: o Balši III, 1419: *exosus suismet*.

⁶⁶ J. Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke Republike*, Beograd, 1935., citirano po: S. Ćirković, *Les Albanais dans les sources des Slaves du Sud*, str. 356.

⁶⁷ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, tom. I, Paris, 1896., str. 254; G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balscidi*, (objavljeno na alb. 2009.), str. 332–333. „U krvnoj osveti“ bio je Balša III, u 1413., i sa Šestanima iz brđanskog dijela Bara: zapravo, on je bio naredio bio da se otkine jedna noga i jedna ruka dvojici

Jednom „starom nacionalnom običaju“ pripisuje Jelčić i način na koji se prelamala kod Balšaja (Balšića) institucija zajedničkog vladanja⁶⁸. Ovo susrijećemo sigurno u Vizantiji i u srednjovjekovnoj Srbiji. Ali dok se ovdje, zajedničko vladanje ostvarilo na očinskoj liniji, to znači posredstvom povlačenja u pravcu države starijeg sina,

braće iz Šestana, poslije uspostavljanja veza sa Venecijom (N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 212–213). Znak ovaj, da su i „politički“ odnosi na ovim prostorima bili obuhvaćeni pravilom krvne osvete, kao što 1332. potvrđuje i Guljelma (Guljelmi i Adës), koji u prizmi „krvne osvete“ vidi i odnose Albanaca sa njihovim okupatorima, Srbima: „*ipsi omnes et ipsorum singuli in predictorum Sclavorum sanguine manus suas crederent consecrare*“, vidi: Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum: Recueil des historiens des Croisades. Documents Armeniens. Tome II, Paris, 1906.*, str. 484.

Drištanski franjevački biskup se proganja 1412. godine, od Balše III, kao pristalica Venecije. Njegov podređeni, abati Andrea Sporo iz Svetog Jovana (Shën Gjoni) pretrpio je mnogo gore, nakon što je ubačen u zatvor i zadržan „*in compedibus ferreis*“, od albanskog vladara. Takođe saznajemo da 1414. godine, princ Balša III je trebao da se krije kao svaki obični hrišćanin, od krvne osvete plemena Hoti, sa kojima „je zapao u krvnu osvetu“ (*quia manus posuit in sanguine eorum*). Vidi: N. Jorga, *Notes et extraits*, I, 310.

⁶⁸ G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balcidi*, Spalato, 1899., str. 31 (izdanje na alb. 2009., str. 33).

koji je postao i prijestolonasljednik, kod Balšaja (Balšića) vidimo da se zajedničko vladanje ostvarivalo na bratskoj liniji, to znači bili su braća, svi oni koji su vladali i koji su međusobno u istoj mjeri podijelili teritoriju i suverenost države. Sigurno, stariji brat je nad braćom imao viši autoritet. U činu konvertiranja trojice braće Balšaj (Balšića), 1369. godine, Stracimir je izjavio da u svojstvu starijeg brata, on stavlja na kraju akta zajednički pečat trojice braće, „pošto on sam nije imao posebni pečat“⁶⁹. U slučaju da se koljeno braće vladara ugasilo do poslednjeg, bili bi sinovi najstarijeg brata oni koji su naslijedili vlast. Prelaženje sa jednog na drugo koljeno, garantovalo je povlačenje u službenom „protokolu“ prvog sina najstarijeg brata suvladara⁷⁰. Ragužani su dobro poznavali ovu praksu Balšaja (Balšića), zato su i bili pažljivi da poruče njihovim ambasadorima da se istovremeno susrijeću sa trojicom braće Balša (Balšić), pošto je odlučivanje

⁶⁹ „*et sigillum commune nostrorum trium fratrum, cum proprium non habeam, apponi feci*“, vidi: A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, br. 362; AD II 253.

⁷⁰ Tako, kada je Balša dolazio u Prizren, 1372. godine, njima su poklonjena četiri pancira, osim trojice braće jedan pancir je dobio i sin najstarijeg brata, od trojice vladara, Đurđe II Stracimirović (Gjergji II Strazimiri).

primalo svoj trojici podjednako⁷¹. Ovu specifičnu praksu vladavine, nailazimo i kod drugih prinčevskih porodica, kao kod epirskog plemena Špataj, beratskog plemena Muzakaj ili leških Dukađina⁷².

⁷¹ 1363. godine: „*debeat facere ambaxiatam omnibus tribus fratribus de Balsa simul*“, AD II 184

⁷² U isto vrijeme, braća Đin i Zguro Špata su vladali Despotatom Arte i trojica braće Muzaka, Đin, Teodor i Stoha, su vladali Despotatom Berata. Isto se može reći i za Dukađine (1394. godine Senat je naredio svom izaslaniku (bajliju) „da traži riječ jednog braće Dukađina, imajući u vidu da je drugi bio umro“: *de consensu unius Duchayni, quia alter mortuus est*) i za Đuraša Crnojevića. Vidi: L. Vranussi, *To chronikon ton Joanninon*, Atina, 1965., paragr. 16; G. Schirò, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia*, Roma, 1975., str. 234; AD II 520; N. Jorga, *Notes et extraits*, III, 89.

⁷³ „въ тоже врѣме прииде и нетии него Бальша арбанашьскый господинъ“, tako u biografijja Stefana Lazarevića, objavljena u: „Glasniku Srpskog Učenog Društva“, knj. 41, Beograd, 1875., str. 313 (citirano prema: S. Ćirković, *Les Albanais dans les sources des Slaves du Sud*, f. 356). Vidi takođe, 1392.godina: „*Çasse bastardo Jure de Balsa*“ koji se u jednom dokumentu iz 1398. godine smatra: „*Zasso Albanensi*“: AD II 477 ,vidi i bilješku. Balšići (Balshajt) se smatraju albancima i od C. du Cange, *Historia By-*

Faktički, Balšaj-i (Balšići) treba da pripadaju jednoj albanskoj porodici. Po Grigoriju Camblaku i Konstantinu Filozofu, Đerđ (Đurađ) Stracimir Balša (Balšić) i Balša III bili su albanski gospodari (арбанашьскыи господинь)⁷³. Ali, što se tiče državne ideologije i državnog modela koji su oni šćeli izgraditi, kod njih nalazimo srpske, vizantijske i venecijanske elemente. Kako se zna, izabrana titula bila je pokazatelj državne ideologije i pretendiranja srednjovjekovnih vladara⁷⁴. Neki od Balšaja (Balšića), kao Balša II i Konstantin Balša, nosili su

zantina, tom. I: Familiae Augustae Byzantinae, Venetiis, 1729., str. 266: *quidam ex Albaniae proceribus cognomento Balsa*. Ėeigand takođe ih naziva Albancima, objašnjavajući ime „Balša“ (Balshë) porijeklom od „ball“ (čelo), vidi: G. Weigand, *Albanische Einwanderungen in Siebenburgen*, u: „Balkan-Archiv“ III. Band, Leipzig, 1927., str. 224. Takođe: S. Ćirković, *Les Albanais dans les sources historiques des Slaves du Sud: Les Illyriens et les Albanais*, Beograd, 1988, str. 356. Balšići su bili albanci i za I. Božića, *Neverstvo Vuka Brankovića: I. Božić-B. Đurić (pripremio)*, „O Knezu Lazaru“, naučni skup, Kruševac 1971. Filozofski Fakultet, Odjeljenje za istoriju umjetnosti, Beograd 1975., str. 235.

⁷⁴ B. Ferjaničić, „Vladarska ideologija u srpskoj diplomatiji posle propasti Carstva, 1371“, u: *O Knezu Lazaru*, Beograd 1975, str. 142.

titulu „kralj“⁷⁵. U oktobru 1377. godine kada bosanski vladar Tvrtko proglasi sebe „kraljem Srbije, Bosne, primorskih zemalja i zapadnih zemalja“, jedini koji je reagovao bio je Đerđ (Đurađ) Balša (Balšić), bez obzira što zbog dobijanja ove Tvrtkove titule, oni koji su trebali da se revoltiraju trebali su biti srpski epigoni Nemanjića⁷⁶. Za Đerđa (Đurađa) I Balšu ne znamo da je nosio takvu titulu, ali ipak, po ugledu na kraljeve Nemanjića, on je uzeo od Ragužana „prilog (namet)

⁷⁵ G. Musachi, *Genealogia*: Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, str. 290. Konstantin Balšić, sin Đurđa I Balšića i Teodore, bivše supruge Žarka Mrkšića (Merkshës), izdao svoj novčić (kovanicu) sa pompeznom titulom *Dominus Rex Constantinus*. 1393. izgleda da je bio nemoćan u odnosu na otomansku imperiju. Konstantin je bio predložio Veneciji da se smjesti zajedno sa porodicom u njegovom gazdinstvu, konkretno u Negropont ili Krf, posle podizanja bedema oko pet ili šest svojih zankova. Pred njim, 1387. godine, Karl Topia u nemogućnosti „*propter potentiam Turchorum de facili defendere et salvare civitatem Durachii cum fortificiis suis*“, je predložio Republici da mu preda Drač i da se nagradi nekim pošedom u Kandiji ili Negropontu. Vidi: Shih: AD II 409, 503; I. Bozić, *Nevera Vuka Brankovića*: O Knezu Lazaru. Beograd, 1975., str. 232, 235.

⁷⁶ Rade Mihaljčić, *Knez Lazar i obnova srpske države*, u knjizi: O Knezu Lazaru, str. 6–7.

Svetoga Dimitrija“ ili, kako se obično zvao „srpski pri-
log (namet-doprinos)“⁷⁷. Isto tako, po ugledu na vizan-
tijske i venecijanske „duke“ Drača, zauzimanjem ovoga
grada, 1384. godine, Balša II dodaje kraljevskoj tituli
još i titulu duke. U *Glaviničkom epitafu* (1373.), Đerđ i
Balša II ocjenjuju se kao „visoki gospodari Srbije, Ro-
manije i čitave Albanije“⁷⁸, bez obzira što su, drugačije
od srpskih kraljeva, oni u to vrijeme gospodarili samo
Zetom i jednim dijelom Albanije do Valone i Berata.

Na kraju, iako stvoriše državu sa znatnim proširiva-
njem u albansko-crnogorskom arealu, iako sa titulama
i praksama od suverena, iako kovaše svoj novac⁷⁹
Balše ostadoše tradicionalni lokalni gospodari, pove-
zani sa svojim narodom i svojom državom. Mada su
imali glavno sjedište u gradu kao što je Skadar (*Scu-
tarum principale eorum domicilium*)⁸⁰, i druge rezi-
dencije u drugim gradovima Zete, oni su nastavili da

⁷⁷ Ivan Božić, „Neverstvo Vuka Brankovića“, u radu: I.
Božić-B. Đurić (pripremio.), *O Knezu Lazaru*, naučni skup,
Kruševac 1971. Filozofski Fakultet, Odeljenje za istoriju
umetnosti, Beograd 1975., str. 235, bilj. 34.

⁷⁸ Th. Popa, *Natpisi u crkvama u Albaniji (Mbishkrime të
kishave në Shqipëri)*, Tirana, 1998., str. 84–85.

⁷⁹ „denarii Balse“, N. Jorga, *Notes et extraits*, II, 324.

⁸⁰ A. Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, t. I,
br. 262.

borave duže vremena u predjelima odakle su i dolazili, kao sigurnom skloništu da bi se branili i odbranili od opasnosti⁸¹. I ovo ne može a da nas ne podseti na skrovište kralja Jovana Vladimira na brdu Oblik, na početku XI vijeka, kada Samuilovi Bugari napadnu Diokleju⁸².

(S albanskog preveo **Leon Đokaj**)

⁸¹ N. Jorga, *Notes et extraits*, I, str. 265.

⁸² F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, M. Šufflay, „Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien“. „Die orthodoxe Durchbruchzone im katholischen Damme“, u *Illyrisch-Albanische Forschungen*, I, München und Leipzig, 1916., str. 192.

BALŠIĆI U CRNOGORSKOJ I ALBANSKOJ ISTORIOGRAFIJI

Dorđe Borozan

I

U crnogorsko-albanskim vezama i odnosima, Balšići su tema višestruko značajna, uvijek privlačna za naučna razmatranja i dalja istraživanja. Moglo bi se reći da je interesantna i privlačna i crnogorskoj i albanskoj istoriografiji, u mjeri koja je obostrano drži u istraživačkom fokusu, čija upotreba često silazi do udžbeničke istorije, đe se dinasti i gospodari Balšići svrstavaju na jednu i drugu stranu. Stoga je svrsishodno i racionalno razmišljati i o ovom segmentu prošlosti, traganjem za novim činjenicama i tumačenjem postojećih na način sagledavanja sebe i drugog, uočavanjem procesa dugih trajanja, nalazeći tačku oslonca u idejama, planovima, programima i pokretima minulih epoha.

Prošlost naroda koji na ovom dijelu Balkana žive ispunjena je neobično aktivnom sviješću o minuloj istoriji. Ta svijest ima ulogu u svakodnevnom životu đe se „sudaraju“ oprečne slike često iste prošlosti. Zato je potrebno stvarati što sadržajnije i objektivnije znanja o prošlosti, sa nadom da ćemo, najzad, izmaći neznanju koje olakšava političku instrumentalizaciju prošlosti u

savremenosti. Nophodno je stoga kritičko promišljanje prošlosti. Ovo bi trebalo biti jedna od komponenti od životne važnosti i kod pitanja temeljnog i planskog proučavanja, saznavanja i razumijevanja crnogorskih i albanskih odnosa u prošlosti, utoliko prije što i o ovoj temi postoji „poplava“ ocjena, vrijednosnih sudova i stereotipa. Mora se pronicati do suštine pojava, do stvarnih uzročnika procesa, do skrivenih generatora događaja, uz uvijek potrebno uvažavanje onovremenih okolnosti, odnosa snaga i istorijskih prilika. Potrebno je izbjeći mogućnost da se iz sfere politike propagandni sadržaji sa lakoćom prelivaju u istoriografiju jer, nažalost, često takva shvatanja postaju stereotipi. Štoviše, podstaknuti vannaučnim motivima politike i ideologije, istoriografski stereotipi nalaze mjesto u međunarodnoj „naučnoj“ razmjeni znanja i nekritički se prenose u dijelu literature. Pri tome, dijalog istoričara-naučnika sa crnogorske i albanske strane još nije uspostavljen na način koji novostvorene okolnosti dozvoljavaju. Čini nam se da prošlost, isuviše složena, prepuna promjena, dubinskih potresa, dramatičnih ideoloških, političkih, ekonomskih, državnih, kulturnih i ličnih iznevjerenih očekivanja, poleta i depresija, kontinuiteta i diskontinuiteta ispunjava i ovaj prostor Balkana provincijalizmom, kulturnim, nacionalnim, vjerskim i civilizacijskim netolerancijama, te stoga traži daleko složenije odgovore od onih koje nudi postojeća istoriografija, zasnovana na selektivnim izvorima, opterećena

politikom i ideologijom, okovana nacionalnim konceptima i etnocentrističkim shvatanjima. Uvjereni smo da novostvorene političke okolnosti traže pisanje historije Balkana na novim i drugačijim osnovama i da je to neminovnost i za temu crnogorsko-albanskih odnosa u prošlosti i savremenosti.

II

Vrijeme vladavine Balšića za odnose sa Albanskom feudalnom vlastelom ostavilo je znamenite tragove u crnogorskoj i albanskoj prošlosti do mjere da se, ne bez razloga, baštine u državnoj, političkoj i kulturnoj historiji Crne Gore i Albanije.

Razloge svojatanja u historiografiji i shodno tome u udžbeničkoj historiji nalazimo u oprečnim historiografskim tumačenjima, zbog još uvijek nejasnog etničkog porijekla ove porodice, čije početke nalazimo u izvjesnom Matu Balšiću na dvoru kraljice Jelene Anžuske, žene kralja Uroša Nemanjića (1304) i osnivaču ove dinastičke loze vlasteličiću Balši I na dvoru cara Dušana. Od početka šezdesetih godina, kada se osamostaljuju u vrijeme cara Uroša, smatrali su sebe gospodarima Zete i Primorja, a nakon zauzimanja Drača svojoj tituli dodali su naziv „duka Drački“. Rodbinskim vezama proširili su svoju državu izvan prostora današnje Crne Gore, na Valonu, Berat i Kaninu, vladali dijelom Kosova, Konavlima i Dračevicom, stolujući u Skadru i Ulcinju, tako da su zapamćeni kao zetski velikaši, nastavljajući tradicije

Nemanjića i svakako obnovitelji državnopravne tradicije dukljanske države Vojislavljevića. S obzirom na činjenicu da su zasnovali dinastiju koja je prostorom ranije države Duklje, kasnije Zete, suvereno upravljala i imala državnopravne atribucije (prostor, vlast i administraciju koja se prema međunarodnoj javnosti odnosila na potpuno suveren način), Balšići su ostavili najdublji državni, kulturni, politički i ekonomski trag crnogorskom nacionalnom i etničkom biću i nesporno pripadaju dinastičkom hramu Crne Gore.

To što se nalaze u državnopravnoj baštini srednjovjekovne Albanije i Srbije, s obzirom na prosotre kojima su neko vrijeme vladali (u Skadru i Prizrenu) i zbog čega su dio prošlosti pomenutih država, čini ih značajnim ličnostima i njihove prošlosti. Poznato je, uostalom, da su Balšići najviše stolovali u Skadru, kao i to da je u vrijeme sazivanja Sabora za izmirenje između Srpske pravoslavne crkve i Carigradske patrijaršije sa knezom Lazarom Hrebeljanovićem 1375. godine Đurađ II Balšić držao Peć i Prizren.¹

Đurđe Balšić bio je oženjen Jelenom, sestrom despota Stevana Lazarevića. Despotova sestrića, Balšu III, Konstantin Filozof, biograf despota Stevana, naziva „arbanaški gospodin“, zato što je vladao arbanaškom zemljom.²

¹ S. Radojčić, *Srpski državni sabori u srednjem veku*, str. 163

² K. Filozof, *Život despota Stevana Lazarevića*, Beograd 1936, str. 79

Razna nagađanja o porijeklu porodice Balšić nepotrebna su svojatanja pred činjenicom da su Balšini sinovi – Stracimir, Đurađ i Balša II vladali Zetom i velikim djelovima Albanije od 1360. do 1421. godine. Nijesu se otimali oko vlasti poslije smrti cara Dušana, već su preuzeli upravu nad Zetom koja je uvijek imala posebnost u državi Nemanjića. Nije ih bilo moguće pridobiti ni za prijatelja ni za saveznika. Lazaru Hrebeljanoviću i Vukašinu, glavnim rivalima i pretendentima na nasljeđe Nemanjića, nijesu bili skloni. Za njih će Čedomilj Mijatović reći da ih pomenuti velikaši nijesu htjeli ni za prijatelje i saveznike ni za neprijatelje. „Stoga bez brige da im kakva opasnost preti od Prizrena, Prilepa ili Kruševca, Balšići su mogli da se odadu negovanju svojih interesa, da vlast svoju potvrđuju i oblast svoju šire.“³

U Skadru, Ulcinju, Baru i Budvi su stolovali i izdavali povelje, a često boravili u svojim ljetnikovcima u selima Godinje i Brčeli u Crmnici i manastirima na Skadarskom jezeru. Sposobni i ambiciozni vladari, imali su jasnu koncepciju širenja i jačanja države po onovremenom obrascu – da osvajanjima i ženidbenim vezama uvećavaju vladarsku moć.

³ Č. Mijatović, „Balšići“, *Glasnik srpskog učenog društva*, knj. XLIX, 1881, str. 140

III

Ženidbe i udadbe zetskih i albanskih feudalnih porodica čine značajan dio crnogorske i albanske prošlosti. Ovo posebno važi za veze i odnose Crne Gore sa severnom i srednjom Albanijom. Znameniti albanolog Milan Šufraj napominje da su od arbanaških porodica koje su se orodaivale sa zetskim dinastima Balšićima, najugledniji Topije. Karlo Topija je prenio 1381. godine mošti sv. Vladimira Dukljanskog u manastir u Elbasanu i ostavio ktitorski zapis na sva tri pisma.

Ugledna porodica Kastrioti bila je u rodu sa Crnojevićima. Držala je jedno vrijeme prostor „između Rta Rodonskoga na zapadu i Šar-planine na istoku, oblast kroz koju je vodio trgovački put od Primorja do Prizrena“.⁴

Porodica Arijaniti, u čijem su pošedu bili prostori oko Elbasana, bračnim vezama orodila se sa Brankovićima i Crnojevićima. Kćerke Komnena Arijanita bile su udate za zetske i srpske velikaše. Gojsava za Ivana Crnojevića, Angelina za Stevana Slijepog (sina despota Stevana Lazarevića) i Komnina za Balšu II.⁵

Skenderbegova sestra Mara bila je majka Ivana Crnojevića, a Stevan Slijepi bio je pašenog Đerđa Skenderbega. Poznato je, konstatuje Jiriček, da su se „na putu

⁴ K. Jiriček, *Istorija Srba II*, str. 321

⁵ I. Ruvarac, „O rodu despotice srpske Angeline i sreći Despine Marije“, *Zbornik Ilariona Ruvarca I*, Beograd 1934, str. 37

od Prizrena za Skadar i Lješ prostirale oblasti nezavisne albanske gospode Kastriota, pulatskih Dušmana, Dukađina, Zekerija i Jonima“. Koja Zekerija učestvovao je sa Stevanom Lazarevićem u bici kod Angore 1402. godine u kojoj je poginuo sultan Bajazit I, ratujući protiv kana Tamerlana.

Sin vlastelina Mrkše Žarkovića Žarko, namjesnik cara Uroša u Zeti, gospodar Valone, Berata i Kanine, bio je zet udovice Balše II Balšića, Komnine, koja je za njega udala svoju kćer Ruđinu. Na ovaj način Mrkša Žarković je naslijedio posjede Balšića. „Stolovao je u gradu Kanini kod Valone ... vladao je prilično velikom oblašću od kule Pirga na ušću Semeni (u srednjem vijeku zvala se Devol) do Himare, a u unutrašnjosti imao je grad Berat“.⁶ Poslije Mrkšine smrti, udovica Ruđina pokušala je ovu oblast predati Mlečanima, ali se od Osmanlija 1417. godine sklonila na Krf.

IV

Srodničke veze sa albanskim plemićima otpočeo je Stracimir Balšić, najstariji Balšin sin, koji je vladao do 1372. godine. Za vrijeme vladavine, ostvario je teritorijalno proširenje ka jugu do rijeke Mat (srednja Albanija), đe je vladao Karlo Topija. Pred kraj života se zakaluđerio pod imenom Sava. Nakon smrti 1371/72. sahranjen je u manastiru sv. Arhandela kod Prizrena, što ukazuje da se vratio pravoslavlju.

⁶ K. Jiriček, n.d., str. 319

Prva Stracimirova žena bila je Jerina, kćerka albanskog velikaša Proгона Dukadžina. Imali su sina Đurađa II, koji se oženio kćerkom srpskog kneza Lazara – Jelenom (Jelom), koja je odgajila Đurđa II.

Prema nekim podacima Stracimir je sa Jelenom imao kćer Albu udatu za Gojka Golemog (Gojko Golemi) koji je bio iz poznate feudalne albanske porodice.

Katarina, Balšina kćerka koja se pominje i pod imenom Voislava, udala se za Karla Topija (1364). On je ratovao zbog teritorija sa njenim bratom Đurađom I, kojega je i zarobio 1364, a potom na molbu Dubrovnika oslobodio 1366. Dubrovnik ih je mirio i kada su ponovo zaratili 1368. godine.

Vladavina ĐURAĐA I BALŠE trajala je od 1372. do 1378. Za to vrijeme proširio je teritoriju do Peći i Prizrena (1372) koji su pripadali kralju Vukašinu, a uz pomoć Karla Topija na severu se proširio do Bosne.

Prva žena Đurđa I Balšića bila je kćerka kralja Vukašina – Milica, koja se pominje i pod imenom Olivera (jer su ondašnje vlastelinke imale dva imena – narodno i kalendarsko). Poslije Vukašinove smrti, izgoni je i ženi se Teodorom, udovicom Žarka Mrkšića, vlastelina koji je imao posjede na ušću Drima u Albaniji. Ona je bila kćer srpskog despota Dejana i imala je braću Dragaša i Konstantina. Njen sin iz prvog braka – Mrkša (Žarković) postao je gospodar Valone.

Đurađ I imao je sa Teodorom sina Konstantina (Kostadina) i vjerovatno četiri kćerke – Jelisavetu, Goislavu,

Jevdokiju i Jelenu. Teodora se 1402. zamonašila i dobila ime Ksenija.

Postoji pretpostavka da je Đurađ imao i vanbračnog sina Đorđa koji se u dokumentima (1392) pominje kao mletački podanik.

BALŠA II vladao je od 1379. do 1385. godine. Smatra se da je kneževina Balšića u njegovo doba najviše ojačala. O njegovoj snazi svjedoči činjenica da je nazivan „Gospodarem cijele Albanije“, a kada je osvojio Drač (1385) potpisao se: „Božjom milošću duka drački“. Kovao je svoj novac.

U želji da povrati Drač, Karlo Topija poziva u pomoć Osmanlije. Balša II biva poražen i ubijen te iste godine.

Balša II bio je oženjen Skenderbegovom sestrom Vlajkom. S njom je imao dva sina – Đorđa i Gojka. Vjeruje se da je i Gojko imao dva sina koji su pobjegli u Ugarsku – Ivana i Božidara (Teodora).

Druga žena Balše II zvala se Komnena i bila je kćerka dračkog gospodara Andreje II Muzake. Rodila mu je dvije kćerke – Ruđinu (Rugina) i Mariju. Poslije Balšine smrti, sa kćerkom Ruđinom preuzela je vlast nad posjedima u južnoj Albaniji (Valona i Kanina). Vladala je nezavisno od Balšinog sinovca Đurđa II Stracimirovića. Udajom Ruđine (1396) za Mrkšu Žarkovića, pomenute teritorije prelaze pod njegovu vlast sve do 1414. Marija, druga Balšina kćerka, udala se za napuljskog konsta Jakova Alfonza Ferila.

Drugom kćerkom Andreje II Muzake – Kirinom oženio se albanski župan Andreja Gropa. Vladao je Ohridom, a njegov zet Ostoja Rajaković, bio je srodnik Marka Kraljevića. Na mnogostrukost rodbinskih veza albanske, srpske i zetske vlastele ukazuje i činjenica da je kćerka Pavla Matarange – Efimija, bila Muzakina supruga.

Stracimirov sin, ĐURAĐ II, vladao je od 1385. do aprila 1403. godine. Teritorija kojom je vladao prostirala se od Skadarskog jezera i mora do ostrva Korčule i Hvara. Prijestonica mu je bila u Ulcinju, a potpisivao se kao „Gospodin svoj Zeti i Primorju“. U to doba ševerno planinsko područje Zete bilo je pod vlašću Radića Crnojevića. Gospodari Lješa i Zadrimlja bili su albanski feudalci – braća Leka i Pavle Dukađin.

Đurađ II dobio je od ugarskog kralja Sigismunda 1396. godine titulu „kneza Albanije“ (Principis Albaniae). „Arbanaškim gospodarom“ ga naziva u svojim spisima i Konstantim Filozof. U srpskoj i crnogorskoj historiografiji nalazimo ga pod imenom Đurađ Stracimirović Balšić, a u albanskoj nosi ime Đerd II Balša Strazimiri. Ima mišljenja, koja - oslanjajući se na prezime Stracimirović, vezuju ovu ličnost za poznatog junaka iz narodne pjesme – Strahinića Bana.

Đurađ II bio je oženjen kćerkom kneza Lazara – Jelonom. Osim dva sina koji su rano umrli (Gojko i Ivaniš) imali su sina Balšu III. Jelena se, poslije Đurađeve smrti, preudala za Sandalja Hranića (1411), hercegovačkog vojvodu. Sa njim je imala kćerku Katarinu koja se udala za bana Vuka Vukčića.

BALŠA III gospodario je Zetom od 1403. do smrti 1421 godine. Sa njim se završava vladavina Balšića. Borio se 1404, zajedno sa Niketom Topijem, koji je želio da osvoji Drač, da povрати Skadar od Mlečana i to mu je, ali vrlo kratko, pošlo za rukom. Oženio se Topijevom kćerkom Marom s kojom je bio u braku do 1413. i sa kojom je imao rano preminulog sina i kćerku Jelenu koja se u Draču udala za mletačkog vlastelina Antonija Đustijana.

Balša III se 1413. oženio Boljom, kćerkom Koje Zaharija i Boše, sestre Tanuša Velikog Dukadina. Rodila mu je dvije kćeri – Jelenu koja se 1424. udala za Stefana Vukčića Kosaču, gospodara Zahumlja i Travunije (1435–1466) čija je titula od 1448. glasila „Herceg od sv. Save“ i Todoru (Doroteu), udatu za bosanskog vojvodu Petra Vojsalića.

Jelena je rodila sinove Vladislava i Vlatka i kćerku Katarinu, udatu za bosanskog kralja Stjepana Tomaša. Katarina je otišla u Rim poslije pogibije muža i nakon što su joj oduzeli decu. (Franjevci je slave kao blaženju).

Vladislav se oženio Anom Kantakuzin. Imali su sina Petra Balšu koji se oženio kćerkom mletačkog prelata Frančeska Kvirina.

SIN ĐURAĐA I BALŠE – KONSTANTIN oženio je Jelenu, sestru albanskog vlastelina Đerđa Topija. Imali su sina Stefana. Konstantin je bio turski vazal, 1395. vladao je gradom Danj, a zavladao je i Krojom.

Mletački podanik postao je 1401, a 1402. godine pokušava da osvoji Drač, kada je uhapšen i osuđen na smrt. (Pod naslovom „Kostadin Balšić“ zagrebački albanolog Milan Šufraj /pseudonim Alba Lima/ objavio je historijsko-biografski roman). Jelena je pokušala sama da vlada Krojom dok je 1402.godine nije porazio rođak Niketa Topija. Otišla je sa sinom Stefanom kod sestre Marije koja je bila udata za Filipa Maramonta u Otrantu, pa se u historiografiji STEFAN pominje i kao Balšić i kao de Maramonte. Godine 1417. ravnopravno se pominje sa Balšom III („domini Balse et Stephani de Balsis“). Ovaj mu nije bio naklonjen, vjerovatno zbog njegovih veza sa Mlečanima i moguće zbog sklonosti pljački. Tako Balša III poslije smrti sina ne želi da ga naslijedi Stefan, nego vlast prenosi na ujaka Stefana Lazarevića na čijem je dvoru 1421. umro. Stefan Balšić sredinom 1426. dolazi u Zetu, ali ne uspijeva da zado-bije vlast.

Rezime

Prošlost crnogorskog i albanskog naroda ispunjena je neobično aktivnom svijješću o minuloj historiji. Ta svijjest ima ulogu u svakodnevnom životu đe se „sudaraju“ oprečne slike često iste prošlosti. Zato je potrebno stvarati što sadržajnije i objektivnije znanja o prošlosti, sa nadom da ćemo, najzad, izmaći neznanju koje olakšava političku instrumentalizaciju prošlosti u savremenosti.

Neophodno je stoga kritičko promišljanje prošlosti, bez gnjeva i pristrasnosti.

Kada se sagleda uloga Balšića u crnogorskoj i albanskoj historiografiji, nameću se brojna promišljanja o daljim proučavanjima i kao nedvojben zaključak saznanje da se radi o dijelu srednjovjekovne istorije Crne Gore i Albanije obilježene znamenitom ulogom ovog dinastičkog doma.

Državna, pravna, politička, administrativna i kulturološka dimenzija djelatnosti Balšića svakako ih duboko vezuje za prostor Crne Gore i stoga ih sa puno razloga smatramo isključivo crnogorskom dinastijom. To što ih na svoj način različito tumače i tretiraju crnogorska i albanska historiografija i nalaze im mjesto u udžbeničkoj istoriji, ukoliko je motivisano političkim i državnim pretenzijama nije dobro i valjalo bi takve poruke izbjegavati, naročito u udžbenicima. Nažalost, još dugo će biti udžbenička istorija opterećena suprotnim historiografskim ocjenama, mišljenjima i porukama, posebno kada se radi o srednjovjekovnoj prošlosti u kojoj sve današnje suverene balkanske države traže i „nalaze dio svijetle i slavne prošlosti“ na štetu sušednog naroda i države. U tom smislu, upotreba i zloupotreba Balšića svojevrсна su ilustracija koja opominje i poziva na pažljive i odmjerene sudove, sa suptilnim procjenjivanjem sopstvene prošlosti i ošecanjem za drugo i drugačije naučno mišljenje, lišeno koliko je god moguće političkih zloupotreba.

Literatura

Istorija Crne Gore, knj. II, Titograd 1970.

Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd 1953.

J. Jelčić, *Zeta i dinastija Balšića*, Cetinje – Podgorica, 2010.

M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968.

K. Jiriček, *Istorija Srba I – II*, Beograd 1952.

Đ. Slijepčević, *Srpsko-arbanaški odnosi kroz vekove sa posebnim osvrtom na novije vreme*, Hilmestir 1983.

I. Božić, *Nemirno pomorje*, Beograd

M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925.

Oliver Jens Schmitt, *Arberia Venedike 1392 – 1479*, Tirane 2007.

Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000.

Iliri i Albanci, Beograd 1988.

Ž. M. Andrijašević – Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006.

Ž. Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore*, Podgorica 2002.

R. Rotković, *Kratka ilustrovana istorija crnogorskoga naroda*, Podgorica 2005.

Iz istorije Albanaca, Beograd 1969.

B. Šekularac, *Balšići*, Cetinje 2010.

Monumenta montenegrina, sv. III/1, Podgorica 2001.

Istorija srpskog naroda, sv. I, II, Beograd 1994.

R. Cessi, *Storia della repubblica di Venezia I*, Milano – Messina 1944.

Kosovo i Metohija u svijetlu etnologije, Beograd 2004.

B. Ferjančić, „Albanci u vizantijskim izvorima“, u *Iliri i Albanci*, Beograd 1988, str. 285-302

S. Ćirković, „Albanci u ogledalu južnoslovenskih izvora“, u *Iliri i Albanci*, str. 323-339

Č. Mijatović, „Balšići, skica za istoriju Zete“, *Glasnik SUD XLIX*, Beograd 1881.

Č. Mijatović, „Jelena Balšić“, *Otadžbina IX*, str. 178-181

N. Dučić, „Vranjina u Zeti i krisovulje na Cetinju“, *Glasnik SUD XXVII*, str. 191

G. Škrivanić, *Imenik geografskih naziva srednjovjekovne Zete*, Istorijски zapisi XVI, Titograd 1959, str. 91

St. Stojanović, *Borba za nasledstvo Baošino*, Sremski Karlovci 1902, str. 6

I. Božić, „Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku“, *Glas SANU*, Beograd 1983, CCCXXXVIII, knj. 3, str. 11-116

I. Božić, „O Dukadinima“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, VIII/1, Beograd 1964, str. 396-398

B. Hrabak, „O Balšićkim grošima“, *Istorijски zapisi*, IX/1, Titograd 1953, str. 194

V. Jovović, „Balšići između katoličanstva i pravoslavlja“, u zb. *Hrvatsko-crnogorski dodiri/Crnogorsko-hrvatski dodiri, identitet povijesne i kulturne baštine crnogorskog primorja*, Zagreb 2009, str. 215-223

M. Brković, „Srednjovjekovna Duklja/Zeta – kasnija Crna Gora (kontinuitet i identitet Crnogorskog primorja)“, u zb. *Hrvatsko-crnogorski dodiri/Crnogorsko-hrvatski dodiri, identitet povijesne i kulturne baštine crnogorskog primorja*, Zagreb 2009, str. 11-35

BALŠIĆI I ALBANSKA VLASTELA

Vasilj Jovović

Posebno mjesto u odnosima između Crnogoraca i Arbanasa, za vrijeme od 1360. do 1421. godine, zauzimala je crnogorska dinastija Balšića, koja se ugasila, po muškoj liniji, smrću Balše III.

Balšići su bili sposobni i ambiciozni vladari, koji su imali jasnu koncepciju države. Svoju vlast na arbanaške krajeve proširivali su dijelom ženidbenim vezama, a dijelom osvajanjima. Oni su, uopšte bili porodica vrlo razgranatih srodničkih veza i sa srpskim dinastima i sa arbanaškim plemićima.

Stracimir Balšić se prvi put oženio sa Jerinom, kćerkom Progona Duklina, a njegov unuk Balša III, oba puta se ženio sa Albankama, prvi put 1407. godine sa Marom, kćerkom Nikite Topije (gospodara Kroje), a drugi 1413. godine sa Boljom, kćerkom Koje Zakarije (gospodara Danja). Konstantin Balšić, sin Đurađa I Balšića bio je jedno vrijeme oženjen sa Jelenom, kćerkom Karla Topije, koja je bila nosilac baštenskih prava na Kroju.¹

¹ *Istorija Crne Gore*, II-2, Titograd 1970, 51.

Biće svakako netačni podaci (iz Musakijeve hronike i Orbina) o Karlovoj ženidbi kćerkom Balše I, a sestrom braće Balšića, Vojislavom ili Katelanom, jer kako bi se onda Karlova kći Jelena mogla da uda za sina Đurađa I Balšića, za „gospodina“ Konstantina (brata joj od ujaka) koji je kratko vrijeme bio gospodar Kroje.²

Skoro svi članovi vlasteoske i vladarske porodice Balšića bili su vezani za Albaniju i Albance. Đurađ II Stracimirović (1385–1403) od cara Sigismunda dobio je titulu *princeps Albaniae* (1396). Konstantin Filozof naziva Đurađa „arbanaškim gospodinom“. Za Đurađevu Zetu upotrebljava naziv „Arbanasi“.

Važna je činjenica da su Balšići u svim generacijama gospodarili teritorijama naseljenim Albancima. To nije bio slučaj samo za vrijeme Balše II, „duke dračkog“, već i za Balše III, jer i u vrijeme kad je balšićka teritorija bila sužena na područje Bara i Ulcinja, tada su već Krajina, predjeli uz Bojanu, Zadrime, bili naseljeni Albancima.³

Balšići su od početka svoje vladavine imali problema sa nemirnom albanskom vlastelom. Godine 1361. sinovi Balše: Stracimir, Đurađ i Balša II su kao župani držali Bar i Budvu, a uskoro proširili vlast i na ševerne albanske gradove. Prodirući u Albaniju Balšići su 1363. godine

² Đorđe Sp. Radojčić, „Tri srednjovekovne teme“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XVII/1, Novi Sad 1974, 16.

³ Ivan Božić, „Zemljišni sistem u Mletačkoj Albaniji“, *Nemirno Pomorje XV veka*, Beograd 1979, 259-330.

postali gospodari Danja, i sukobili su se sa predstavnikom najmoćnije arbanaške kuće koja je učvrstila vlast u okolini Drača, sa Karlom Topijom, sinom Tanuša Topije i vanbračne kćeri napuljskog kralja Roberta, zbog čega će i sam Karlo podvlačiti da potiče „od krvi francuskog kralja“.⁴

Karlo Topija gospodar oblasti između rijeke Mata i Škumbe, uzdigao se istovremeno kad i Balšići, u vrijeme borbi između srpskog cara Uroša i njegovog strica Simeona, u Albaniji. Karlo Topija je toliko ojačao da je od napuljskih Anžujaca 1368. godine zauzeo Drač. Ovaj strateški važan grad bio je često predmet spora između Topija i Balšića. Balšići su dva puta uspijevali da ga zauzmu, ali su ga držali kratko u svojim rukama.⁵ Karlo Topija se u dubrovačkim izvorima prvi put pominje 1363. godine.⁶ Drač je bio arbanaski 1368. godine i od 1385. do 1392. godine.

Porodica Topija može da se prati od druge polovine XIII vijeka. Prvi poznati Topija bio je pronijar (*miles*). Na početku XIV vijeka Topije drže predio između rijeka Mata i Škumbija. Karlo Topija (1359–1388) sam za sebe kaže da je „gospodin rabanski“ (1383). Taj naziv upotrebljava u

⁴ Ivan Božić, „Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku“, *GLAS SANU, CCCXXXVIII*, 3, Beograd 1983, 50.

⁵ Đ. Lazarević, *Istorija Crne Gore*, Beograd 1935, 11.

⁶ Konstantin Jireček, „Srpski car Uroš, kralj Vukašin i Dubrovčani“, *Zbornik Konstantina Jirečeka*, I, Beograd 1959, 366.

tekstu natpisa na crkvi koju je „stvorio“ u slavu zetskog kneza Jovana Vladimira sa kraja X i s početka XI vijeka. Danas je to manastir Šin Đon kod Elbasana. U njemu počivaju mošti Jovana Vladimira. Postoje srpski-slovenski, grčki i latinski tekstovi toga natpisa. U njima se navodi da je Karlo krvni srodnik francuskog kralja, da je *de domo Franciae*.⁷

Zabojana i predjeli južnije od Bojane bili su poprište borbi za njihovo posjedovanje između Balšića, Karla Topija, Blaža Mataranga i Aleksandra, gospodara Valone i Kanine, jer onaj ko posjeduje ove teritorije stiče prevlast nad primorskim krajevima i gradovima.

Na oblast Reka pretendovali su još Balšići i Karlo Topija, izvjesne ambicije pokazivao je i Drač. Početkom aprila 1363. godine u Dubrovniku su se istovremeno sastali poslanici Đurađa Balšića, Karla Topije, Blaža Mataranga, Površka.⁸ U ime svojih gospodara oni su vodili međusobne pregovore, a tražili su posredništvo Dubrovačke opštine kao neutralne strane. Teško je bilo zaključiti ko je kome bio saveznik ili protivnik. S obzirom da je Matarango upravljao krajem južno od Drača, još nije bio prepreka pretenzijama Balšića, pa je logična pretpostavka da su oni bili saveznici. Uz Balšiće je bio Površko. Sa druge strane, Matarango je već od 1360. godine imao neke razmirice sa Dračom. Mletački izvori

⁷ Đorđe Sp. Radojčić, *Tri srednjovekovne teme*, 16.

⁸ *Zapisi i natpisi I*, 41, No 113.

govore da je tada Drač bio u opasnosti. Vjerovatan je savez Karla Topije i Drača, a moguće je i planiranje zajedničkog napada ove feudalne gospode na utvrđeni Drač. Prva pretpostavka je prihvatljivija jer su Balšići sljedeće godine zaratili sa Karlom Topijom.⁹ Braća Balšići bili su od 1364. godine obezglavljeni padom u ropstvo Đurađa, najposobnijeg Balšića.

Pored oblasti Karla Topije čije se jezgro nalazilo u okolini Drača, šezdesetih godina XIV vijeka na jugoistočnoj jadranskoj obali formiralo se nekoliko zasebnih feudalnih pokrajina. Despota Jovana Komnina Asena, gospodara Kanine i Valone, koga je vjerovatno kao i Vojislava Vojinovića tokom 1363. godine pokosila kuga, naslijedio je Aleksandar, svakako despotov sin.¹⁰ Primorskim krajem između rijeka Vrega i Devola, severno od Kanine i Valone, upravljao je Blaž Matarango.

Za razliku od Karla Topije i Aleksandra „gospodina“ Kanine i Valone, Blaž Matarango je nosio visoku titulu sevastokratora.¹¹ Sevastokrator Blaž Matarango kao živ posljednji se put pominje 1367, a Aleksandar 1368. godine.¹² Mada se u izvorima javlja poslije Mataranga, Karlo Topija prije izbija na površinu. Krajem sedme

⁹ Rade Mihaljčić, *Kraj srpskog carstva*, Beograd 1975, 67.

¹⁰ Konstantin Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1984, 244.

¹¹ Rade Mihaljčić, *Kraj srpskog carstva*, 127.

¹² L.Thalloczy – K.Jireček – E. Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, II*, Vindobonae 1918, 74, No. 319.

decenije XIV vijeka postaje najjači, ako ne i jedini feudalni gospodar na ravnici uz jugoistočnu jadransku obalu. Marta 1368. Karlo Topija *princeps Albaniae* osvojio je i Drač.¹³ Balšići su mu ostali jedini protivnici. Nije moguće tačno odrediti međnike, ako su uopšte postojali, koji su dijelili njihove oblasti. Ako su rijeka Bojana i Drivast predstavljali istočnu granicu Balšića, nije vjerovatno da je to istovremeno bila severna granica Karla Topije. Ševernu granicu teritorije kojom je upravljao Karlo Topija tokom sedme decenije XIV vijeka, treba tražiti prema mjestima sukoba između njega i Balšića, a ona se neprekidno mijenjala prema nestalnoj ratnoj sreći u skoro neprekidnom sukobu ovih velikaša. Prije se može govoriti o sferama povremenog uticaja, nego o stalnim granicama između ovih feudalnih gospodara.

Nije tačno utvrđeno od kada datiraju sukobi između Balšića i Karla Topije, ali je vjerovatno da su imali neke razmirice još aprila 1363. godine, kada su njihovi predstavnici zajedno sa poslanicima Blaža Mataranga i kastelana Budve Površka vodili pregovore. Početak njihovog dugogodišnjeg neprijateljstva bio je srećniji za Karla Topiju. Prije novembra 1364. godine, Karlo Topija je zarobio Đurađa Balšića. Đurađevo ropstvo teško je pogodilo Stracimira i Balšu II, jer je Đurađ bio stvarni predvodnik porodice. Sredstvo Karlove diplomatske igre postao je ugledni zarobljenik Đurađ Balšić

¹³ *Acta Albaniae II*, 54, No. 239.

koga je, kao veoma skupog taoca, zadržao vjerovatno dvije pune godine. Prevlast je očito bila na njegovoj strani. Slabost Balšića Karlo Topija je svakako iskoristio da proširi svoju teritoriju. Jula 1366. godine Dubrovačka opština uputila je Matiju Bodačića da interveniše za so koju su ljudi Karla Topije još 1364. oduzeli Grubi Menčetiću u Ulcinju.¹⁴ Tom prilikom vođeni su završni razgovori o „miru i slozi“ između Balšića i Topije. U stvari, pregovori su vođeni o konačnom oslobođenju Đurađa Balšića, koji se tada, prvi put poslije dvije godine, ponovo javlja u izvorima. Posredničku misiju vodio je dubrovački poklisar Matija Bodačić, koji je trebalo da zavađenim stranama izrazi nesumnjivo iskrenu radost Dubrovačke opštine zbog uspostavljanja mira. Ali mir, zbog istovjetnih aspiracija i Balšića i Topije, razumije se, nije dugo trajao. I jedni i drugi pretendovali su na istu teritoriju. Balšići su uskoro povratili izgubljene zemlje, ako ne i potisli Karla Topiju iz ševernih djelova njegove oblasti. Zbog novouvedene carine u Danju, malom episkopskom mjestu jugoistočno od Skadra, žalili su se Dubrovčani preko Jake Menčetića. Poslanik Republike Sv. Vlaha našao je Balšiće u ratnom pohodu na Karla „niže Širokog Broda u Lješuu“, đe su mu, januara 1368. godine, braća izdala povelju, kojom

¹⁴ *Acta Albaniae II*, 46, No. 200, 201; 50, No. 217; Jorjo Tadić, „Pisma i upustva Dubrovačke republike“, I-1, Beograd 1935, 105.

za dubrovačke trgovce ukidaju pomenutu carinu.¹⁵ Pohod protiv Karla Topije nesumnjivo je urodio plodom. Od te godine Ulcinj se smatra za grad Balšića.¹⁶

Drački vojvoda Luj Navarski pripremao je 1372. godine vojsku za osvajanje čitave „kraljevine Albanije“, mada je gaskonjskom grofu de Kusiju, koga je angažovao za taj posao, izjavljivao da ne zna ništa o toj zemlji. De Kusi se obavezao da će mu predati, uz otkupninu, sve odmetnute arbanaške barone, njih dvadeset na broju. Za Karla Topiju i Đurađa Balšića, već tada je utvrđena visina otkupnine na 1000 dukata. Za troškove ovog pohoda zadužio se drački vojvoda kod francuskog kralja Karla V na veliku sumu. Ali, Luj je umro, pa izgleda da do ovog pohoda za obnovu anžuske vlasti u Albaniji nije nikako ni došlo.¹⁷

Balša II je od 1372. godine vladao Valonom, Beratom, Kaninom i Himarom kao muž gospođe Komnine, kćerke despota Jovana Asena, čime Zeta, odnosno Balšići dostižu svoj vrhunac. U proljeće 1385. godine uspio je Balša II da zagospodari Dračem, ali njegove teritorije bile su veoma udaljene od jezgra balšićkih zemalja u Zeti. Balša II se u svojoj povelji od 1382. godine naziva

¹⁵ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragisii*, Wiena 1858, 177.

¹⁶ *Istorija Crne Gore, II-2*, 27; R. Mihaljević, „Kraj srpskog carstva“, 129.

¹⁷ *Acta Alb. II*, 38, 66–67, 70.

„milošću božijom duka drački“, taj svoj naslov je zajedno sa Dračem preuzeo od Anžujaca.¹⁸ Ovo zavidno proširenje nosilo je u sebi klice slabosti države Balšića. Ona nije predstavljala jedinstvenu cjelinu. Dijelila ju je oblast Karla Topije. Istina, u ovo vrijeme oni su živjeli u prijateljskim odnosima, ali dovoljno je podštetiti se njihovih odnosa tokom prethodne decenije pa da se predoči koliko je uspjeh Balšića bio relativan.

Istoričar Čedomilj Mijatović pripisuje Balšićima namjeru, da u Draču, kao u prirodnoj prijestonici, polože prijesto jedne nove države koja bi se od Trebinja i Onogošta pružala do iznad Ohrida i Himare. Da je ta ideja mogla biti ostvarena bila bi stvorena jedna crnogorsko – arbanaška država sa dugim primorskim pojasom i solidnim kopnenim zaleđem, međutim, od toga ništa nije bilo.¹⁹

Despot Jovan Komnin Asen postao je rodonačelnik dinastije koja će vladati Valonom i Kaninom do njenog pada pod tursku vlast 1417. godine. Iz braka sa despoticom Anom utvrđen je sa sigurnošću samo jedan potomak, kći Komnina koja iz nepoznatih razloga nije odmah naslijedila oca. Jovanov neposredni naslednik bio je gospodin Aleksandar, njegov sin ili brat. Obično

¹⁸ Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi (njihova simbioza u srednjem vijeku)*, Beograd 1925, 44.

¹⁹ Čedomilj Mijatović, „Balšići, skica za istoriju Zete“, *Glasnik SUD*, XLIX, Beograd 1881,195.

se uzima da je on vladao od 1366. do 1371. godine, ali postoje dokazi da je on umro bar godinu dana ranije.²⁰ Papa Urban V je 25. avgusta 1370. godine preporučio braći Balšić petoricu novih episkopa koji su imali da zauzmu rimokatoličke dijeceze u djelovima Albanije pod vlašću zetskih gospodara. Među njima se nalazio i episkop Valone iz čega se mora izvući zaključak da su Balšići, preko Balše II, oženjenog Komninom, već tada vladali tim gradom.²¹ Osnovni zadatak novih episkopa bio je da isprave i spasu duše naroda i njegovih gospodara – braće Balšić.

Balšići su provodili pohode prema jugu, u želji da prošire svoju državu i učvrste njene granice. U pohodima prema jugu Balšići su bili uspješni zahvativši veliki dio Albanije, Valonu, Kaninu i Berat, a od nasljednika kralja Vukašina oteli su Kostur, mlađem nasljedniku Ivanišu vratili su dio teritorije onda kada je odlučio da se oslobodi Turaka.²²

Godine 1383. Balša II je zavladao Dračem koji se tada nalazio u italijanskim rukama.²³ To je ujedno i godina

²⁰ Miloš Antonović, „Oblast Valone i Kanine pod turskom vlašću (1343–1417)“, *ZFF, A, XVIII*, 152.

²¹ A.Theiner, *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia, II*, Osnabruck, 1968, nr. 203, 103.

²² Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje 2011, 41.

²³ Jean-Claude Faveyrial, *Histoire de l'Albanie*, 1884–1889, s.185, doc. 58

kada počinju kontinuirani napadi Turaka u Albaniji. Balšići nastoje da pomognu albanskoj vlasteli da odbije Osmanlije. U jesen 1385. godine turska vojska prodire duboko u teritoriju Albanije, prilikom jednog sukoba sa Turcima na Saurskom polju 18. septembra 1385. godine gine Balša II Balšić. Karlo Topija zauzima Drač, a Berat i Valonu nasljeđuje Balšina žena Komnina.

Poslije smrti Balše II 1385. godine, vlast u Valoni je preuzela njegova udovica. Zbog manjkavosti izvora ne može se sa sigurnošću utvrditi karakter njene vlasti. Sama je nosila jednostavnu titulu gospođe, ne priznavajući vlast muževljeve porodice. Čini se da je od 1391. godine lagano potiskuje zet Mrkša Žarković oženjen njenom i Balšinom kćerkom Ruđinom. Poslije Komninine smrti 1396. godine, Mrkša ju je i formalno naslijedio, a kako nije imao potomstva, 1414. godine vlast u Valoni preuzela je sama Ruđina. Njenom smrću u progonstvu poslije 1420. godine ugasila se i dinastija Asen-Balšić koja je 67 godina vladala Valonom, Kaninom i velikim djelovima južne Albanije.

I u vjerskom pogledu dolazilo je do sukoba između Balšića i arbanaške vlastele. Balšići su održavali odnose sa Rimskom crkvom, na to ukazuje podatak da su albanski Dukađini devedesetih godina XIV vijeka bili neprijateljski raspoloženi prema Balšićima, priznavši avinjonskog papu Klimenta VII, a ne rimskog papu Bonifacija IX, koji je Đurađa II Stracimirovića Balšića pozivao u borbu protiv dračkog gospodara, postavljao u

njegovim oblastima episkope i opate ljude od povjerenja i pozivao barskog nadbiskupa da Dukadžine „smutljivce“ strogo opomene i odvрати od njihovog nauma.²⁴ Naime, Karlov sin, Đorđe Topija, smatrajući se potomkom Anžujaca, branio je njihovu tradicionalnu vlast, kako je priznavao antipapu Klimenta VII, naklonjenog Anžujcima, papa Bonifacije IX pozivao je Đurađa Stracimirovića „kneza Zete u kraljevini Raškoj“, da dračke građane otrgne od „šizmatika“ Topije i da krene protiv njega pod zastavom rimske crve. Papina akcija i opasnost da Kostadin Balšić ne zauzme Drač uz pomoć Turaka pa onda prizna njihovu vrhovnu vlast nad gradom primorali su Đorđa Topiju da na proljeće 1392. godine preda Mlečanima i gornje utvrđenje grada Drača, pod uslovom da vlast i prihode zadrži u gradu do smrti, a posle smrti da vlast potpuno preuzmu Mlečani.²⁵ Đorđe Topija (umro 1392.) bio je oženjen Teodorom (Vojislavom), kćerkom srpskog sevastokratora Branka Mladenovića, a sestrom Vuka Brankovića.

Po mišljenju Josipa Jelčića, Balšići su napustili pravoslavlje i prihvatili katoličanstvo kako bi umanjili efikasnost kotorske diplomatske misije u Rimu i istovremeno pridobili katoličko arbanaško plemstvo okupljeno oko Karla Topije.

²⁴ Peter Rokai, „Balšići i velika zapadna šizma“, *Srednjovjekovna istorija Crne Gore*, Podgorica 1999, 51–55.

²⁵ Ivan Božić, *Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku*, 56.

U rukama Đurađa Stracimirovića bilo je vrlo malo starih poседа Balšića, ugrožen od Turaka, nije imao dovoljno moći da nametne svoju vlast ni zetskoj ni arbanaškoj vlasteli, koja su koristila svaku priliku da se osamostale i otrgnu od vlasti svog seniora. U Zeti su mu se suprotstavili Crnojevići, Leka i Pavle Dukađin samostalno su zavladao Lješom i Zadrimljem, a nešto južnije ponovo se javila arbanaška porodica Jonima, njen član Dimitrije bio je turski vazal.

Mlečani su vodili pregovore od decembra 1382. godine do 20. aprila 1393. godine sa Radičem Crnojevićem iz Gornje Zete, koji je tada držao Lješ. Mlečani nazivaju Lješ „desnim okom Drača“. Nešto kasnije Lješ prelazi u ruke Dukađina. Pregovore su završili Dukađini, Lekini sinovi Tanuš i Progon, brat Pavlov Progon i njihovi rođaci, kada su uspjeli da vrate svoj grad. Godine 1393. predali su ga Mlečanima pod uslovom da ovi organizuju njihovu odbranu. Jula 21. 1393. godine protestuje protiv toga Đurađ Balšić, „gospodar Zete i severne Albanije“. Mletački Senat odgovara mu da je Lješ sigurniji prema Turcima ako je u mletačkim rukama, nego u njegovom pošedu, kad je u stalnoj opasnosti.²⁶

Konstantin Balšić, sin Đurađa I Balšića i druge mu žene Teodore, sestre braće Dejanovića, držao je tvrđavu Danj sa carinom, a kasnije se oženio Jelenom, kćerkom Karla Topije, od koga je dobio tvrđavu Kroju, a jedno

²⁶ Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, 100.

vrijeme je držao i pokrajinu Skuriju, istočno od Drača. U srednjem vijeku zove se predio između Drača i Tirane Skurija (Scuria) po vlasteoskoj porodici Skura ili Zgura.²⁷ Konstantin je prihvatio tursko vazalstvo i stupio u neprijateljstvo sa Mlečanima, koji su ga uhvatili i pogubili 1402. godine. Prema vijestima od 14. februara 1395. godine Konstantin Balšić držao je Kroju i bio gospodar provincije Skurije kod Drača, sve do kraja 1402. godine. Konstantin Balšić, koji je Mlečaninu Marku Barbadigu, preoteo Kroju i ženu, u međuvremenu je znatno proširio svoje pošede. Potisnuo je Nikitu Topiju, koji mu je svojim uspjehom u okršaju sa Barbadigom olakšao da se dokopa Kroje. Zavladao je njegovom oblašću oko Drača, Skurijom, i držao pod svojim nadzorom sav mletački suvozemni promet sa unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Nakon pogubljenja Konstantina Balšića od strane Mlečana, u ljeto 1402. godine u Draču, Krojom i Skurijom zavladao je Nikita Topija. Mletačke hronike nazivaju Konstantina Balšića „kraljem Albanije“ i smatraju da je njegova vlast sezala sve do Soluna.

Iz braka Konstantina Balšića i Jelene Topije rođen je *Stephanus de Balsis* ili *Stephanus de Maramonte*, čovjek nemirnog duha, koji je jedno vrijeme smatran za nasljednika zetskog vladara Balše III.²⁸

²⁷ Konstantin Jireček, „Položaj i prošlost grada Drača“, *Glasnik srpskog geografskog društva*, II/2, Beograd 1913, 191.

²⁸ Đorđe Sp. Radojičić, *Tri srednjovekovne teme*, 16.

Poslije turskog poraza kod Angore 1402. godine, u Turskoj su nastali neredi i dinastičke borbe, što je Mlečanima u Albaniji omogućilo da se priberu i učvrste. Do tada kolebljiva i na Turke oslonjena arbanaška vlastela prilazila je Mlečanima. Koja Zakarija, koji je učestvo-
vao u bici kod Angore i Dimitrije Jonima zakleli su se sada na vjernost Sinjoriji i dali taoce. Moglo se očeki-
vati da će i drugi poći njihovim primjerom. Zato nije
dozvoljeno Đurađu Stracimiroviću da preko mletačke
teritorije krene protiv Dukadina, Zaharije i Jonime, čije
su teritorije nekada bile pod vrhovnom vlašću Balšića.
On je morao da se pokori i pred smrt (1403) i sam pri-
kloni Mlečanima.²⁹

I za vrijeme vladavine Balše III nastavljeni su tijesni
odnosi sa albanskom vlastelom. Balša III preko ženidbi
uspostavio je prijateljstvo sa moćnim porodicama Topija
i Zakarija, a tokom I i II Skadarskog rata kao saveznici i
protivnici javljaju se glavari i starješine albanskih ple-
mena u skadarskoj oblasti.

Kada su početkom 1405. godine Balšine snage pre-
plavile mletačko zemljište, mnogi vjerni podanici
Mletačke Republike postali su odmetnici. Balši su pri-
šli najistaknutiji među njima Radič Humoj, Nika Bo-
goje, Petar Konte, Nikola Lumbardini, Andrija Sklavo
i Nikola Sigeci. Na strani Mlečana ostali su braća

²⁹ *Istorija naroda Jugoslavije, I, 457; Acta Alb. II, 165–168, 177–180, 183–184, 187–194, 194–197, 205–208, 211–214, 217–218.*

Spano, Petar i Stefan, koji su za zasluge dobili sela oko Skadra.³⁰

Za vrijeme I Skadarskog rata Mlečani sklapaju savez sa Ivanom Kastriotom i braćom Đurašević protiv Balše III. Mlečani su preko albanskih poslanika izražavali nepovjerenje prema Balšićima, šaljući im (25. X 1407. godine) 1000 zlatnih dukata u Albaniju da ih podijele za tajne poslove. Već 6. maja 1410. godine Mletački Senat donosi zaključak i uputstva da se „što više teritorije potčini Republici i što više smanji Balšina država u Albaniji“, te da se sačuva odanost Koje Zakarije, braće Đurđa i Lješa Đuraševića, Kojinih zetova, da bi se spriječio Balša od poduhvata zaposijedanja Skadra i njegove okoline.³¹

Prilikom sklapanja mira za vrijeme I Skadarskog rata, za sklapanje ugovora između Balše III i Mlečana, izvršenje ugovora jamče: despot Stefan, Mara udova Vuka Brankovića, Mirča gospodar Valone, Ivan Kastriot i knez Topija, gospodar primorske Albanije. Isti ugovor je potvrđen na grčkom jeziku od kneza Nikite.³² Balšin pregovarač Nikita Topija potpisao je 6. juna 1408. godine mir sa mletačkim poslanicima Robertom Moroksinijem i Dakomom Riva.³³

³⁰ *Istorija Crne Gore, II-2*, 91.

³¹ AAT, A. Q. SH. F. 134, V. 1369, D. 4, fl. 97.

³² Fran Milobar, *Kratki pregled balkanskih doudec-državica*, 126.

³³ Branislav Milutinović, „Drivast u vojno-političkoj situa-

Predio ševerno od Bojane u XIV i XV vijeku nazivan je Zabojana, tj. iza Bojane. Selo Samariši bilo je staro dobro Đuraševića ili Crnojevića, ali ga Mlečani osvajaju i poklanjaju svojim pristicama, albanskim plemićima porodice Pamalioi.

Pred II Skadarski rat Balša III je bio ozlojeđen kad su mletačke vlasti primile u svoje službe neke starješine Hota, njegovih odmetnika. Uzvratio im je na taj način što je preuzeo mletačke najamnike, čuvare skadarske tvrđave. Balša III je postepeno vezao za sebe sve istaknutije oblasne gospodare iz sušedstva – Ivana Kastriota, Tanuša Velikog Dukadina i danjskog gospodara Koju Zakariju. Još za vrijeme rata protiv Mlečana rastao se sa prvom ženom, kćerkom Nikite Topije, koji je u borbi protiv Teodora Musakija bio zarobljen i ostao u njegovom zatvoru, sve do 1413. godine. Danjski gospodar, Koja Zakarija, zajednički tast Balše i Đuraševića, dobio je na upravu Budvu.³⁴

Moćno pleme Hoti, čija je kolijevka kod Plava iznad Gusinja na Limu, nalazi se 1417. godine u krvnoj osveti na džak (*quia manus posuit in sanguine eorum*) sa Balšom III.³⁵ U odnosu između Mlečana i Balše umiješali

ciji XIV-XV veka (do 1478. godine)“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, XXV – (1995), Priština 1996, 396.

³⁴ *Istorija Crne Gore, II-2*, 109.

³⁵ Milan Šuflyaj, „Povijest sjevernih Arbanasa“, *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju*, II/2, Beograd 1924, 229; Ljubić, *Listine*, 8, 235.

su se Hoti, koji su bili veliko arbanaško bratstvo, koje je moglo da okupi jaku družinu ljutih, mada prilično nepouzdatih ratnika. Živjeli su pod vlašću Balšića severno od Skadarskog jezera u brdskom kraju, koji se po njima zvao „Hotska planina“ (*Montanea Octorum*). Stalno su bili u sukobu oko međa sa svojim sušedima Matagužima. Sredinom 1416. godine od Balše III se odmetnuo Andrija Hot, jedan od najistaknutijih glavara Hotske planine i prišao Mlečanima.

Stari povjesničar Albanije, Barlecije, slavi tjelesnu ljepotu Kastriota, Topija i Arianita. Stefan de Maramonte ulazi u savez sa Tanušem Malim Dukađinom, Gojčinom Crnojevićem, a svojski ga podupire Koja Zakarija, velike nevolje zadaje Mlečanima, srpskom despotu, Turcima, napuljskom kralju, banu Matku Talovcu.³⁶

Gradovi Danj, Sati, Sapata, predjeli Rogamanije i Zadrime bili su svojina porodica Zakarija, a posle Dukađina.³⁷

Kada je 1415. godine umro gospodar Kroje Niketa Topija, u grad su ušli Turci i postavili svog subašu Balaban-bega. Ivan Kastriot čiji je otac, „kaninski ćefalija“, bio dobio vjerovatno od Balše II dva sela na rijeci

³⁶ Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi (njihova simbioza u srednjem vijeku)*, 128.

³⁷ Konstantin Jireček, „Skadar i njegovo zemljište u srednjem veku“, *Glasnik srpskog geografskog društva*, II/3–4, Beograd 1914, 169.

Matu u feud, imao je već pošede na širokom prostoru od Rodonskog rta do Šar planine i navođen je u mletačkim dokumentima kao „vrlo moćan gospodin“. U vrijeme sukoba i pregovora sa Balšom III Sinjorija je uvijek nastojala da ga ima na svojoj strani. Međutim, i taj „vrlo moćni gospodin“ postao je sada turski vazal, što je za Republiku značilo ošetan gubitak.

Tokom II Skadarskog rata mletački Senat nastojao je da za godišnju proviziju dobije saveznike u Ivanu Kastriotu, Koji Zahariji, Tanušu „Velikom“ i braći Đuraševićima. Kada im nije pošlo za rukom da pridobiju Ivana Kastriota i Koju Zahariju, kolebali su se između mira i uništenja Balše III.

Početkom 1427. godine Stefan Maramonte dolazi dubrovačkim brodom u Zetu i pokušava da od Mlečana zauzme Lješ i teritoriju do Drivasta. Sklapa savez sa Tanušem Malim Dukađinom, pa sa Kojčinom Crnojevićem, a dobija podršku i od Koje Zakarije. Nešto kasnije, pred kraj 1429. godine Stefan Maramonte koji se poslije kratkog boravka u Apuliji vratio u Zetu pokušava da učvrsti vlast. Uz pomoć turskih i arbanaških trupa opustošio je krajeve oko Skadra, Drivasta i Ulcinja, ne gledajući da li ih pošeduju Mlečani ili srpski despot.³⁸

U januaru 1430. godine upravnik Lješa Žan Longo bio je zadužen od mletačkog Senata da upriliči susret sa Stefanom Maramontom i da ga ubije. Za to je dobio 500 dukata. Saveznici Stefana Maramonte bili su Dukađini

³⁸ Đ. Lazarević, *Istorija Crne Gore*, Beograd 1935, 27.

i neki Koja (svakako Zakarija). Mletačka zavjera nije uspjela jer se Stefan pominje i kasnije.³⁹

Na kraju proističe da su Balšići bili u tijesnim vezama sa albanskom vlastelom, kako preko ženidbeno-udadbenih veza sa Dukadinima, Topijama i Zakarijama, tako i preko saveza i ratova koje su međusobno vodili u cilju da se nametnu i prošire svoje feudalne oblasti. I kulturni uticaj bio je na ovom prostoru vrlo znatan. Ne samo Balšići, već i Dukadini i Kastriote imaju slovensku kancelariju.⁴⁰

³⁹ A. Gegaj, *L Albanie et l invasion torque au XV siecle*, Paris 1937, 21.

⁴⁰ Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi (njihova simbioza u srednjem vijeku)*, 131.

ĐURAĐ II BALŠIĆ I
KOSOVSKI BOJ 1389. GODINE

Novak Adžić

U tradicionalističkoj i savremenoj historiografiji raspravljalo se o pitanju učešća vladara crnogorske države Zete, Đurđa II Stracimirovića Balšića u Kosovskom boju 1389. godine. To pitanje, pored istorijske nauke, dugo je bilo i predmetom opservacija u književnosti, publicistici, književnoj kritici, te studijama iz kulturne istorije i antropologije, a nadasve je eksponirano i aktuelizirano u analizama nasljeđa iz domena usmene književnosti, u prvom redu epskih pjesama i zapisanih narodnih predanja i etnoloških legendi.

Međutim, za razmatranje tog pitanja u ovom prilogu, bitno je podsetiti šta o tome kaže značajna historiografska literatura. Naravno, u metodološkoj ravni, od presudne važnosti je šta o tome kazuju istraženi, primarni i drugi, prevashodno pisani istorijski izvori, različiti po vrsti, porijeklu (provenijenciji), sadržini, autorstvu, mjestu i vremenu nastanka, jer su oni svjedočanstva, na osnovu kojih se može s pouzdanjem i vjerodostojnošću pokušati dati odgovor na postavljena istraživačka pitanja. Dakako, odsustvo starih autentičnih i originalnih prvorazrednih istorijskih izvora, domaćih i stranih, sa kojima se suočava naša i regionalna istorijska nauka, ili još uvijek njihova

neistraženost (ako postoje sačuvani u inostranim arhivskim i bibliotečkim fondovima) stvara probleme objektivne prirode. Napokon, to pitanje zahtijeva temeljnu i posebnu obradu i izučavanje, te traganje za novim, dosad nama nepoznatim, dokumentima i relevantnom arhivskom građom, što će reći da od heruističke osnove zavisi istoriografska interpretacija tog problema.

O vladavini Đurađa II Balšića i njegovom odnosu prema Kosovskom boju 1389 (odnosno, pitanju da li je ili nije sa svojom vojskom učestvovao u njemu, ili je zakasnio, ili nije uopšte ni htio tamo da ide i išao), vriedno je iznijeti nekoliko saznanja o tom pitanju, do kojih je došla, kako stara tradicionalistička, romantičarska i mitologizirajuća, tako i savremena kritička istoriografija na južnoslovesnkim prostorima. Naravno, u saznanjnom smislu je bitno razdvojiti ono što ima karakter istorijske činjenice, od onog što je nedokazivog, mitskog i imaginarnog profila. Autor ovih redova nema pretenzije da saošti, u razmatranju ove problematike, nešto novo što već nije u istoriografiji poznato, tako da se ovaj rad temelji na objavljivanju već objavljivanog, s tim što želi naglasiti da je taj složen i izazovan posao u prvom redu zadatak medijavelista i medijavelistike, a ne istoričara XX vijeka, što je naučna i stručna preokupacija i profilacija pisca ovih redova.

Šta tvrdi istoriografija i istoriografska i publicistička literatura vezano za Đurađa II Balšića i pitanje da li je ili nije sudjelovao u Kosovskom boju?

Da Đurađ II Balšić nije bio učesnik Kosovskog boja 1389. Godine navodi i crnogorski mitropolit VASILIJE PETROVIĆ u svojoj knjizi *Istorija o Černoj Gori* (1754), tvrdeći da je on navodno zakasnio i tamo stigao treći dan poslije bitke. Vasilije Petrović tvrdi da Đurađ II Balšić „treći dan stižena Kosovo poslije bitke“¹. U uvodu knjige *Kratka istorija Crne Gore*², čije se autorstvo pripisuje Petru I Petroviću Njegošu, a koje objavljeno poslije njegove smrti, navodi se da je navodno Đurađ II, kojeg autor naziva „Baoša“, „sabrala svoju vojsku i pođe u pomoć svojemu tastu i gospodaru³ protiv turskog cara Amurata⁴ no došavši mu na put nesrećni glas o pogibiji srske vojske i samoga knjaza Lazara u Kosovo, prinu-

¹ Vidi detaljnije: Vasilije Petrović, *Istorija o Černoj Gori* (1754), izdanje 1985, s komentarom dr Radoslava Rotkovića (faksimil i prijevod dr Radmila Marojevića). Naravno, istoriju Crne Gore Vasilija Petrovića prate, dakako, i mnogobrojne legende i konstrukcije, koje se u autentičnim i originalnim, primarnim istorijskim izvorima ne mogu potvrditi i uzeti kao pouzdane. Ali, Vasilije Petrović nudi podatak da Đurađ II sa vojskom nije bio na Kosovu, što je po načelu provjerljivosti u istorijskoj nauci do sada, na osnovu dostupne građe, potvrđeno kao tačno.

² Vidi: „Kratka istorija Crne Gore“, *Grlica*, 1836.

³ Istorijski izvori demantuju da je Lazar bio gospodar Đurađu II Balšiću.

⁴ Misli se na sultana Murata.

đen bi povratiti se s gorkijem plačem nazad“⁵. Riječju u „Kratkoj istoriji Crne Gore“ Petar I Petrović Njegoš govori da Đurađ II nije učestovao u Kosovskoj bici, ali da je s vojskom tamo krenuo, međutim, zakasnio je.

Dr Gabriel Frile i Jovan Vlahović objavili su na francuskom jeziku u Parizu 1876. godine knjigu, koja u prijevodu na crnogorski nosi naslov *Savremena Crna Gora*⁶, u kojoj tvrde izričito da Đurađ II Balšić, vladar Zete i njegova zetske (crnogorska) vojska uopšte nijesu participirali u Kosovskoj bici 1389. godine. Dr Gabriel Frile, oficir francuske Legije časti, i Jovan Vlahović, oficir, kapetan

⁵ Petar I Petrović Njegoš, „Kratka istorija o Crnoj Gori“, 1835. Vidi o tome: *Književnost Crne Gore od XII do XIX stoljeća*, knjiga 15, priredio Čedo Vuković, Cetinje, 1996, str. 341–342. Primjećuje se da autor *Kratke istorije Crne Gore*, ističe legendu, koja nije saobrazna istorijskim faktima, da je navodno Đurađ II Balšić od tuge i žalosti gorko zaplakao što nije stigao na Kosovo u boj, čemu relevantni raspoloživi istorijski izvori ne daju potvrdu, tako da to spada u domen fikcije, imaginarne projekcije, koja je produkt mitološke i epske konstrukcije. Zadatak istoričara je da bude, što kaže Erik Hobsbaun, demitologizator mitova, odnosno, istoričarev poziv se sastoji i u demitologizaciji a ne mitotvorstvu ili pothranjivanju i apologetici mitotvorstva. Nedostatak autentičnih i originalnih, primarnih istorijskih izvora je pogodno tlo da se u istoriografskoj literaturi ističu izvori usmenog karaktera.

⁶ Original Frileovog i Vlahovićevog djela nosi naziv: *Le Montenegro contemporain*, Paris, 1876.

u službi Srbije⁷, navode: „Đurađ Balšić nije uopšte učestvovao u Bici na Kosovu; na putu je saznao za poraz Srbije i nastavio je put po svojim državama“⁸.

Francuski povijesničar Pjer Kokel u svojoj knjizi *Istorija Crne Gore i Bosne*, objavljenoj na francuskom jeziku u Parizu 1895. konstatuje da Đurađ II Balšić nije bio učesnik boja na Kosovu 1389. godine, što je saobražno dosad istraženim istorijskim činjenicama, ali, romantičarski i inherentno usmenom predanju i epskom nasljeđu ovih prostora, navodi da je poslao jedan dio svoje vojske u pomoć knezu Lazaru Hrebeljanoviću, što se ne može provjeriti u istorijskim izvorima. Ali, Pjer Kokel navodi da „Đurađ Balšić nije lično učestvovao u bici na Kosovu“⁹.

Italijanski publicista iz 19. vijeka, Timoleone Vedovi u svojim *Bilješkama o Crnoj Gori* zapaža da Đurađ II Balšić nije stigao da učestvuje u Kosovskom boju 1389. godine, ponavljajući već uvriježeno predanje i mitologizirajuće shvatanje prošlosti da je Đurađ II krenuo sa vojskom da pomogne Srbima u Kosovskom boju, ali da je zakasnio, te da je tamo stigao kad je boj završen.

⁷ Frile i Vlahović se tako potpisuju u orinalnom izdanju knjige na francuskom jeziku.

⁸ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora* (prevod s francuskog Rosanda Vlahović), CID, Podgorica, 2001. str. 19.

⁹ Pjer Kokel, navedeno djelo.

U tom smislu publicista Vedovi zapaža, vezano za Kosovski boj: „Đurađ je sa svojom vojskom došao u pomoć Srbima, njegov je dolazak, na nesreću, uslijedio sa zakasnjenjem“¹⁰. Dakle, Vedovi konstatuje da je Đurađ II Balšić krenuo na Kosovo s trupama u pomoć Srbima, ali zakasnio je da učestvuje u Kosovskom boju, što će reći da nije učestvovao. Iako je tvrdnja da je Đurađ II krenuo da ide u Kosovski boj i da je zakasnio više produkt romantičarskog i mitologizirajućeg istorijskog shvatanja, kojeg prihvata i Vedovi i koje se ne može utvrditi kao pouzdano i vjerodostojno kazivanje, ipak je vrijedno što Vedovi objavljuje podatak da Đurađ II Balšić sa svojom vojskom nije sudjelovao u Kosovskom boju, jer je taj podatak provjerljiv i održiv u usporedbi sa istorijskim izvorima koji o tome govore.

Savremena srpska historiografija, odnosno, jedan njen respektabilan dio, polazišta je da Đurađa II Balšića i odreda zetske vojske nije bilo u Kosovskoj bici 1389. godine. I rodonačelnik starije srpske kritičke historiografije Ilarion Ruvarac mišljenja je da Đurađ II Balšić nije bio učesnik Kosovske bitke. Naime, istoričar Ilarion Ruvarac, srpski akademik, tvrdi u svom djelu pod naslovom *O knezu Lazaru*, objavljenom u štampariji S. Miletića, 1887. godine¹¹ da Đurađ II Balšić nije bio u Kosovskoj bici.

¹⁰ Vidi: Timoleone Vedovi, *Bilješke o Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2000, str. 41.

¹¹ Vidi o tome: Ilarion Ruvarac, *O knezu Lazaru*, 1887., str. 356, 412.

Sumnju o učešću Đurađa II Balšića u Kosovskom boju iznio je i srpski historičar i političar Čedomilj Mijatović, koji je pripadao, za razliku od Ruvarca, romantičarskoj historiografskoj školi, to jeste, koji nije bio pripadnik kritičke historiografije. Historičar Čedomilj Mijatović pisao je o crnogorskoj vladarskoj porodici Balšića¹², kao i o pitanju Kosovskog boja. Čedomilj Mijatović je ustvrdio da Đurađ II nije bio pozvan na Kosovo 1389. godine, ali pretpostavlja da je mogao biti na Kosovu. Međutim, Čedomilj Mijatović to govori u kondicionalu i hipotetički („ako je bio na Kosovu“, kako on to formuliše). Tu pretpostavku o učešću Đurađa II Balšića u Kosovskom boju demantuje jedan dokument kojeg citira u svom djelu Josip Jelčić¹³, tvrdeći da su Dubrovčani 7. jula 1389. godine, neposredno poslije Kosovske bitke (15/28. juna 1389. godine) „poslali u Budvu jednu naoružanu galiju, kako bi Đurđe II Stracimirović prešao nekoliko dana kod njih“¹⁴. Đurađ II Balšić je prihvatio, po tom dokumentu, na kojega se poziva Jelčić, poziv Dubrovčana i ostišao u Dubrovnik i tamo ostao neko vrijeme „obasipan poklonima i pozdravljan i slavljen na banketima, praćem plemićima, pa je u neđelju, 29. avgusta digao sidro da se

¹² Č. Mijatović, „Balšići; Prilog za istoriju Zete“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, XLIX, Beograd, 1881.

¹³ Josip Jelčić, *Zeta i dinastija Balšići* (kritičko izdanje, preveo i priredio dr Radoslav Rotković), Matica crnogorska, Cetinje-Podgorica, 2010.

¹⁴ Josip Jelčić, c.d. str. 191.

vрати u Ulcinj s plemenitom pratnjom koja mu je usput pravila društvu“¹⁵. Istoričar Josip Jelčić (1845–1925) u svom djelu *Zeta i dinastija Balšića*¹⁶ konstatuje: „Dakle, Đurađ II Stracimirov Balšić na dan kosovskoga sloma boravio je u Ulcinju“¹⁷. Đurađ II Balšić je u vrijeme kosovskog sudara savezničke i turske vojske, brinuo brige oko svojih poседа na jadranskom primorju. To zapaža i srpski istoričar dr Ivan Božić. Naime, Božić konstatuje: „Đurađa II zadržale su na primorju brige...S mora su prijetili gusari...Veliko podozrevanje izazivao je i Vuk Branković“¹⁸.

N. Ćorić u svom radu *Grad Kotor do godine 1420* navodi da Đurađ II Balšić nije učestvovao u Kosovskom boju¹⁹. Među junacima Kosovskoj boja brojni istorijski pisci ne pominju Đurađa II Balšića²⁰, što upućuje na zaključak da on tamo nije ni bio.

¹⁵ Josip Jelčić, c.d. str. 191.

¹⁶ Naslov originala: Giuseppe Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi-Studi storici documentari*, Spalato, 1899.

¹⁷ Josip Jelčić, *Zeta i dinastija Balšići* (kritičko izdanje, preveo i priredio dr Radoslav Rotković), Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2010, str. 191.

¹⁸ Dr Ivan Božić u: *Istorija Crne Gore*, tom II, knjiga 2, Titograd, 1970. str. 54.

¹⁹ N. Ćorić, *Grad Kotor do godine 1420*, str. 39

²⁰ Vidi o tome: Foresti, *Mappamonto Historico*: „Vite dei Califi Maomettani e degli Imperatori Ottomani“, Venezia, 1706, 159–191; Citirano prema: Josip Jelčić, n.d. str. 189.

Pozivajući se na Ilariona Ruvarca, Josipa Jelčića i N. Ćorića, srpski historičar i akademik SANU dr Sima Ćirković konstatuje da Đurađa II Balšića nije bilo u Kosovskom boju 1389. godine. Sima Ćirković sumnja u pretpostavku da je Đurađ II Balšić bio na Kosovu, 15/28. juna 1389. godine. On u tom smislu piše: „Prekid neprijateljstava s bosanskim kraljem ne pruža dovoljno opravdanja za pretpostavku da se Đurađ II Stracimirović našao 15. juna 1389. god. na Kosovu polju protiv sultana Murata I i njegovih snaga. Turcima su se na Kosovu suprotstavili oni čije su oblasti ranijih godina bile izložene njihovom pustošenju. Srodstvo s knezom Lazarem i Vukom Brankovićem nije Đurđu II nije smetalo da se u sukobu sa Tvrtkom I, njihovim saveznikom, osloni na turske snage. A nema nikakvog znaka da je, mireći se s bosanskim kraljem, promijenio stav prema Turcima. I balkanski gospodari i zapadnoevropski vladari još nisu vidjeli u turskim napadima opštu opasnost ... Đurđa II zadržale su u Primorju brige o bezbjednosti jadranskih ostataka države Balšića. S mora su prijetili gusari, a Radič Crnojević se u brdima od njega sasvim odmetnuo. Veliko podozrenje izazivao je i sam Vuk Branković. U izvorima nema podataka da li su Budimlje i oblasti u kojoj Lim izvire (Plav i Gusinje) poslije propasti Nikole Altomanovića pripadali Balšićima, ali je pouzdano da su se na kraju našli pod vlašću Vuka Brankovića. On je, šta više, nastojao da se nekako probije ka moru – na štetu Balšića ... U doba

kad su se u Mlecima već znalo o ishodu bitke na Kosovu, u drugoj polovini jula i početkom avgusta 1389. god., poslanici Đurđa II molili su od Senata dozvolu da njihov gospodar može držati na moru dva naoružana brigantina. Bili su mu potrebni da bi svoje krajeve nesmetano snabdijevao solju i da bi se odupro ‘odmetnutom sluzi’. Mlečani su se na kraju složili sa zahtjevom, pod uslovom da brigantine izvede u more jedino u slučajevima koje predviđaju stari ugovori s Dračem. Sam Đurađ II nalazio se početkom jula u Budvi, gdje su ga posjetila dva dubrovačka poslanika i pozvala ga da posjeti Dubrovnik. Tamo je stigao krajem avgusta, kad mu je već i mletački odgovor bio poznat²¹.

Iako je bio u srodstvu s knezom Lazarom Hrebeljanovićem (oženio je Lazarevu kćerku Jelenu i bio pašenog sa Vukom Brankovićem), Đurađ II, kako kazuju dostupni historijski podaci, ne sudjeluje u Kosovskom boju, 15/28. juna 1389. godine. Na dan Kosovskog boja on se nalazi u Ulcinju, da bi početkom jula boravio u Budvi, a avgusta 1389. godine boravio je u Dubrovniku, iz kojega je brodom krenuo za svoju zemlju 29. avgusta 1389. godine.

Hrvatski historičar dr Vjekoslav Klajić u svom djelu „Povijest Hrvata“, govori o Balšićima, a kada piše o Ko-

²¹ Citirano prema: dr Radoslav Rotković, *Velika zavjera protiv Crne Gore*, Podgorica, 2001, str. 63–64.

sovskom boju i razmatra pitanje njegovih sudionika (Vlatka Vukovića, Ivana Paližne i drugih) niđe ne pominje da su zetski vojni odredi Đurađa II Balšića učestvovali u Kosovskoj bici 1389. godine. Da su učestvovala trupe Đurađa II Balšića u toj bici, da o tome postoje primarni ili drugi relevantni historijski izvori, prirodno je da dr Vjekoslav Klaić to ne bi izostavio da pomeni i da navede, ali, kako takvi izvori nijesu postojali, tako i nijesu mogli biti dostupni Klajiću, on niđe ne navodi sudjelovanje Đurađa II i zetske vojske u kosovskom boju²².

I pripadnik ruske tradicionalističke historiografije, dr Aleksandar Aleksandrov, koji je koncem XIX stoljeća, napisao niz rasprava o Crnoj Gori, pominje boj na Kosovu 1389. godine i njegove ukupne reperkusije, kao i njegov odjek u odnosu na državu Zetu, ali ne navodi da je u boju učestvovao Đurađ II Balšić. Naime, ruski historičar prof. Kazanjskog univerziteta, crkveni prelat dr Aleksandar Aleksandrov u svojim radovima o Crnoj Gori, publikovanim od 1893. do 1897. godine, a objedinjenih u knjizi pod naslovom *O Crnoj Gori*²³, posvećuje odre-

²² Vidi o tome: dr Vjekoslav Klajić, *Povijest Hrvata -od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, 2, sveska 2, dio prvi, Zagreb, 1900.

²³ Vidi: Aleksandar Aleksandrov, *O Crnoj Gori*, (prevela sa ruskog i priredila Marina Martinović), CID, Podgorica, 2006.

²⁴ Vidi poglavlje u navedenoj knjizi A. Aleksandrova – „Zeta pod upravom Balšića“ (1356–1437), str. 95–97.

đenju spisateljsku pozornost Balšićima²⁴, ali niđe ne tvrdi da je Đurađ II sa svojom vojskom bio učesnik Kosovske bitke. Aleksandrov tvrdi, da od Balše I „Zeta, docnije Crna Gora, postaje zaista nezavisna država“²⁵. Aleksandrov piše o srpskom porazu na Kosovu, tvrdeći da je tada „odlučujući udarac nanesen srpskom carstvu“²⁶, da je taj događaj, po njemu, odrazio „i na Zetu“²⁷, pa navodi i sljedeće: „Čim su Turci pokorili Srbiju, odmah su se pojavili na granicama zetske države. Đurđe II Stracimirović, koji je 1385. naslijedio zetski prijesto od Balše II, uviđajući nesreću i ne nadajući se odbrani od Turaka vlastitim snagama, tražio je pomoć na Zapadu, od Venecijanske republike, koja je i sama strahovala od snage i uspjeha turske vojske, pa je rado stupila u savez sa Zetom. Ali, taj savez nimalo nije olakšao kritičan položaj Zete, jer je Venecija, stupajući u prijateljske veze sa Đurađem, mislila na vlastitu korist: iza prividnog saveza sa Zetom, ona bi u slučaju napada Turaka potčinila Zetu svojoj vlasti. Takva dvolična politika pokazala se odmah čim su počeli pojedinačni turski napadi na granice zeteske države. Između Venecije i Đurđa pojavile su se nesuglasice;

²⁵ Ibid, 95.

²⁶ Ibid, 96.

²⁷ Ibid

²⁸ Vidi o tome i: M. Vukić, „Nešto iz istorije“, *Glas Crnogorca*, Cetinje, broj 2, 1895.

Venecija je zauzela Drač, Lješ i Skadar²⁸, nesloga se produžila sve do Đurđeve smrti²⁹. U ovom Aleksandrovom zapisu nema, dakle, pomena o učešću Đurađa II Balšića u Kosovskoj bici. Da je ruski povjesničar Aleksandrov znao i mogao znati ili vjerovati, da je Đurađ II učestvovao u Kosovskom boju, sasvim logično ne bi propustio da navede u svojim zapisima i taj podatak.

Srpski historičar dr Vladimir Ćorović, (1885–1941), profesor i rektor Beogradskog univerziteta, u svojoj *Istoriji srpskog naroda*, piše o Kosovskom boju, ali među učesnicima te bitke ne pominje Đurađa II Balšića³⁰. Vezano za Kosovski boj i saveznike srpskog kneza Lazara Hrebeljanovića u tom boju protivu turske vojske, on navodi da je „jedno krilo Lazareve vojske vodio Vuk Branković“³¹ pa pominje bosanske odrede pod komandom Vlatka Vukovića, hrvatskog bana, viteza Ivana Paližnu³², koji je komandovao hrvatskim krstašima,

²⁹ Aleksandar Aleksandrov, *O Crnoj Gori*, (prevela sa ruskog i priredila Marina Martinović), CID, Podgorica, 2006. str. 96.

³⁰ Vidi o tome: Dr Vladimir Ćorović, *Istorija srpskog naroda*, knjiga I, Beograd, 1997.

³¹ Ibid

³² O učešću Hrvata pod vođstvom Ivana Paližne u Kosovskom boju vidi više: dr Neven Budak, „Ivan od Paližne, prior vranski, vitez sv. Ivana“, *Historijski zbornik*, god XLII (1), Zagreb, 1989, str. 57–70.

„koji je kao vranski prior imao pod sobom krstaše Ivanovce. Srpski dinasti s juga nisu smeli da se u ovom odlučnom času opredele za Lazara, nešto iz straha od ogromne turske snage, nešto iz oskudica svesti o potrebi nacionalne solidarnosti, a nešto i iz sebičnih interesa, ne uviđajući da će slom Lazarev samo otežati i njihov položaj. Konstantin dejanović je i ugostio i tursku vojsku koja je preko njegove oblasti polazila na Kosovo i dao joj je i svoje pomoćne čete. Ne znamo ništa pouzdano o tome kako se u ovoj prilici držao kralj Marko“³³, tvrdi Ćorović, ali niđe ne pominje Đurađa II Balšića kao sudionika Kosovske bitke, već pravi aluziju, posredno navodeći i sugerisući da on nije učestvovao u Kosovskoj bici, pripisujući i njemu, pored Konstantina Dejanovića, pod firmom „srpski dinasti s juga“ da navodno „nešto iz straha od ogromne turske snage“, nedostatka „nacionalne solidarnosti“³⁴, „sebičnih interesa“ i slično, nijesu pristali

³³ Vladimir Ćorović, *ibid.*

³⁴ Vladimir Ćorović, koji je bio dvorski istoričar Karađorđevića i koji se odlikovao ideološkim stavom u historiografiji i pristrasnošću, govori o „nacionalnoj solidarnosti“ u vrijeme kad nacije nijesu postojale, pa time ni nacionalna svijest i nacionalna solidarnost. U to vrijeme postojali su etnosi, narodne zajednice, i državne tvorevine, ali ne i nacije, jer je nacija tekovina modernog doba, 18 i 19. vijeka. Ćorović iz svoje nacionalne i ideološko-političke vizure bez činjenica posrbljava i Balšića, smatrajući da i oni spadaju u red „srpskih dinasta s juga“, što istorijski izvori o etničkoj pripadnosti Balšića demantuju.

uz Lazara i učestvovali u Kosovskom boju. Brojni istorijski pisci i izvori pominju da su Hrvati učestvovali u Kosovskom boju, (pod komandom bana Ivana Horvata³⁵ i viteza Ivana Paližne³⁶) a takođe su brojni oni istorijski podaci koji govore da Crnogorci i njihov tadašnji vladar Đurađ II Balšić nijesu sudjelovali u tome boju³⁷. Dr Radoslav Rotković navodi da „Crnogorci nijesu ni znali za boj na Kosovu“³⁸, tvrdeći da ih na Kosovu nije bilo, ali da je „izmišljeno da su kasno stigli“³⁹. „Čitavo ljeto 1389. godine Đurađ Stracimirović Balšić proveo je na Crnogorskom primorju i u Dubrovniku. Prijestonica mu je bila u Ulcinju. Bio je inače oženjen ćerkom kneza Lazara Jelenom, gospođom Lenom. Tako mu je knez Lazar bio tast a Vuk Branković pašenog. Prije toga

³⁵ Vidi o tome i: Franjo Rački, „Pokret na slavenskom jugu koncem XIX i početkom XV stoljeća“, rad *JAZU*, 2, 3, i 4, 1868.

³⁶ Vidi o tome: Ferdo Šišić, „Nov prilog o kosovskom boju“, *Starohrvatska prosvjeta, Nova serija*, I, 1927. Vidi i: Eduard Peričić, „Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić“, radovi istraživačkog centra *JAZU* u Zadru, 18, 1971.

³⁷ O tome da Crnogorci nijesu sudjelovali u Kosovskom boju vidi detaljnije i: Dr Radoslav Rotković, *Velika zavjera protiv Crne Gore*, Podgorica, 2001, str. 62–70.

³⁸ Dr Radoslav Rotković, c.d. str. 62.

³⁹ Ibid

⁴⁰ Dr Radoslav Rotković, c.d. str. 63.

imao je sukob sa albanskim i bosanskim velikašima i to ga je zadržalo na primorju⁴⁰, navodi Rotković. I jedan bitan dokument ilustrativno i uvjerljivo govori da Đurađ II Balšić sa Zećanima/Crnogorcima nije bio, niti mogao biti, na bojišnici Kosova polja, 15/28. juna 1389. godine. Neposredno uoči Kosovskog boja, Đurađ II Balšić je 14. juna 1389. godine, kako utvrđuje historičar dr Božidar Šekularac, potpisao jednu povelju u Baru, kojom daje određene zemljišne posjede Dabajku Tomiću, za kojega je udata bila njegova sestričina⁴¹. Dakle, tragom izvora, dolazimo do spoznaje da je 14. juna 1389. godine Đurađ II Balšić bio u Baru i potpisao, s pozicija kompetencija vlasti koje je imao, u Zeti jednu povelju Dabajku Tomiću, kojem ga uvodi u aprehenziju određenih zemljišnih posjeda, što govori da na Kosovo nije ni išao, niti da je tamo bio. Na sam datum Kosovske bitke 15/28. juna 1389. Đurađ II Balšić je bio u Ulcinju.

Savremena crnogorska kritička historiografija je stano-
višta da Crnogorci nijesu učestvovali u Kosovskom
boju 1389. godine, te da vladar Zete Đurađ II Balšić nije
bio sudionik kosovskog boja. U tom smislu prof. dr Branislav Kovačević i Vladeta Cvijović u predgovoru

⁴¹ Dr Božidar Šekularac, *Paštrovske isprave*, III, Petrovac, 1999, str. 19–20. Dr Božidar Šekularac je autor i uspješne monografije o dinastiji Balšić, koju je publikovao 2011. godine. O tome vidi i dr Radoslav Rotković, c.d. str. 163.

crnogorskog izdanja *Istorije Crne Gore i Bosne* francuskog povijesničara Pjera Kokela konstatuju: „Crnogorci nijesu učestvovali u bici na Kosovu 1389. godine“⁴².

U *Istorijskom leksikonu Crne Gore* piše se o dinastiji Balšić (1360–1421), a za Stracimirovog sina Đurađa II Balšića se veli: „Đurađ II Stracimirović Balšić (1385–1403) će na početku vladavine pokušati da ojača svoj položaj u Zeti pribavljanjem podrške susjednih vladara. Vjerovatno zbog toga Đurađ se 1386. godine i oženio kćerkom srpskog kneza Lazara Hrebeljanovića. Na taj način stupio je u porodične veze i s moćnim Vukom Brankovicem, koji je takođe bio zet kneza Lazara. Postoje tvrdnje i da se Đurađ II tada izmirio s Turcima, ne bi li u njima našao saveznika za borbu protiv kralja Tvrtka. Sve ove kombinacije neće Đurađu II mnogo koristiti, jer će turski prodor na Balkan tokom 1388. i 1389. godine, učiniti beskorisnim njegove srpske saveznike, a bezopasnim njegovog najvećeg neprijatelja – Tvrtka. Uplašeni od Turaka, svi oni će priželjkivati zajednički sporazum. Bosanski kralj Tvrtko je čak slao izaslanike Đurađu II ne bi li utvrdio mir između njega i zetskog vladara. I Đurađu II je taj mir odgovarao, ne

⁴² Vidi: Dr Branislav Kovačević i Vladeta Cvijović, priređivači knjige Pjera Kokel, *Istorija Crne Gore i Bosne*, Podgorica, 1998, str. 70.

bi li učvrstio svoju oslabljenu vlast u zemlji, ali on ni po koju cijenu nije želio savez koji bi ga uvukao u rat s Turcima. Da je pristao da s knezom Lazarom, Vukom Brankovićem i kraljem Tvrtkom sklopi sporazum protiv Turaka i krene na Kosovo, njegova politička sudbina imala bi neslavan kraj. Od njegove zemlje zasigurno ne bi ostalo mnogo, jer bi bila podijeljena između sve snažnijih oblasnih gospodara u Zeti. *U Kosovskoj bici (1389) Đurađ II Balšić nije učestvovao*⁴³. Nadanje da će kao turski štićenik uspjeti da ojača svoju vlast u Zeti, pokazalo se nerealnim. Čim su Turci okončali svoju vojnu akciju, zatražili su od Đurađa da im preda gotovo polovinu svoje teritorije. Đurađ je uzalud pokušao da pregovara sa skopskim sandžak-begom oko ovih zahtjeva. Ne želeći ni da raspravlja o njegovim ponudama, sandžak-beg ga je stavio u pritvor, zaprijetivši da će iz pritvora izici tek kada sultanu ustupi tražene oblasti. Nemajući kud, Đurađ II je krajem 1392. godine pristao da Turcima ustupi Skadar, Drivast i Sveti Srđ, te da sultanu plaća godišnji danak. Turskog vazalstva Đurađ II se oslobodio tek 1395. godine, u vrijeme dok su Turci bili zauzeti ratovanjem s Ugarima. Ugarsko-turski sukob Đurađ II nije samo iskoristio da se oslobodi vazalnih obaveza, već i da povrati svoje gradove: Skadar, Drivast, Sveti Srđ i Danj. U ovom pohodu vojnička sreća bila je na njegovoj

⁴³ Kurziv je naš.

strani. Da bi sebe i svoje tek vraćene posjede osigurao od Turaka, Đurađ II je ponudio Mletačkoj republici Skadar, Drivast i Sv. Srđ, s tim da mu ona kao nadoknadu za ta mjesta godišnje isplaćuje 1.000 dukata. Zetski vladar je očito znao da ove gradove ne može održati ukoliko Turci krenu da ih povrate, pa je stoga odlučio da ih za godišnju proviziju ustupi Mletačkoj republici. Tražena suma bila je mnogostruko manja od prihoda koje su davali ovi gradovi, ali je Đurađ znao da te prihode ne bi dugo uživao ukoliko bi Skadar i Drivast ostali u njegovoj vlasti. Ustupanjem Republici, prihod od njih bio je dugotrajniji i sigurniji. I što je za Đurađa II bilo od posebne važnosti: ustupanje Skadra i Drivasta Republici mogao bi iskoristiti da od nje dobije neke političke privilegije. Početkom 1396. Mletačka republika je prihvatila Đurađevu ponudu, smatrajući da su ovi gradovi ne samo predstraža njenim primorskim posjedima, već i buduća središta velikih trgovačkih poslova. Prema ugovoru koji je između njih potpisan, gradovi su Mletačkoj republici ustupljeni na vječna vremena, s pravom da slobodno raspolaže svim gradskim prihodima. Đurađ se obavezao da ni on, niti njegovi nasljednici, nikada neće na njih pretendovati. Za uzvrat, Republika je Đurađu i njegovim nasljednicima dala mletačko plemstvo, pravo utočišta na mletačkoj teritoriji, hiljadu dukata godišnje provizije i obećanje da neće dozvoliti da, koristeći njenu teritoriju, bilo koji od oblasnih velikaša

ugrožava zetsku državu. Đurađu II, ovo je omogućilo da se obračuna s Radičem Crnojevićem, najopasnijim protivnikom u zemlji. Krajem aprila 1396. Đurađ je napao na Radiča Crnojevića, porazio njegovu vojsku, a Radiča ubio. Savezništvo Balšića s Venecijom, od koga je zetski vladar ispočetka imao nemalih koristi, neće dugo trajati. Ubrzo je došao u sukob s Republikom zbog njene ekonomske politike u ovim oblastima. Snižavanjem carina i taksi u Skadru i Drivastu, Republika je ugrozila monopolsku trgovinu koju su vodili Balšići, a time i prihode zetske države. Zbog nižih carina koje su uticale na cijenu robe iz Skadra i Drivasta, mletačkoj trgovini nije mogao konkurisati niko iz okruženja, pa ni Balšići. Upravo je to zetskog vladara pokrenulo da počne da radi protiv interesa Republike. Kada je tri godine nakon mletačkog preuzimanja Skadra, u ovoj oblasti došlo do pobune seljaka, Republika je konačno dobila nepobitan dokaz o neprijateljskom držanju Đurađevom. Za podsticanje bune odmah je optužen Đurađ II čime je počelo neprijateljstvo između Balšića i Venecije. Neprijateljstvo između Đurađa i Republike nije moglo, a da ne utiče na Đurađevo držanje prema Turcima. Kao i uvijek kada se nejakli vladar nađe pred višestruko jačim protivnikom, Đurađ je prijatelja pokušao da pronađe u neprijatelju njegovog protivnika. Neprijatelji njegovog protivnika, kojima se obratio za pomoć, bili su Turci. Ovaj Đurađev spoljnopolitički zaokret nije bio po

volji Republici pa je početkom 1401. u Veneciji odlučeno da mu se ukine isplata godišnje nadoknade od 1.000 dukata. Republika je Đurađa II smatrala krivcem i za štetu koju su joj njegovi podanici nanijeli, pljačkajući stovarišta soli. Đurađ II nije mogao biti ravnodušan prema ovim optužbama, jer su one izrečene u vrijeme kada se Republika nije morala plašiti Turaka koji su bili zauzeti ratovanjem u Maloj Aziji. A kada se Republika nije plašila Turaka, ona je za svoje nejake susjede mogla biti i opasna. Zetski vladar je zato nevoljno pristao da namiri štetu koju su njegovi podanici nanijeli Republici i da obeća sigurnost mletačkoj trgovini. Za uzvrat, Republika mu je obnovila isplatu godišnje provizije. Nakon regulisanja odnosa s Venecijom, Đurađ II nije živio dugo. Umro je aprila 1403. godine⁴⁴.

Utemeljena i pouzdana tvrdnja historičara dr Živka M. Andrijaševića i dr Šerba Rastodera, da Đurađ II Balšić nije bio na Kosovu 1389. godine u boju s turskom vojskom, navodi se i u njihovom koautorskom djelu *Istorija Crne Gore*, đe se eksplicitno kaže: „U Kosovskoj bici (1389) Đurađ II Balšić nije učestvovao“⁴⁵.

⁴⁴ *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 1, Vijesti, Podgorica, 2006 (urednici dr Šerbo Rastoder i dr Živko M. Andrijašević).

⁴⁵ *Istorija Crne Gore*, Živko M. Andrijašević i Šerbo Rastoder, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 23.

Akademik SANU istoričar prof. dr Momčilo Spremić u knjizi *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, kaže: „Na primer, drugi Lazarev zet, Đurađ Stracimirović Balšić nije uopšte došao na Kosovo, i još se uz pomoć Turaka borio protiv bosanskog gospodara Tvrtka I, Lazarevog saveznika“⁴⁶.

Akademik Rade Mihaljčić, u knjizi *Istorija srpskog naroda*, navodi: „Jedino je Đurađ Stracimirović Balšić bio tada na strani Turaka. Zbog toga je malo verovatno da je sudelovao u bici na Kosovu.“⁴⁷

Tvrđnju da Đurađ II Balšić nije bio u boju na Kosovu 1389. godine iznio je i savremeni srpski istoričar dr Željko Fajfrić. On, s tim u vezi, percipira: „Ono što je možda najgore jeste to da knez nije mogao da računa ni na sve Srpske velikaše jer jedni nisu bili zainteresovani, a drugi su imali čak i sa Turcima saradnju. Tako je ostalo diskutabilno gde se nalazio kralj Marko Mrnjavčević. Jedino se zna da na kneževoj strani nije bio, a shodno vazalskim obavezama budući da je on bio Turski vazal trebalo bi da je bio na Kosovu i to na Turskoj strani. Slična je situacija i sa Konstantinom Dragašem preko čije su zemlje Turci nesmetano nadirali na Kosovo. Da li je on bio u Turskoj vojsci ne

⁴⁶ Dr Momčilo Spremić, *Đurađ Branković I njegovo doba*, Beograd, 1994.

⁴⁷ Vidi: *Istorija srpskog naroda*, knjiga II, drugo izdanje, beograd, 1994

zna se, ali malo je razloga koji govore da nije bio jer je teško poverovati da bi ga sultan poštdeo takve obaveze. Isto tako nije tu bilo ni Đurđa Stracimirovića, a gde je on bio ostaje tajna. Sam Đurađ je do tog momenta imao dosta saradnje sa Turcima pa se kao očigledni primer za to uzima to što su njegovi ljudi pomagali Turcima onda kada su ovi provalili u Bosnu i kod Bileća doživeli masakr. Ta pomoć Turcima bila je inspirisana time što je Đurađ bio u neprijateljstvu sa kraljem Tvrtkom pa je to bio način da se ovome napakosti. Međutim, neposredno pred Kosovsku bitku Đurađ se izmirio sa Tvrtkom tako da više nije bilo takvog razloga da pomaže Turcima. Najverovatnije od svega će biti da se Đurađ nije nalazio na Kosovu i da je ovu bitku posmatrao sa strane⁴⁸.

Pitanje odnosa Đurađa II i Zečana/Crnogoraca prema Kosovskom boju otvoreno je za istorijsku nauku jer se istorija uvijek piše, a nikad ne može napisati. Ako, i kada, se dođe u posed novih istorijskih izvora, što je zadatak istoričara/medijavelista, koji- o dinastiji Balšić (1360–1421), te o jednom od njihovih vladara koji su upravljali crnogorskom državom Zetom – Đurađem II i njegovim odnosom, kako prema gospodarima okolnih zemalja i područja, tako i prema Osmanskoj imperiji, Veneciji i drugim državama –

⁴⁸ Dr Željko Fajfrić, *Sveta loza Kneza Lazara*, Beograd, 2000.

treba da istraže dosad neistražena, ili istražena, ali nama nepoznata, arhivska dokumenta, (koja se, moguće, o tome nalaze, primjerice, u arhivima u Dubrovniku, Zadru, Veneciji, Vatikanu, Beču, Budimpešti, Carigradu, Ankari, to jeste u inostranim arhivima, bibliotekama i institutima) onda bi istorijska priča o ovoj temi dobila nov saznanji, heruističko-hermeneutički i epistemološko-gnoseološki povijesni kontekst i smisao.

BALŠIĆI U ŠKOLSKOM SISTEMU CRNE GORE

Šerbo Rastoder

Istorija kao nastavni predmet ili jednostavno „školska istorija“ je moguće najzahtjevniji i najpromblematičniji dio svih školskih sistema zbog niza nedoumica koje još uvijek stoje nerazriješene u traganju za optimalnim konceptom učenja ovoga predmeta.¹ Suočeni sa savremenim izazovima u kojima su se morala uzeti u obzir savremena iskustva država sa razvijenim školskim sistemima, većom tradicijom i efikasnijim oblicima učenja, koji se isključivo mjeri nivoom nacionalnog dohotka, Crna Gora je početkom XXI vijeka ušla u obimnu, kompleksnu i zahtjevnu reformu školskog sistema. To je vjerovatno bio najveći društveni poduhvat crnogorskog društva u novijoj istoriji, čiji je cilj bio definisan u tzv.

¹ O tome vidi više: Rastoder Šerbo, „Istorijska nauka i „školska istorija“, *Istorijski zapisi 1*, 1995; „Istorijska nauka i „školska istorija“, Deseti kongres istoričara Jugoslavije 15 – 17. I 1998, Beograd 1998; „O nekim metodološkim problemima u izradi programa za nastavu istorije (osnovne i srednje škole)“, *Istorijski zapisi 4*, 1995; „Korelacija istorijske nauke i „školske istorije“, *Prosvjetni rad*, br. 3–4, 15. mart 1996 – br. 5–6, 18. april 1996

Knjizi promjena iz 2001. godine. Naravno, da je u okvirima promjena školskog sistema nastava istorije izazivala posebnu pozornost iz razloga što je sukob modernista i tradicionalista uvijek najviše vidljiv kod koncipiranja sadržaja ovoga nastavnog predmeta. Konačno, poslije duge i zahtjevne procedure usvojeni su novi nastavni planovi i novi koncept škole u kojem je nastava istorije tražila svoje mjesto, saglasno preporukama SE u vezi sa ovom nastavom. S obzirom da se o ovom aspektu istorije relativno manje zna, to ćemo se nešto iscrpnije pozabaviti ovim pitanjem, prevashodno iz razloga da bi u konkretnoj analizi sadržaja na jednom pitanju (Balšići) mogli provjeriti koliko su i da li su poštovani ovi standardi. Dakle, kod nas je malo poznato da se Savjet Evrope problemom nastave istorije intenzivno bavi već nekoliko decenija. Još 1953. godine Savjet Evrope je pozvao nastavnike i profesore iz država članica da zajedno razmisle o „*Evropskoj ideji predavanja istorije*“. Godinu dana kasnije (19. decembra 1954) potpisana je *Evropska kulturna konvencija* u Parizu, koja čini okvir za kulturne aktivnosti Savjeta Evrope. Prvi zadatak u ovim aktivnostima je bila *eliminacija pristrasnosti i predrasuda* u školskim udžbenicima u pokušaju da se uvede transnacionalna evropska dimenzija u nacionalno obojene kontekste udžbenika istorije. Od 1960. godine Savjet Evrope proučava nastavne planove istorije i način na koji se istorija uči u evropskim zemljama. Između 1950. i 1960.

mnogi planovi nastave istorije su dopunjeni i izmijenjeni. Padom komunizma, krajem 80-tih, se ponovo aktuelizovalo ovo pitanje i Savjet Evrope se našao pozvan da pomogne kako u prevazilaženju posljedica II svjetskog rata, tako i da doprinese prevazilaženju posljedica hladnog rata, forsiranjem svijesti o onome što objedinjuje bivše protivnike. Savjet Evrope je i u zemljama Istočne Evrope, koje su bile pod sjenkom totalitarne ideologije iza gvozdene zavjese, promovisao vrijednosti tolerancije i demokratije u proučavanju istorije. Posljednjih godina Savjet Evrope je radio na seriji programa sa ciljem da razvije i konsoliduje demokratiju u zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza u okviru projekta „nove inicijative“. Projekat „*Učenje i nastava evropske istorije u XX vijeku*“ je bio namijenjen nastavnicima i podsticanju metoda koje podrazumijevaju korišćenje novih medija i različitih izvora, poput štampe, bioskopa, muzeja i rada na otvorenom prostoru.

Prva konferencija o školskim udžbenicima održana je u Kalvu u Crnoj Šumi (Njemačka) u avgustu 1953. i na toj konferenciji su nastavnici i profesori razmatrali uvođenje evropske ideje u nastavu istorije. Potom su organizovane konferencije po formuli u kojoj je delegacija iz jedne zemlje izučavala udžbenik druge. U Oslu 1954. godine je analiziran *Srednji vijek*, a potom XVI-XVII, odnosno period od 1878. do 1950. godine u Istambulu i Ankari na konferencijama 1958. godine. Na ovim konferencijama dogovoreno da se uspostavi balans između

nacionalne i evropske historije, razvijaju metode koje ohrabruju učenike u kritičkom odnosu prema historiji u naporima da razumiju sadašnjost u svjetlu prošlosti. U brojnim susretima do 1983. godine napravljen je čitav program modernizacije i preispitivanja nastave historije. Preporuke oko udžbenika primijenjene su u praksi u većoj polovini od 2000 udžbenika historije koji cirkulišu među državama članicama Savjeta Evrope.

Nastavnici i službenici zaduženi za obrazovanje iz Zapadne i bivše Istočne Evrope prvi put su se sastali na simpozijumu eksperata održanom u decembru 1991. godine u Burgesu. Predstavnici Centralne i Istočne Evrope su iskazali potrebu da se 30-godišnje iskustvo Savjeta Evrope primijeni i u njihovim obrazovnim sistemima. Koncept „*Evropske svjesnosti*“ je novi element predložen na pomenutom skupu, potencirana je potreba modernijeg pristupa predavanju historije, ciljeva nastave i njene uloge u promovisanju vrijednosti kao što su tolerancija, ljudska prava i pluralizam. Prvi samit šefova država i vlada članica Savjeta Evrope održan u Beču 1993. godine finalizovao je prezentirane ciljeve od strane eksperata sa skupa 1991. godine i izrazio potrebu da se pojačaju „programi koji imaju za cilj eliminaciju predrasuda u predavanju historije kroz isticanje pozitivnog zajedničkog uticaja različitih zemalja, regiona i ideja u historijskom razvoju Evrope“. Reafirmirana je važnost kulturnog nasljeđa za razumijevanje i koheziju u Evropi zahvaljujući njenoj različitosti.

Ništa što ohrabruje rasizam, ksenofobiju i antisemitizam u Evropi ne smije da ima ulogu u obrazovanju.

Uglavnom, prije pada Berlinskog zida, nastavnici istorije zapadnih zemalja su izvršili analize svojih udžbenika sa stanovišta kako su njihove zemlje tretirane u sušednim državama i njihovim nastavnim planovima. Uz to napravljeno je više komparativnih studija o načinu na koji je Evropa predstavljena u planovima i programima, u cilju stvaranja balansa evropskih i nacionalnih tema, do razvijanja samih tehnika predavanja istorije. Komitet Ministara Savjeta Evrope je 1995. godine predložio seriju programa za republike bivšeg Sovjetskog Saveza (Ruska federacija, Moldavija, Ukrajina, Jermenija, Azerbejdžan, Bjelorusija, Gruzija) i Albaniju i nazvao je „*Nova inicijativa Generalnog sekretara*“. S obzirom da u Rusiji centralizovani tekstovi nijesu odgovarali demokratskim inicijativama i etničkoj heterogenosti Ruske federacije od preko 130 nacija i manjina, od kojih svaka ima svoju istoriju, danas postoje na desetine različitih udžbenika koje nastavnici biraju, a porodice ih plaćaju.

Učenje i predavanje Evrope u XX vijeku je predmet specifičnog projekta, jer se pokazalo da je ovaj dio istorije najstroženiji i za učenje i za predavanje. Čitav projekat je zamišljen kao potreba uklanjanja falsifikata i iskrivljavanja, te uključivanje novih metoda u predavanje, njeno osavremenjavanje, tematsko proširivanje (uloga žena, populaciona politika, Holokaust i sl). Projekat *Evropski*

kulturni putevi zaživio je 1987. godine. Ovim projektom se vezuje nekoliko gradova i regija kroz kulturne teme i zajedničke historije koje služe za širenje lokalnih pogleda na historiju i njihovo fokusiranje unutar evropske perspektive (*Putevi svile, Barokni put, Dunav i sl.*).

Od 1985. godine na hiljade spomenika i građevina su široko otvorene za publiku vikendom u septembru u okviru projekta *Evropski Dani nasljeđa*. Od 1955. godine pa do danas Savjet Evrope je organizovao 25 umjetničkih izložbi po cijelom kontinentu sa temama evropske kulture (Humanizam, Gotika, Romantizam...). Uz to, Savjet Evrope razvija projekte vezane za učešće muzeja u procesu obrazovanja, načinu učenja lokalne historije i sl. Svi navedeni projekti su shvaćeni kao stalni proces u izgradnji i u tom smislu su proklamovane *preporuke u vezi učenja historije*. Prvih pet tačaka ovih preporuka glase:

1. „Ljudi imaju pravo na njihovu prošlost kao što imaju pravo da je se odreknu. Historija je jedan od nekoliko načina oživljavanja prošlosti i kreiranja kulturnog identiteta. Ona je takođe kapija iskustvai bogatstva prošlosti drugih kultura. To je disciplina koja se bavi razvojem kritičkog prilaza informacijama i kontrolom mašte“;

2. „Historija ima ključnu ulogu u današnjoj Evropi. Ona može da doprinese većem razumijvanju, toleranciji i razumijevanju među individuama, i između svih ljudi u Evropi – ili može biti snaga razdvajanja, nasilja i netolerancije“;

3. „Istorijska svijest je važna građanska vještina. Bez nje pojedinac je ranjiviji prema političkim i drugim manipulacijama“;

4. „Za većinu mladih ljudi istorija počinje u školi. To ne bi trebalo biti jednostavno učenje napamet nasumičnih istorijskih događaja: to bi trebala biti inicijativa o načinu sticanja istorijskog znanja, način kritičkog razmišljanja i razvoj demokratije, tolerancije i odgovornosti građanskog društva“;

5. „Škole nijesu jedini izvor istorijskih informacija i mišljenja. Drugi izvori uključuju mas medije, filmove, literaturu i turizam. Uticaj se takođe nalazi i u porodici, nasljednim grupama, lokalnim i nacionalnim zajednicama i u religioznim i političkim krugovima.“

U šesnaest tačaka su precizno iznijete preporuke koje sveobuhvatno situiraju problematiku vezanu za nastavu istorije i udžbenike sa ciljem da ona posluži afirmaciji tolerantnog, trpeljivog, pluralističkog, multietničkog, multikulturnog i demokratskog društva, kao vrijednosti koje predstavljaju trajno opredjeljenje evropske civilizacije.

Napori ka pronalaženju optimalnog modela učenja istorije su permanentan proces i kao što se može zaključiti iz prethodnog sadržaja, danas skoro da nema društva koje može reći da je ovaj problem riješilo na opštezadovoljavajući način. I ova činjenica ubjedljivo govori da se radi o problematici koja se aktuelizuje unutar dinamičnog društvenog organizma i da ona više zavisi od dominirajućih vrijednosti društva, nego od stepena razvoja nauke.

Pri tome treba imati na umu da se ne radi o „mijenjanju“ istorije, već o promjeni vrijednosnog suda i načina sagledavanja istorijskog događaja kroz prizmu važećih vrijednosnih parametara. Danas su konstituisani neki principi na evropskom nivou, koji čine osnovu na kojoj je moguće graditi savremeni model nastave istorije.

Dakle, nastava istorije sa stanovišta evropskog iskustva treba da:

1. Uči da se razumije sadašnjost u svijetlu budućnosti

Ovdje se ne misli na ono uobičajeno *Historia est magistra vitae* iz razloga što je XX vijek najvećim dijelom obesmislio ovu staru latinsku mudrost. Pokazalo se da čovjeka XX vijeka istorija nije ničemu naučila, jer bi u protivnom teško bilo dokazati da je destrukcija osnovna pouka istorijskog iskustva tog razdoblja istorije. Čovjek XX vijeka je svojim ponašanjem značajnim dijelom multiplikovao patološki oblik svoga istorijskog ponašanja i usavršio metode koje su ovaj segment njegovog iskustva učinile zastrašujuće efikasnim. Razumjeti sadašnjost u svijetlu budućnosti znači izbor i afirmaciju pozitivnih pouka koje ostavljaju perspektivu i doprinose razumijevanju sadašnjosti u magistralnom istorijskom hodu.

2. Obezbeđuje adekvatno mjesto nacionalnoj istoriji

U subjektivnom izboru „školske istorije“ ne postoje matematički definisane proporcije unutar kojih bi bio situiran cjelokupni istorijski razvoj ili pak neki njegovi

djelovi. Obim i sadržaj školske istorije su limitirani mnogim faktorima i izbor je uvijek izvršen po nekom načelu. Pri tome, jedan od temeljnih problema proističe iz dileme optimalnog okvira učenja istorije, kako sa stanovišta hronologije, tako sa stanovišta sadržaja i prostora.

Ako se želi prepoznati cjelokupni ljudski razvoj, jasno je da su prve istočne civilizacije dio obaveznog sadržaja. Međutim, u hronološkom približavanju uočava se da se u prostornom smislu područje školske istorije sužava kao onome što je teritorijalno najbliže nama, i na događaje koji su na najneposredniji način korespondirali sa onim što nazivamo „našom“ istorijom. Dakle, razuman odnos između „opšte“ i „nacionalne“ istorije, pretpostavlja takav sadržaj unutar kojeg se nacionalna istorija neće utopiti kao periferni segment istorijskog znanja, već je preduslov boljeg znanja tog okvira poznavanje opšteg konteksta istorijskog toka. Mali narodi imaju potrebu da poznaju opšti kontekst daleko više od velikih naroda, koji često u tom smislu ne idu dalje od granica svojih velikih imperija.

3. Oblikuje nacionalni identitet

Ovđe se misli na nastavu istorije u funkciji samopotvrđivanja nacionalnog identiteta, kao osnovnog smisla njenog učenja. Ovaj segment poimanja nastave istorije postaje jako problematičan u društvima koje imaju krizu nacionalnog identiteta.

4. Oslobađa ličnost netrpeljivosti, ksenofobije, predrasuda i nacionalističkih ideala

S obzirom da se istorija najviše bavi patologijom ljudskog života (ratom, borbom za prevlast) to ona najčešće liči na priručnik netrpeljivosti, ksenofobije, predrasuda i nacionalističkih ideala. Afirmacijom navedenih vrijednosti, afirmiše se vrijednosni sistem koji je udaljen od savremenog, modernog i optimističkog razumijevanja čovjeka. Problem se usložnjava i činjenicom da vrijednosti suprotne od navedenih nijesu dominantni sadržaji istorije uopšte. Dakle, postavlja se pitanje kako afirmirati vrijednosti kroz sadržaje, koji su u stvari njihova negacija? Da li takve prećutkivati? Naravno da se ovđe misli na racionalo objašnjavanje istorijskog konteksta i vremena unutar kojih treba situirati konkretne istorijske sadržaje, njihovo kritičko raščlanjivanje, a ne „oživljavanje“. I procjenu tih događaja sa stanovišta vrijednosnih sudova koja znači kritičku percepciju i koja afirmiše humane vrijednosti čovjeka.

5. Pomaže da razumijemo druge

Odnos prema drugome na ravni nastave istorije, pa i istorije uopšte je odnos prema onome sa kojim smo imali neposredni dodir. S obzirom da se to najčešće dešavalo na „ratnom polju“ i da je onaj drugi geografski najčešće nama i najbliži, to se dešava da se stereotip i emotivni odnos najčešće formiraju u odnosu na one geografski

najbliže. Takav odnos ne postoji prema onima udaljenim od nas i njihovo pominjanje najčešće ne budi kod nas nikakvu vrstu sentimenta. Zato je razumijevanje drugih iz vizure kolektivne solidarnosti (nacionalne, vjerske, rasne, klasne) u suštini pokušaj kritičkog preispitivanja opravdanosti bespogovorne solidarnosti sa svim onim što se čini dijelom našeg kolektivnog nasljeđa. Bespogovorna solidarnost sa svakim dijelom naših predaka, u suštini nas samo prividno amnestira od sposobnosti razumijevanja drugih i stvaranja pretpostavki za normalno komuniciranje u sadašnjosti.

6. Posvećuje istu pažnju ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj i političkoj istoriji

Navedeno načelo u suštini teži afirmaciji kolektiviteta kroz pojedinca, a ne pojedinca kroz kolektivitet. Ono polazi od pretpostavke da se svi segmenti ljudskog trajanja ne mogu iscrpiti samo kroz razumijevanje *homo politicus*, što objektivno i nije dominantni sadržaj ljudskog življenja. Ali u nastavi istorije se često i ne prepoznaje čovjek izvan političkog konflikta, pa se stiče utisak da je čitavo ljudsko trajanje svedeno na politički izraz njegove ličnosti. Izvan toga ostaju razvoj, socijalni odnosi i kultura kao dominantni sadržaj) ljudskog trajanja i smisao ljudskog življenja. Sužavanjem političke komponente nastave istorije oslobodio bi se veći prostor za socijalni i kulturni sadržaj unutar kojeg bi se prepoznavalo društvo u totalitetu, a ne samo na ravni političke elite i „heroja“ istorije.

7. Uspostavlja društvenu klimu da nacionalne zajednice žive stabilno

Posebno je ovo važno za nacionalno, konfesionalno i kulturno heterogena društva, koja unutar sebe baštine različite vrijednosne historijske sisteme iz razloga što su tokom historije takve zajednice često bile na suprotnim stranama. Uživljavanje u historiju se često doživljava kao njeno aktuelizovanje, te otuda često prisutna identifikacija sa savremenici dovodi do osjećaja krivice, koja može biti dnevnopolitički i ideološki zloupotrijebljena. Britanci danas imaju problema sa svojom kolonijalnom historijom čiji sadržaj vrijeđa obojeno stanovništvo kojeg ima u velikom broju. Dakle, ne radi se o nenaučnom nivelisanju, već o potrebi odstranjivanja stereotipa u okviru kojih se rađaju predrasude koje produkuju mržnju i nterpeljivost.

8. Traga za formama života i rada koje donose red, mir i toleranciju

Navedena formula proističe iz potrebe da se afirmiše iskustvo koje pokazuje da su najveće ljudske vrijednosti i prirodno ljudsko stanje red i mir. Odnosno, da organizovano društvo uspostavlja unutrašnje mehanizme razrješenja konflikata koji pretpostavljaju toleranciju kao način života, evoluciju, kao historijski progres i rat doživljavaju kao krajnji patološki oblik ljudske destrukcije. Afirmacija „borbe neprestane“ i rata kao „prirodnog

stanja“ u suštini projektuje militantnu svijest i lažnu kolektivnu solidarnost koja isključuje pojedinca i njegovu prirodnu potrebu da stvara optimalne uslove svoga razvoja. Veličanje smrti kao primarnog ljudskog cilja i žrtve kao izraza kolektivne solidarnosti ne ostavlja prostora za optimizam i stvaranje svijesti unutar koje će red, mir i tolerancija biti prirodna stanja izvedena iz ukupnog istorijskog iskustva.

9. Promoviše vrijednosti: demokratija, ljudska prava, toleranciju, mir

Ovđe se jednostavno radi o vrijednosnom sistemu koji objektivno nije glavni supstitut trajanja istorije. Dakle, nije nimalo jednostavno afirmisati vrijednost unutar promocije znanja koje je uglavnom njegova negacija. Tačnije, demokratija, ljudska prava, mir i tolerancija nijesu konstante koje imaju istorijski kontinuitet, jer objektivno postoje društvene zajednice koje u svom nasljeđu jednostavno nemaju ovu vrstu iskustva. Dakle, postavlja se pitanje, kako afirmisati demokratiju u društvu koje nikada nije bilo demokratsko, toleranciju u društvu koje je tradicionalno konfliktno, mir u društvu koje s ponosom ističe svoju ratničku tradiciju ili ljudska prava u društvu koja u svom istorijskom hodu nikada nijesu prepoznavala pojedinca, na ravni depersonalizovane istorijske ličnosti (građanin, žena, dijete)?

10. Interesantna i zanimljiva za učenike

Ova formulacija je aktuelnija za razvijenija evropska društva u kojima je istorija često dosadna iz razloga što nema aktuelnu životnost i objektivni interes koji stoji iza njega, koji značajno umanjuje motivaciju u smislu svrsishodnosti usvajanja ove vrste znanja. Takođe je uočljiv prelaz ka totalnoj, odnosno društvenoj istoriji značajno ublažio njen dinamizam koji je značajno vidljiviji na ravni političke istorije. Otuda je permanentna potreba stalnih inovacija koje nastavna gradiva čine pristupačnijim i zanimljivijim za same učenike koji u svom školskom sistemu preferiraju praktična znanja.

11. Ima kritički prilaz informacijama

Navedena formulacija podrazumijeva odstupanje od prakse nametanja apsolutnih istorijskih istina i obaveze njihovog reprodukovanja propisanih u urecima državnih i naučnih institucija. Kritički prilaz informacijama podrazumijeva metodu davanja fleksibilnih odgovora i dolaženja do istih kritičkim raščlanjivanjem činjenica u procesu koji sam po sebi podrazumijeva dijalog (nastavnika i učenika, nastavnika i istorijskih činjenica, komparativnu analizu činjenica i sl.). Strah od „greške“ i strah od „slobode“ su najčešći izgovori za njegovanje previše normirane priče o istoriji koja ostavlja malo prostora za kreaciju i komunikaciju, a samim tim i za kritičko promišljanje.

12. Uvažava istorijske istine

Ovo je opšta konstatacija koja se naizgled podrazumijeva. Međutim, u praksi je veoma sporna iz razloga što ne postoji jedinstven detektor kojim bi markirali istorijsku istinu. Pitanje da li ona uopšte postoji, nije samo dilema kojom se bave filozofi, već i izazov za generacije istoričara. Da li je „istorijska istina“ konsensualni ili propisani odgovor? Da li se ona prepoznaje ili uči? Da li uopšte u istoriji nastave istorije postoji lekcija za koju se nije tvrdilo da je saobražena po svom sadržaju sa istorijskom istinom? Dakle, pitanje je daleko složenije nego što to izgleda. Lako ga je pretočiti u formulu, posebno ako se ima na umu da samo ideologija daje istinite odgovore. Pa ipak, savremena teorija istorije uglavnom polazi od shvatanja da je istinito samo ono što se može provjeriti. A to znači da se kao istinit istorijski odgovor podrazumijeva samo onaj koji je proistekao iz istorijskog izvora i koji se može provjeriti u njemu. Potreba za provjeravanjem tog odgovora je osnova dinamizma istorijske nauke, jer je uočeno da ne postoje jednom za svagda dati odgovori. Posebno ako se imaju ambicije da budu istiniti.

13. Razvija kritičko mišljenje

Istorija razvija kritičko mišljenje kroz iskustvo, razumijevanje tog iskustva i stvaranje svijesti o njegovoj heterogenosti. Kritičnost prevashodno podrazumijeva

aktivan odnos prema usvojenom znanju i njegovu stalnu provjeru. Autoritet znanja se ne njeguje kao optimalni model u vlasništvu jednog emisionog centra iza kojeg stoji faktični zaštićena moć školske hijerarhije, već kao kolektivno raščlanjivanje u traganju ka prihvatljivom odgovoru. Raznolikost odgovora i istorijskog znanja su sigurna pretpostavka sposobnosti kritičkog razumijevanja i konstituisanja mišljenja koje u osnovi njeguje potrebu ka preispitivanju. Suprotno navedenom, u nas dominira model unutar kojeg se kritičko mišljenje doživljava kao ugrožavanje autoriteta vlasnika „istinitih“ odgovora (nastavnik, udžbenik) ili kao oblik intelektualne destrukcije u čijoj se pozadini sakriva prizemni politički motiv. Preozbiljno shvatanje nastave istorije kao priručnika patriotske didaktike značajno limitira razvoj kritičkog mišljenja unutar kojeg je i pogrešan odgovor, samo odgovor. Dakle, on sam po sebi nije i ne može biti suština, već potreba da se do nje dođe. Petrificirani i konačni odgovori smanjuju potrebu za kritičkim mišljenjem i uopšte misaonim procesom koji bi bio svrsishodan.

14. Podstiče otvorenost i građansku hrabrost

Samo nastava istorije oslobođena nekritičkog kolektivismu, nacionalromantičarske opsjene, ksenofobije i stereotipa može biti povoljan saznajni okvir unutar kojeg se prepoznaje pojedinac i njegova potreba za komunikacijom (razmjenom) sa svima oko sebe. Svijest o prožimanju različitih uticaja i potreba upoznavanja različitih

iskustava podstiče otvorenost, dok svijest o vrijednosti pojedinca i veličanju života i njegovih temeljnih vrijednosti može biti okvir unutar kojeg je moguće njegovati građansku hrabrost. Podsticanje kolektivne solidarnosti sa zločinom ili žrtvom, herojem ili antiherojem često može biti samo u funkciji buđenja negativnog sentimenta na ravni prepoznavanja „druge“ strane. Građanska hrabrost uvijek počiva na pojedincu i svjesnoj individui, te se ona najčešće nalazi na suprotnoj strani od dominirajućih poruka nastave istorije o potrebi solidarisanja sa imaginarnim kolektivitetom, samom činjenicom što smo njegov nedvojivi dio. Zato je njegovanje kolektivističkog duha i bespogovorne solidarnosti sa njim, često nesaglasno sa potrebom afirmacije stanja pobune duha i savjesti koja je u osnovi građanske hrabrosti. Temeljne ljudske vrijednosti nemaju kolektivni okvir, već su one potreba svakog pojedinca.

15. Uspostavljanje povjerenja među ljudima i narodima

Navedeno načelo se afirmiše unutar kolektivnog mišljenja sa negativnim predznakom i stereotipima koji vladaju u odnosu na „druge“. Izricanje uopštenog suda o „drugom“ koji stoji naspram „nas“ u suštini produkuje predrasude koje limitiraju mogućnost uspostavljanja povjerenja među ljudima i narodima. Izučavanje zajedničkih sadržaja, afirmacija i poštovanje vrijednosti „drugih“ ne znači nekritički odnos prema „svom“, već

upravo obratno. Globalna poveznost ljudi kao karakteristika savremenog doba bi jednostavno bila nemoguća ukoliko bi predrasuda bila osnovni sadržaj tih odnosa. Zato su različiti nivoi istorijskog znanja potrebni kao afirmacija istorijskog iskustva koje ukazuje na sveopštu međuzavisnost ljudi, čije se granice danas omeđavaju granicama planete.

16. Prihvata raznolikosti

Raznolikost je osnova ljudskog življenja i temeljni okvir njegovog prepoznavanja. To nije hendikep, već objektivno stanje. Najsličnija ljudska bića, jednojajčani blizanci imaju potrebu za pojedinačnim prepoznavanjem, odnosno posebnim identitetom, a kamoli različiti ljudi i narodi koji u svom istorijskom nasljeđu baštine različite društvene i prirodne vrijednosti. Prepoznavanje različitosti je preduslov komunikacije i sposobnosti za istu. Nivoi različitosti u nastavi istorije se najčešće prepoznaju kao razlog opravdanja konflikta (rata), a mnogo rjeđe kao sposobnost umješnosti življenja.

17. Znanjima o drugim podstiče dijalog i pomaže obostrani respekt

Živjeti pored drugog i živjeti sa drugim nije isto. Samo oni koji jedni o drugima nešto znaju mogu imati kvalitetan sadržaj življenja. Zato je znanje o drugom, preduslov razumijevanja, odnosno sposobnosti komunikacije čiji je osnovni sadržaj permanentni dijalog kao sadržaj života.

Iskustvo drugog, podstiče na razmišljanje o sebi i pomaže i shvatanju sebe i drugog. Zato je znanje o drugom preduslov dijaloga u osnovi kojeg je komparativna analiza iskustva i dijaloga kao oblika komunikacije koja čini osnov razumijevanja i obostranog respekta.

18. Koristi kao izvor znanja nove tehnologije

Uvođenje novih tehnologija u proces nastave je danas potreba koja proističe iz konkretnog iskustva o efikasnosti učenja. Razvoj savremenih tehnologija (audio i vizuelne tehnike, kompjuteri i sl.) pružaju velike mogućnosti u prezentaciji sadržaja istorije i njihovom približavanju. Savremena tehnologija značajno smanjuje dva bitna limita razumijevanja istorije: prostornu i vremensku udaljenost i uglavnom apstraktnu sliku o negdašnjoj stvarnosti „pretvara“ u očiglednu priču koja svojom očiglednošću i zanimljivošću, prezentirana pomoću sredstava savremene tehnologije nastavu čini razumljivijom i interesantnijom.

19. Razvija sposobnost istorijskog razumijevanja

Razvijati sposobnost istorijskog razumijevanja u suštini znači prepoznavanje istorijskog procesa i subjekata dinamike istorijskog razvoja. To je i razvijanje sposobnosti prepoznavanja procesa i dinamike svog vremena uz oslonac na znanje o iskustvu koje proističe iz prošlosti. Sadašnjost se najčešće čita u (dis)kontinuitetu sa prošlošću, može se svoditi na sposobnost komparativne

analize stvarnosti i iskustva. Znanje o prošlom, njegovo razumijevanje društva, može se mjeriti sa mudrošću starca u odnosu na sopstveni život. Isto tako nerazumijevanje ili pogrešno razumijevanje istorije za jedno društvo u cjelini, može se uporediti sa staračkom senilnošću koje prate djetinjasta ponašanja.

20. Eliminiše pristrasnost i predrasude

Ovo načelo pretpostavlja odsustvo prethodno analiziranih. Dakle, pristrasnost i predrasude su mogući sadržaji nastave istorije koja počiva na odsustvu kritičkog prilaza informacijama, ne uvažava istorijsku istinu, podstiče ksenofobičnost, njeguje netrpeljivost. Nerijetko se ove kategorije ugrađuju kao poželjni sadržaji nastave istorije sa ciljem da uobliče svijest o kolektivnoj solidarnosti u osnovi koje je nekritičko veličanje onoga što se smatra osnovnom odlikom „svog“ kolektiviteta. Kada se nastava istorije shvati kao potreba oblikovanja samodopadljive slike o sebi i sredstvo za mobilizaciju ka projektovanom cilju, pristrasnost i predrasuda postaju njen dominantan sadržaj.

21. Nije obojena propagandom

Propagandni oblik nastave istorije je moguć u stvarnosti koja projektuje prošlost a ne teži njenom razumijevanju. Ona je izvan činjenica, izvan objektivnog istorijskog totaliteta, zasnovana na jednostranom subjektivnom

odbiru unutar kojeg se sadašnjost pokušava utemeljiti u prošlosti kao njen logični nastavak, na način da se ona obavezno prepozna u ponoru minulih vjekova. Najčešće u osnovi ima ideologiju koja uspostavlja kontrolu nad historijom na način što njeno razumijevanje ne smije „kviriti“ sadašnjost. Svaka nastava historije u biti može imati elemente propagande zato što odbirom sadržaja navodi na razmišljanje o njegovoj suštini, ali je pri tome veoma važno znati i definisati vrijednosti koje ona promovise. Ako to nijesu nametnute, već usvojene vrijednosti, onda su primjeri u historiji i iz historije u funkciji učvršćivanja sistema tih vrijednosti, a ne njihove proizvodnje. Dakle, ona postoje u iskustvu, ona su dio našeg nasljeđa i njihovom afirmacijom u historijskom smislu mi ih činjenično pokazujemo, a ne tumačimo.

22. Uključuje se u svakodnevni život

Pod ovim načelom se najčešće podrazumijeva potreba razvijanja sposobnosti koja omogućava siguran hod unutar sopstvene stvarnosti i razumijevanje iste u smislu poboljšanja kvaliteta života i uticaja na društvenu stvarnost. Prećerana prisutnost historije u svakodnevnom životu često može biti pouzdan indikator potrebe njenog ponovnog iščitavanja, prije nego njene sposobnosti da pomogne boljem razumijevanju stvarnosti.

*Šta udžbenik istorije čini dobrim?
(Evropsko iskustvo)*

Udžbenik istorije se najčešće prepoznaje kao odabrano istorijsko znanje sadržajno omeđeno nastavnim planom i prilagođeno uzrastu učenika i njihovim intelektualnim mogućnostima i saznavnim potrebama. Brojni su preduslovi i ograničenja svakog udžbenika, a istorije posebno. Ali ono što bi udžbenik istorije moglo izdvojiti od ostalih je svakako njegov značaj za *shvatanje i očuvanje nacionalnog identiteta*, što mu nesumnjivo pridaje utilitarnu funkciju. Iz ove činjenice je svakako proisticala i svijest koja je cjelokupni nastavni proces učenja istorije situirala u kontekst od posebnog društvenog, državnog, nacionalnog i ideološkog značenja, što je u krajnjem i uslovljalo pojavu unutar koje je predmet istorije često tretiran kao moralno-politička pouka širenja azbuke nacional-patriotizma. Zbog toga se često zaklinjanje autora udžbenika u nauku i naučna saznanja, po pravilu iskazivalo kao fraza iz razloga što je veoma teško usaglasiti sve zahtjeve kako bi jedan udžbenik istorije učinio trajnijim štivom. Naravno, da promjene koje uslovljavaju i promjene udžbenika kao pisanog iskaza nastavnog programa nikada ne dolaze iz nauke, već su uvijek uslovljene društvenom dinamikom promjena, ideološkim i vrijednosnim kriterijumima na kojima počiva jedno društvo. S druge strane, kako ne

postoji jedinstven obrazac po kojem bi bilo moguće napraviti dobar nastavni program, tako ne postoji ni obrazac koji bi po automatizovanoj primjeni mogao rezultirati udžbenikom koji bi se mogao nazvati dobrim. Kako i u slučaju nastave istorije, danas postoje neka definisana načela u Evropi, koja naznačavaju parametre koje bi jedan udžbenik činili dobrim:

Prvo obilježje takvog udžbenika bi bilo da je činjenično *tačan, istinit, nepristrasan*. Naizgled, ovaj logičan zahtjev i sasvim prirodan, kako sa stanovišta nauke, tako i sa stanovišta nastavne prakse. Međutim, ovđe se ne radi o prostoj faktografiji, ona se podrazumijeva, već o načinu mišljenja i odabira činjenica i njihovoj interpretaciji koja je po pravilu subjektivna. Naravno, svaki udžbenik treba *da je usklađen sa nastavnim programom* i tu u suštini nema većih dilema izuzev načelne, o tome da li je nastavni program projekcija poželjne ili objektivne istorije. *Pisati udžbenik jasnim jezikom za učenike* je imperativ koji proizilazi iz saznanja da udžbenik pišu najčešće lica obrazovno, kulturno i starosno udaljena od populacije kojoj je namijenjen. Udžbenik treba *da izaziva interes mladih za prošlost* je takođe načelo koje proističe iz iskustva da se brže i lakše usvajaju znanja za koja postoji svijest o potrebi i način na koji se budi interes za tu potrebu. Sljedeći stav u kontekstu evropskog iskustva se čini najproblematičnijim. A to je zahtjev da udžbenik mora biti podsticajan – *da ne daje konačne odgovore*. Problematičnost ovoga

zahtjeva je prevashodno u činjenici u nas dominantnog shvatanja udžbenika kao gotovih, apsolviranih istina i odgovora koji ne ostavljaju sumnju za bilo koje drugačije mišljenje. Upravo suprotno, udžbenici istorije su najčešće pravljani sa ambicijom da suzbiju potrebu za traganjem za konačnim odgovorom. On je tu, serviran i jedini zadatak učenika je da ga usvoje, a nastavnika da ih interpretiraju u skladu sa normiranim odgovorom. Strah od slobode, odnosno strah od greške je konstrukciona greška ove vrste nastave koja ubija bilo kakvu kreativnost i inventivnost, kako nastavnika tako i učenika. Iz tih razloga udžbenik nastavi istorije može imati daleko veći značaj od onoga što bi trebala biti njegova stvarna uloga. *Prilagoditi udžbenik uzrastu učenika* je jedan od elementarnih pedagoških normativa, dok je zahtjev *da bude atraktivan* u suštini saglasan sa stanovištem i potrebom buđenja interesa kod učenika i stalnom potrebom iznalaženja novih formi koje taj interes produbljuju. Sljedeća dva načela evropskog iskustva: *da upućuje na različite izvore saznanja* i *da nudi različita gledišta* proistekla su iz saznanja koja u suštini korrespondiraju sa načelima: *da ostavlja mogućnost za različite ocjene događaja u prošlosti* i *da omogućava učenicima kritički osvrt na istorijske događaje*. Ovde se radi o procesu kreativnog, racionalnog i kritičkog shvatanja nastave istorije u kojoj učenici nijesu pasivni receptori koji primaju informacije iz emisionog centra, već učesnici u kreativnom misaonom procesu u kojem

se dolazi do prihvatljivog i zadovoljavajućeg odgovora. Dobar udžbenik treba *da izučava protivrječne i „jasne“ događaje iz prošlosti svoje zemlje* i tako ne ostavlja prostor za shvatanje da učenike treba „poštedeti“ od izučavanja protivrječnih događaja, odnosno ne pohranjivati iluziju da ono o čemu se ne govori nije ni bilo. Takvo stanovište samo ostavlja veći prostor za produkciju paralelne istorijske svijesti, koja ponekad može biti ozbiljan limit u shvatanju svrsishodnosti učenja istorije kao obaveznog predmeta.

Naveli smo da je sadržajno okvir udžbenika omeđen nastavnim programom. To istovremeno ne znači da izvan toga programa, odnosno udžbenika, ne postoje pitanja koja su od interesa za učenički uzrast i njihovu znatiželju. Zato i nije slučajno što jedno od načela dobrog udžbenika postavlja kao uslov *da takav udžbenik ostavlja mogućnost za izučavanje pitanja koja su van nastavnog programa*, odnosno polazi od potrebe da je nepotrebno limitirati potrebu za znanjem. Takođe uočena potreba njegovanja multikulturalnosti i multietičnosti nastala na činjenici da danas skoro ne postoje etnički čiste države, odnosno da u nacionalno heterogenim društvima postoji potreba da se izučava i istorija manjinskih naroda diktira jedan od savremenih evropskih zahtjeva *da dobar udžbenik istorije treba da opisuje prošlost i sadašnjost života manjinskih naroda*. Udžbenik u principu *treba da pruža mogućnost za samostalno učenje* i da njime dominiraju stručna mišljenja

i obrazloženja koja imaju dokaze i argumente, potom da je napisan bez nacionalnih predrasuda, akademski i pedagoški savremen, do posljednjeg zahtjeva da predlaže pitanja, vježbe i zadatke. Iz svega navedenog, da se zaključiti da je izrada savremenog udžbenika istorije, saglasno navedenom konceptu evropskog iskustva, odgovoran i složen posao². U takav složen zahvat uputila se ekipa mlađih istoričara dugo radeći na novim konceptima nastave istorije. Konačno su 2003. godine usvojeni novi nastavni planovi za devetogodišnju osnovnu školu i četvorogodišnje srednje škole, od kojih je gimnazija njireprezentativnija za razumijevanje ove problematike. Određena je komisija u sastavu: dr Đorđije Borozan, predsjednik, Radovan Popović, član, Milada Kasumović, član, Zdravko Pejović, član, Goran Marković, član, Sait Šabotić, član, Željko Drinčić, član, Dragan Miranović, član, koja je izradila nove nastavne planove. Ukupan broj časova u osnovnoj školi nastave istorije VI–IX razred iznosio je 238 i to po razredima VI–52, VII–52, VIII–70, IX–64. Kao opšti ciljevi predmeta naznačeni su pored ostalih: „Usvajanje osnovnih znanja o istoriji kao nauci i nastavnom predmetu; Razvijanje sposobnosti razumijevanja istorijskog vremena i

² Ovaj dio teksta je izvod iz referata podnijet na naučnom skupu: *Istorijska nauka, programi i nastava istorije*, CANU 8. decembar 2010, Rastoder Šerbo, „Kakva nastava istorije? Evropsko iskustvo – evropski kontekst nastave istorije“

prostora i upotrebe istorijske literature i terminologije; Upoznavanje učenika sa svim vrstama istorijskih izvora i ukazivanje na neophodnost kritičkog prilaza informacijama koje su u njima sadržane; Upoznavanje sa svim značajnijim događajima, procesima i ličnostima u oblasti političke, ekonomske i kulturne istorije, koji su obilježili određene istorijske epohe i ostvarili uticaj na razvoj ljudskog društva i civilizacije uopšte na osnovama naučnih saznanja; Afirmisanje sadržaja iz nacionalne istorije kojima se ostvaruje razvoj nacionalnog identiteta i svijesti o pripadnosti određenoj državnoj zajednici; Razvijanje sposobnosti kritičkog i istorijskog mišljenja i logičkog zaključivanja, i afirmacija kulture argumentovanog dijaloga; Uticanje na formiranje ličnosti oslobođene od netrpeljivosti, ksenofobije, predrasuda i nacionalističkih ideala, sposobne da svojim djelovanjem u određenoj zajednici doprinese razvoju građanskog društva, njegovanju demokratskih oblika ponašanja, vjerske i nacionalne tolerancije; Osposobljavanje učenika za samostalan rad i proces permanentnog obrazovanja, što predstavlja neminovnost u savremenim uslovima; Da se motiviše za rad i proučavanje prošlosti; Da se uči otvorenosti proučavanja drugih kultura; Da uči da postoje različita mišljenja i iznosi svoje argumente; Da se motiviše za izučavanje nacionalne istorije; Da se motiviše za izučavanje određene nastavne teme“³.

³ Vidi više: *Nastavni planovi za osnovnu školu i gimnaziju*, Podgorica, 2003.

Sa posebnom nastavnom jedinicom „Balšići“ učenici se prvi put susrijeću u VII razredu u okviru IV tematskog ciklusa „Južni Sloveni od XII do kraja XV vijeka“. Zanimljivo je, da je ovđe usvojen jedan od najstarijih i najtradicionalističkih načina periodizacije i problematizacije istorije po dinastijama, jer pored nastavne jedinice „Balšići“, postoji nastavna jedinica „Vojislavljevići“, a poslije nastavne jedinice „Balšići“ slijedi nastavna jedinica „Crnojevići“⁴. Da su ambicije sastavljača planova bile tek tolike da se učenici informativno informišu o ovoj problematici, svjedoče naznačeni operativni ciljevi u kojima je naznačeno da je cilj osposobiti učenika da može „izvijestiti o prilikama u Zeti u doba Balšića i Crnojevića“.⁵ Očigledno opredjeljujući se za sistem koncentričnih krugova i prilagođavanju uzrastu učenika, nastavni planovi za gimnaziju otvaraju više prostora za saznavanje u okvirima časova opredijeljenih za nastavu istorije u ukupnom fondu od 274 časa i to: I–70; II–70; III–70; IV–64 časa. U ovom uzrastu učenici se susrijeću sa Balšićima u II razredu gimnazije u okviru posebne nastavne jedinice naslovljene sa „Balšići“ iza koje slijedi nastavna jedinica „Crnojevići“ a kojoj prethodi nastavna jedinica „Srbija u borbi protiv Osmanskog carstva“. Interesantno da je i ovđe primijenjen identičan koncept kao za osnovnu školu, jedina je razlika u obimu i prostoru koji

⁴ Ibid, *Nastavni plan istorije za VII razred osnovne škole*

⁵ Ibid

se posvećuje navedenim temama i nešto zahtjevnijim operativnim ciljevima iako se i oni ponavljaju osim u dijelu zahtjeva da učenik treba biti osposobljen da „napravi paralelu prilika u Zeti Balšića i Crnojevića“.⁶

Sljedeći nivo obrazovanja na kojem se može nešto više saznati o Balšićima je studijski program za istoriju na Filozofskom fakultetu, Univerziteta Crne Gore. Kao poseban studijski program od 2006. godine, primarno opredijeljen za školovanje nastavnog kadra za predmet Istorija, program je koncipiran tako da bude korelativan sa onim što su zahtjevi nastave istorije na nižim stupnjevima obrazovanja. Nastavni planovi na studijskom programu su koncipirani tako da se „nacionalnoj“ odnosno istoriji države Crne Gore daje adekvatan prostor unutar koga je moguće pratiti njen istorijski razvoj od najstarijih vremena do danas. Tako se u III semestru izučava predmet „Istorija Crne Gore do kraja XII vijeka sa fondom časova 3+2“, dok se sa istim fondom časova u IV semestru, izučava predmet „Istorija Crne Gore od kraja XII do kraja XV vijeka“. U okvirima ovog predmeta izučavaju se i nastavne jedinice: „Zeta u doba Balšića; Osamostaljenje Balšića; Odnosi sa Kotorom, Bosnom i Albanskim dinastijama; Zeta između Osman-skog carstva i Mlet. Rep; I i II skad. rat i kraj Balšića“⁷.

⁶ Ibid, *Nastavni plan istorije za II razred gimnazije*

⁷ Vidi: *Nastavni planovi i programi studijskog odsjeka za istoriju*, predmet: Istorija Crne Gore od kraja XII do kraja XV vijeka

U instruktivnoj literaturi koja se preporučuje za ispit , pored djela opšte sadržine : *Istorija Crne Gore, I*, Titograd, 1967., knj. II, tom I i II, Titograd, 1970. *Istorija naroda Jugoslavije, I*, Beograd – Zagreb, 1953. Živković D., *Istorija crnogorskog naroda, I*, Cetinje, 1992 , navodi se i najnovija literatura vezana za ovu problematiku: Šekularac B., *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje, 2011. To je ujedno i prva cjelovita monografija o Balšićima, autora koji je i predmetni profesor.

Iz svega navedenog je teško izvesti vrijednosni sud, da li su i koliko Balšići prisutni u školskom sistemu Crne Gore, izvršiti kvantifikaciju obima znanja i sadržaja, ili valorizaciju prezentiranog. Jedino što se može pouzdano zaključiti je činjenica da Balšićui nijesu niđe zaobiđeni tamo đe je potrebno formirati istorijsku svijest o vertikali trajanja Crne Gore u kojoj oni čine jednu od četiri najbitnijih dinastičkih karika.

Marko Špadijer

Ovaj simpozijum obavio je važnu misiju : osvježio je sećanje naučne i kulturne javnosti na jedan značajan period crnogorske istorije. Poslije toliko godina zanemari- vanja tog razdoblja, pojavile su se dvije monografije o Balšićima. Knjiga Josipa Jelčića: *Zeta i dinastija Balšića*, dokumentarna istorijska studija, publikovana u Splitu 1899. godine, koju je objavila Matica crnogorska u prijevodu sa italijanskog i sa komentarima Radoslava Rotkovića i knjiga Božidara Šekularca *Crna Gora u doba Balšića*, u izdanju „Oboda“ sa Cetinja.

Ono što čini ovaj simpozijum osobenim je i učešće stranih naučnika na njemu. Zadovoljstvo mi je da ne samo to konstatujem i izrazim im dobrodošlicu, već na- glasim da su izlaganja gospode Paskala Milja i Džufi Pelumba iz Albanije i gospodina Jakova Sabljića iz Hrvatske današnje razmatranje crnogorskih istorijskih tema učinili internacionalnim.

Matica nastoji da kroz praksu međudržavne saradnje relaksira historiografiju i oslobodi je od pogubnog uticaja ideologije, politike i nacionalne isključivosti.

Region Balkana, koji sada nazivaju jugoistokom, ulazi u Evropu sa zakašnjenjem i kompleksom krivice.

On se opredijelio za Evropu ne samo kao dio teritorije tog kontinenta, već da se spoji sa kulturom i civilizacijom kojoj organski pripada. Države Balkana su dale Evropi veliki duhovni doprinos i toga moraju postati svjesni ne samo spacijalisti naučnici, već i političke elite.

Raspravljali smo o temama koje su nas doskora dijelile trezveno, bez predubjeđenja i etiketiranja. Biće veliki naučni pomak ako prihvatimo toleranciju i govor činjenica, a odbacimo strast i nastojanje da istoriju prilagodimo savremenim potrebama. Obaveza je svih da budućim generacijama otvorimo prostor za radoznalost u istraživanju prošlosti, a ne da njihov um opteretimo nacionalnim predrasudama i stereotipima.

Komparativna istorija će pozdanije odrediti mjesto Crne Gore kao „ostrva“ u Evropi. Opstanak ove male zemlje u sušedstvu velikih sila i njihovih interesa, biće jasnije ako ga situiramo u kulturne pokrete i epohe, oslobodimo sopstvenih mitova i sebe vidimo u evropskom kontekstu.

Dio tih stereotipa širila je narodna pjesma. Svojom herojskom i mitskom porukom stvorila je realnost po sebi. Nacionalne društvene nauke, a naročito školski sistemi, udžbenici i enciklopedije preuzeli su funkciju narodne pjesme prosvećenosti 19. i 20. vijeka.

Mnoga poglavlja crnogorske istorije trebaće se nanovo pisati. Treba odbaciti gotove formulacije nastale na selekciji i tendencioznoj interpretaciji dokumenata i sa tuđom političkom optikom. Uostalom, svaka generacija

se nanovo određuje prema prošlosti. Savremenom građaninu Crne Gore je potrebna nesputana sloboda da traga za istinom o svojoj prošlosti kako bi stekao samopuzdanje za izgradnju budućnosti bez kompleksa.

Mi ne želimo da demontiramo stare mitove da bi ih zamijenili novim, crnogorskim, već nastojimo da generacije oslobodimo tereta primitivizma, slijepog vjerovanja, mržnje, osvete, lažne veličine i kompleksa prošlosti i da ih usmjerimo na znanje, humanizam, slobodu i demokratiju.

Crna Gora sve više postaje subjekat u istraživanju sopstvene prošlosti.

Ovaj simpozijum je pokazao da imamo stručnjake koji umiju pročitati povelje i knjige „staroslavne“, identifikovati tragove prošlosti na novcu, ostacima građevina i fresaka i tako pouzdano rekonstruisati minula vremena.

Nažalost, još uvijek je suviše malo novih saznanja i savremenih reflektora na prošlost, a suviše mnogo prežvakavanja poznatih činjenica i naučnih postupaka.

Priroda i klima oko Skadarskog jezera bila je uvijek pogodno stanište za ljudske naseobine. Ovđe su živjeli zajedno potomci doseljenih Grka, Rimljana, Ilira, Slovena, Gota, Cigana, Vlaha... Neke etničke grupacije vremenom postaju dominantnije, a neke se marginalizuju. Gradovi i pokrajine bez obzira na etnički sastav stanovništva stižu bogatstvo i slavu, da bi potom pali u vazalstvo i stagnaciju. Plemići su imali slobodu i moć,

a seljak je bio u poziciji kolona – poluslobodnog čovjeka. Samostalnost, vazalstvo, savezi, ratovi, sukobi, diplomatija, otimanja, trgovina, gusarstvo... dio su svakodnevnog miljea srednjovjekovnog društva.

Nemanja je, stvarajući veliko carstvo, pokorio Duklju, razorio Skadar, „grad slavni Bar“, Svač, Ulcinj i, kako je zapisao njegov sin Stevan Prvovenčani, „izmenio slavu njihovu u obraz zapustenijski“. Neki od tih gradova su se obnovili, a poslije raspada srpsko-grčke-primorske carevine pojedine oblasti su se osamostalile.

Balšići postaju vladari Zete poslije raspada Dušanovog carstva, u vrijeme dolaska Osmanlija na Blakan. Zeta, koja se prostire od Konavala do rijeke Mate u Albaniji i od mora do Prizrena, postaje poprište drame koja će opredijeliti sudbinu slovenskih i drugih država i naroda na Balkanu za narednih pola milenijuma.

Zeta je oblast koja je objedinjavala više župa. Po Jelčiću „Zeta 1360. nije bila ništa drugo nego teritorija stare Dokleje“. Balšići su ratovali na jugu sa Topijom, a na severu sa Kotorom.

Protivnici i saveznici su im bili Dubrovnik, Mlatačka republika, bosanski velikaši, ugarski kraljevi, srpski despoti, Turci, albanski velikaši... Svi su moćnici okolo nastojali da sačuvaju privilegije u trgovini sa Dubrovnikom i Kotorom iz vremena raškog carstva. Svi su oni imitirali Nemanjiće, sanjali o obnovi carstva i pretendovali na tron. Za njihove ambicije više nije bilo uslova.

Venecija se širi na istok, dok sa Istoka napreduje nezaustavivo otomanska imperija. Zeta koja se nalazila na granici Vizantije i Rima, pravoslavlja i katoličanstva, sada se našla između Venecije i Carigrada. Venecija gospodari Jadranom i balkanskom obalom (izuzev Dubrovnika), Mađari kontrolišu unutrašnjost Balkana i male slovenske zemlje, a Turska je u osvajačkom naletu.

„Balkansko poluostrvo je u 14. 15. vijeku bilo bogato. Samo ono je bilo podijeljeno: Vizantijci, Srbi, Bugari, Albanci, Mlečani, Đenovljani vodili su po njemu rat jedni protiv drugih. Vjerski, pravoslavni i katolici. Balkanski svijet je bio krajnje trošan. Feudalno društvo, surovo za seljake bilo je zatečeno udarom i srušeno samo od sebe“, navodi Brodel. Zeta, pod Balšićima, koja se našla na putu interesa velikih sila, pokušava da sačuva samostalnost. Laviranjem između velikih sila i susjednih rivala ta dinastija uspijeva da pola vijeka održava vlast i jedinstvo teritorije svoje male države vještinom ratovanja, diplomatije i trgovine.

Pokušaj obnove suvereniteta „kraljevstva od prva“ na teritoriji Zete (Crne Gore) sa Balšićima i Crnojevićima na kojoj su se sukobljavale evropske sile i u kojima je Crna Gora imala aktivnu ulogu, i na kojoj se prepoznaju sva ratna, kulturna, ekonomska i druga „pravila igre“ potrajaće do kraja 15. vijeka, da bi se od 16. vijeka Crna Gora, „sakrila“ od Evrope, udaljila od njene kulture i progresa i izgradila specifične institucije države i pogled na svijet.

Crna Gora i okolni krajevi i države nikada nijesu bili u centru svjetske istorije, već na periferiji velikih događaja. Mnogo puta su ošetili nepravde zbog toga, pa je stvoren mentalitet naduvanja sopstvene veličine.

Razaranja gradova u ratovima i zemljotresima, epidemije, surovost borbe za opstanak, učinili su da je malo plemenitog nasljeđa generacija ispred nas ostalo sačuvano kao materijalna vrijednost na kojoj se mogla nadgrađivati moderna civilizacija.

Po mnogim proučavaocima starine plodne ravnice su pogodne za veće posjede i aristokratiju, dok gorštaci vole slobodu. Plod njihovog rada njima je pripadao i zato što je to sredina pogodnija za demokratiju. Planinski predio se više sagledava iz predanja i mitova, dok je u nizini više arhiva i pisanih tragova. Na razvalinama država, gradova, dvorova, manastira, bujala su mitologizirana predanja, osvetnička mržnja zbog izgubljenih carstava i bitaka. Kad se ta „velika“ nacionalna istorija prospe na mnoštvo malih tema dobijemo življu priču o Ulcinju, Draču, Skadru, Svetom Srđu, Baru, Budvi, Brčelima, Paštrovićima, Luštici, Budvi, naročito o Kotoru,... i mnogo porodičnih priča o plemićima roda Topija, Crnojevića, Kotromanića, Mrnjavčevića... o ličnostima koje su obilježile epohu (braća Balšić, Jelena-Despa, Nikola Altomanović, bosanski ban Tvrtko, kraljevi i junaci iz bitaka sa Turcima).

Naročito su bujale teme „naučno“ preparirane za potrebe izgradnje nacionalnih mitova i političkih programa, od koje neke dopiru do naših dana.

Ni na ovom skupu nijesmo mogli zaobići neke od tih nametnutih tema, kao što je npr. porijeklo Balšića, Balšići i Kosovski boj.

Ko su bili Balšići? Malo podataka, a mnogo nagađanja o porijeklu. Ni ovoga puta nijesmo došli do pouzdanih činjenica o porijeklu ove porodice. Balšići su se titulirali kao „Župani Zete“, „gospodin Đurađ“, Balša je bio „duka drački“, a Đurađ II Balšić (1385–1403) nazivao se „blagovjerni i samodržavni gospodin Đurađ svoj zetskoj i pomorskoj zemlji“.

Francuski pisci zadnja dva vijeka pokušavali su da povežu Balšinu porodicu sa porodicom Bo, za čiji jedan ogranak kažu da se preselio u Albaniju. Za srpsku istoriografiju Balša je Srbin – velmoža cara Dušana, a Balšići, „srpska feudalna porodica“, oblasni gospodari „u krilu srpskog carstva“. Za neke albanske pisce Balša je „urođeni albanski plemić“. Za nas su Balšići jedna od crnogorskih dinastija.

Nije loše da ostane ta misterija, jer ona može da proizvede male količine nacionalnog adrenalina i stimuliše nova istraživanja.

U 14. vijeku nijesu nacionalno formirani ni Crnogorci ni Srbi ni Albanci, ali stanovnici Zete u doba Balšića su sigurno naši preci koji su dijelili istu sudbinu i znali da žive zajedno. Homogenije nego kroz gotovo čitavu kasniju istoriju.

Da li su Balšići bili na Kosovu? Čitava nacionalna mitologija Srba počiva na kosovskom mitu. Naravno, u nju su inkorporirani Balšići.

Za vrijeme Kosovskog boja 1389. godine u Zeti je vladao „srpski plemić“ Đurđe II Stratimirović Balšić. On nije učestvovao u toj bici, kako se vjeruje, presudnoj za srpstvo, ali su se poslije Kosovske bitke pobijedeni junaci zbježali u crnogorske planine i tu nastavili da njeguju duh kosovske osvete .

Brodel piše: „Poslije Kosovske bitke hiljade i hiljade Srba bilo je prodato kao roblje na pijacama, i hrišćanskim takođe, ili vrbovano u najamnu vojsku“.

Crna Gora je bila utočište svima koji su izabrali slobodu i oni su učestvovali u bitkama za njenu i svoju slobodu. Njeno stanovništvo je bilo limitirano mogućnošću tla, pa je postala „fabrika ljudi za potrebe drugih“, koja „izliva“ živalj prema Srbiji i Hrvatskoj.

Seoba naroda, migracije i miješanje stanovništva na Balkanu su posebna tema.

Skup o Balšićima razmiče „mrak srednjeg vijeka“ i pokazuje da svaka istorijska epoha nosi u sebi određeni društveni i kulturni dinamizam.

Oko Skadarskog jezera (Zetskog mora) smjenjivale su se epohe i dešavale istorijske drame koje su ostavile traga u duhovnoj i materijalnoj kulturi. Današnji žitelji ovog regiona ili države Crne Gore nemaju u tome zasluge, ali kao prirodni prenosioci poruka prošlosti postali su njeni vlasnici i u obavezi su da je njeguju. Na neki način sudbina teritorije i ljudi koji su je nastanjivali postaje dio njihove sudbine. To se može manifestovati kao ponos, ali i kao opterećenje.

Na ovom skupu u fokusu pažnje izlaganja učesnika našla se kultura.

Graditeljstvo, gorice, manastiri, „Zetska Sveta Gora“. Zeta, Crna Gora, na limesu. Limes, granica, znači i podijeljenost. Međutim, nije uvijek tako. Uzmimo za primjer religiju. Ni jedna nije dominantna, a svaka je uspjela da se održi. Zeta je pod Nemanjićima imala jaku pravoslavnu crkvu kao nosioca državne religije, zatim pod Balšićima bila pretežno katolička, da bi se za vrijeme posljednjeg Balšića vratila pravoslavlju.

Sa Turcima je došao islam, tako da je Zeta (Crna Gora) postala multikonfesionalno društvo. Simultano djeluju institucije pravoslavlja, katoličanstva i islama.

Poslije Benegditinaca dolazi do novog prosvjetnog pokreta. Uz dvorove i u manastirskim lavrama postoje pisarske kancelarije sa „dijacima“ profesionalnim pisarima, logofeti kojima su diktirali vladari i prepisivačke radionice u manastirima. Egzistira polialfabetizam: latinica i ćirilica. Na teritorijama koje su ulazile u sastav bosanske srednjovjekovne države u upotrebi je glagoljica. Bogoslužilo se na staroslovenskom i latinskom. Sporazumijevali su se na slovenskom i albanskom jeziku. Mlečani su osvajali Mediteran civilizacijom. Italijanski je bio jezik trgovine.

Značaj skriptorija u crkvama i manastirima na Skadarskom jezeru za vrijeme Balšića, Rajka Vujošević je videla u književnom sadržaju i formi, kao i u obradi rukopisnih knjiga (kožni povezi, srebrni i zlatni okovi)

pismo, iluminacija... Nekoliko prepisivača (kao što su Makarije, Nikon Jerusalimac, Jelena Balšić) zaslužuje posebnu pažnju i mjesto na kulturnoj mapi. Mi apelujemo da se podrobnije izuče rukopisne knjige iz ovih skriptorija koje se nalaze u Berlinu, Beogradu, Zagrebu, Veneciji...

Etnička, religijska, kulturna, ekonomska raznolikost najplemenitije se ispoljava u kulturi i daje posebni identitet Zeti Balšića. Najznačajnija tekovina Zete (Crne Gore) jeste simbioza kultura. Ni jedna kultura nije bila dovoljno snažna da asimiluje druge i zato se preplitala i bogatila specijalnim amalgamima. Spojevi i prožimanje raznih stilova (od grčkih, rimskih, vizantijskih do mletačkih) u graditeljstvu, freskom slikarstvu, književnosti, prepisivačkom umijeću. Kotor je, iako je njegov blagotvorni uticaj na Zetu umanjen stalnim neprijateljstvom, bio veliki emisioni centar kulture. U njemu su bili razvijeni zanati, pomorstvo, gramatikalne škole, sanitarne institucije, apoteke i berbernice, graditeljstvo, pjesništvo, povezanost sa italijanskim centrima i univerzitetima.

Mislim da je ovaj Simpozijum dobar povod za inicijativu Matice crnogorske da se područje Skadarskog jezera, njenih gorica, Krajine, rijeke Bojane, gradovi Skadar, Ulcinj, Drač, Bar, Budva, dakle područje će su država Balšića, i one prije i poslije nje ostavile, tragove civilizacije i kulture čiji su dometi nesumnjivo značajni i u evropskim relacijama proglasi parkom kulture. To bi

bila jedinstvena cjelina, živi muzej srednjovjekovne mediteranske civilizacije. Za realizaciju ovakvog projekta trebalo bi da rade godinama timovi specijalista iz Crne Gore, Albanije i drugih zemalja u okruženju u saradnji sa UNESKOM. Putem međunardne saradnje mogla bi se ostvariti ova zamisao kao aktivni simbol saradnje, prožimanja, tolerancije, zaštite nasljeđa, edukacije, oživljavanja drevnih zanata, održavanja spomenika kulture i svih onih vrednota na kojima počiva Evropska zajednica.

Uz već tradicionalnu zahvalnost našem domaćinu, gospodinu Mrvaljeviću, koji je omogućio održavanje ovog Simpozijuma i pokazao se velikim prijateljem Matice crnogorske i njenih nastojanja za njegovanje multietničke i multikulturne Crne Gore i izgradnju takvog njenog identiteta, – hvala svima.

Do sljedećeg susreta na Lovćenu 2012. godine.

SADRŽAJ

Čedomir Drašković <i>Zeta/Crna Gora u doba Balšića (1360–1421)</i>	7
Branko Banjević <i>Pozdravna riječ</i>	19
Božidar Šekularac <i>Balšići od oblasnih gospodara do moćnih dinasta</i>	21
Živko M. Andrijašević <i>Osvrt na neka istoriografska tumačenja o dinastiji Balšića</i>	51
Aleksandar Čilikov <i>Umjetnost u doba Balšića</i>	61
Adnan Ćirgić & Aleksandar Radoman <i>O književno jezičkome-nasljeđu epohe Balšića</i>	75
Jakov Sabljic <i>O slojevitosti romana „Kostadin Balšić“ Milana Šuflaja</i>	93
Čedomir Marković <i>Arhitektura Balšića</i>	111

Ivan Jovović	
<i>Balšići i Barska krajina</i>	149
Aleksandar Saša Samardžić	
<i>Dinastički simboli Balšića</i>	169
Marijan Mašo Miljić	
<i>Ekonomske prilike u državi Bališića (kroz literaturu)</i>	177
Radoslav Rotković	
<i>Jelena Balšić i srpski despoti prema Zeti</i>	189
Pelumb Džufi	
<i>Albansko-crnogorska podudaranja u srednjem vijeku</i>	211
Đorđije Borozan	
<i>Balšići u crnogorskoj i albanskoj istoriografiji</i>	243
Vasilj Jovović	
<i>Balšići i albanska vlastela</i>	259
Novak Adžić	
<i>Đurađ II Balšić i Kosovski boj 1389. godine</i>	279
Šerbo Rastoder	
<i>Balšići u školskom sistemu Crne Gore</i>	303
Marko Špadijer	
<i>Skadarsko jezero – park kulture</i>	333

BALŠIĆI (Zbornik radova sa skupa Balšići, Ivanova Korita, 21–22. septembra 2011) – drugo izdanje / Izdavač: Matica crnogorska / Za izdavača: Ivan Ivanović / Urednik: Čedomir Drašković / Lektura i korektura: Radomir Ilić / Grafička priprema: Danka Barović / Dizajn korica: Suzana Pajović / Štampa Grafo Bale, Podgorica / Tiraž: 300

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-39-046-4

COBISS.CG-ID 24790788